

ISSN 2663 - 4619

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKİ - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly international scientific journal on humanitarian and social sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

**ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным и общественным наукам**

№05/54

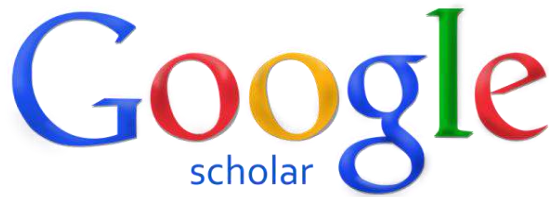
**Вакı – Вакu – Баку
2020**

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi / journal indexing

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

**BAŞ REDAKTOR:
REDAKTOR:**

**Mübariz Binnətoğlu
Dürdanə Hübətli** – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**CHIEF EDITOR:
EDITOR:**

**Mubariz Binnetoglu
Durdana Humbatli** – phd in philology

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Möhsün Nağısoylu - akademik
Qəzənfər Kazımov - filologiya elmləri doktoru, professor
İzzət Rüstəmov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Qasımlı - filologiya elmləri doktoru, professor
Şirindil Alishanov - filologiya elmləri doktoru, professor
Əmir Əliyev - hüquq elmləri doktoru, professor
İradə Hüseynova - tarix elmləri doktoru, professor
Rüfət Rüstəmov - filologiya elmləri doktoru, professor
Firuzə Abbasova - hüquq elmləri doktoru, professor
Anar İsgəndərov - tarix elmləri doktoru, professor
Şəhla Səmədova - hüquq elmləri doktoru, professor
Şikar Qasımov - tarix elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Hüseynov - filologiya elmləri doktoru, professor
Müseyyib İlyasov - pedaqogika elmləri doktoru, professor
Abbas Abbasov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Dürdanə Məmmədova - hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nadir İlhan - prof. dr. (Türkiyə)
Coanna Marşalek-Kava - siyasi elmlər doktoru, professor (Polşa)
Natalya Mişina - hüquq elmləri doktoru, professor (Ukrayna)
Funda Toprak - prof.dr. (Türkiyə)
Uljen Musabekova - filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)
Saodat Muxamedova - filologiya elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)
Masumə Daei - tarix elmləri doktoru, professor (İran İslam Respublikası)
Flera Seyfullina - filologiya elmləri doktoru, professor (Rusiya, Tatarıstan Respublikası)
İya Zumbuladze - filologiya elmləri doktoru, professor (Gürcüstan)
Lyudmila Cavadova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya, Dağıstan Respublikası)
Gülnoz Sattorova - filologiya elmləri namizədi (Özbəkistan)
Rövşən Ramizoğlu - doktor ögretim üyesi (Türkiyə)
Ramis Həşimov - tarix elmləri namizədi (Rusiya, Dağıstan Respublikası)

EDITORIAL STAFF:

Mohsun Nagisoylu - academic
Gazanfar Kazimov - doctor of philology sciences, professor
Izzat Rustamov - doctor of philosophy sciences, professor
Maharram Gasimli - doctor of philology sciences, professor
Shirindil Alishanov - doctor of philology sciences, professor
Amir Aliyev - doctor of law sciences, professor
Irada Huseynova - doctor of historical sciences, professor
Rufat Rustamov - doctor of philology sciences, professor
Firuza Abbasova - doctor of law sciences, professor
Anar Isgandarov - doctor of historical sciences, professor
Shahla Samadova - doctor of law sciences, professor
Shikar Gasimov - doctor of historical sciences, professor
Maharram Huseynov - doctor of philology sciences, professor
Museyib Ilyasov - doctor of pedagogy sciences, professor
Abbas Abbasov - phd in philology, professor
Durdana Mammadova - phd in law, docent

Nadir İlhan - prof.dr. (Turkey)
Joanna Marshalek-Kawa - doctor of political sciences, professor (Poland)
Nataliya Mishyna - doctor of law sciences, professor (Ukraine)
Funda Toprak - prof.dr. (Turkey)
Ulgen Musabekova - doctor of philology sciences, professor (Kazakhstan)
Saodat Muhamedova - doctor of philology sciences, professor (Uzbekistan)
Masuma Daei - doctor of historical sciences, professor (The Islamic Republic of Iran)
Flera Sagitovna - doctor of philology sciences, professor (Russia, Republic of Tatarstan)
İya Zumbulidze - doctor of philology sciences, professor (Georgia)
Lyudmila Javadova - phd in philology (Russia, Republic of Dagestan)
Gulnoz Sattorova - phd in philology (Uzbekistan)
Rovshan Ramizoglu – octor of philology sciences, docent (Turkey)
Ramis Hashimov - candidate of historical sciences (Russia, Republic of Dagestan)

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/4-8

Баҳром Abduraximovich Абдуҳалимов
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси

ЎЗБЕК-ОЗАРБАЙЖОН АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ

Калит сўзлар: Адабиёт, маданият, дин, фалсафа, адабий алоқа, ўзбек, озарбайжон, мумтоз адабиёт

Açar sözlər: ədəbiyyat, mədəniyyət, din, fəlsəfə, ədəbi ünsiyyət, özbək, Azərbaycan, klassik ədəbiyyat

Key words: literature, culture, religion, philosophy, literary communication, Uzbek, Azerbaijani, classical literature

Дини, тили, урфи, дунёқараши яқин миллатларда маданий-маънавий муносабатлар мароми янада мустаҳкамроқ кечган. Ҳам руҳан, ҳам маънан бир-бирига яқин бўлган ўзбек ва озарбайжон халқлари ўртасидаги адабий алоқалар давр ва бошқа омиллар нуқтаи назардан катта бир саҳифани ташкил этади.

Адабиётларимиз тарихига назар ташласак, Озарбайжон адабиётининг буюк сиймоларидан бири шоир Низомий Ганжавий ижодининг ўзбек адабиётига, Алишер Навоий ижодининг озарбайжон адабиётига катта таъсир кўрсатгани сир эмас. Жумладан, Қутб Хоразмий Низомий таъсири остида ўзининг “Хусрав ва Ширин” достонини ёзган бўлса, ўзбек мумтоз адабиётининг намояндалари Лутфий, Хоразмий, Дурбек, Гадоий, Атойи, Саккокий каби шоирларимиз Озарбайжон адабиётидан таъсирилганли сезилади. Кўришиб турибдики, ўзбек-озар адабий алоқалари кеча ёки бугун эмас, ўн йил ёки юз йил аввал эмас балки 500-600 йил аввал пайдо бўлганлигини тарих исботлаб турибди.

Навоий “Хамса” достонини яратар экан Низомий даҳоси олдида ўзини улкан бир синов кутаётгандек ҳис этди. Достонларнинг ҳар муқаддимасида Низомийни фахр билан тилга олди, унга бўлган чексиз ҳурматини, ихлосини баён этди. Навоий битган

*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ*

Сатрлари бугун ҳар икки халқ кишининг онгу шуурига сингиб кетган.

Йиллар давомида шаклланган бу алоқалар тўхтаб қолмади, аксинча мустаҳкамланиб борди. Озарбайжон адабиётининг йирик вакили Муҳаммад Фузулий Навоийни ўзига устоз билиб, унга эргашиб ғазаларига назиралар битган бўлса, ўзбек адабиёти намояндалари ҳам Фузулийга устоз сифатида қарадилар. Муҳаммад Ризо Огаҳий, Амир Умархон, Андалиб, Муқимий, Увайсий, Роқим, Султон Саййид Носирхон, Табиб Хоразмий каби ўзбек мумтоз шоирлари Фузулий ғазаларига назиралар битдилар. Бугун Фузулий номи бугун туркий халқлар адабиётининг буюк сиймоси сифатида эътироф этилади. XX аср ўзбек шеърятининг йирик дарғаларидан бири Эркин Воҳидов ҳам Фузулий ижодига айрича меҳр билан қараб, ундан таъсирланиб ўзбек шеърятини фузулийёно руҳ билан бойитди. Мана бу сатрлар шоирнинг ҳайрат ва муҳаббати ўлароқ яралди.

*Еллар, бир дақиқа тўхтанг эсишдан,
Сернаво булбуллар, сайраманг бир оз.
Қарбало даштида яёв кезишдан
Чарчаб тин олмоқда Фузулий устоз.
...Менинг шоирлигим ёлғондир, аммо
Фузулий шеърига ошиқлигим рост...*

XX асрнинг бошларида ўзбек ва озарбайжон адабий алоқалари янада жонланди. Жадид адабиёти намояндалари Озарбайжонда бўлаётган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва адабий ўзгаришлардан у ерда нашр этиладиган газета ва журналлар орқали хабардор бўлиб борганини фактлар тасдиқлайди. Тарихдан яхши маълумки, икки халқ миллатпарварлари ҳам ватан озодлиги йўлида кураш олиб борганлар. Қўқонда ташкил этилган Туркистон Мухторияти (1917-1918) ва Озарбайжон Демократик Жумҳурияти (1918-1920) чор империяси томонидан қонли тарзда ишғол этилди, миллатнинг буюк фарзандлари эса қатағон қилинди. Кейинчалик Сталиннинг қатағон сиёсати туфайли ҳам икки миллатнинг ватанпарвар, зиёли, мард фарзандлари қатл этилди, совуқ ўлкаларга сургун қилинди. Улар орасида миллатнинг буюк шоирлари, ёзувчилари олимлари бор эди.

Совет Иттифоқи даврида ҳам Ўзбек-Озарбайжон халқлари ўртасидаги алоқалар тўхтаб қолмади. Айниқса, адабий алоқалар борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. Икки ўлкада мунтазам равишда ўтказилиб турган “Адабиёт ва санъат” ўн кунликлари доирасида адабий учрашувлар, китоблар тақдироти ва бошқалар муҳим аҳамият касб этди. Ўзбек ва озар ёзувчилари, олимлари бир-бирлари билан доимо дўстона муносабатлар олиб боришди. Ҳар икки миллат учун оғир, қийин, таҳликали даврда улар бир-бирига дарддош, елкадош бўлганлиги айни ҳақиқатдир.

Бу йилларда ижод қилган ижодкорлар орасида бир сиймо борки, тақдир қисмати ила у икки миллат дўстлигининг рамзий тимсоли, кўприги бўлиб тарих саҳифаларида қолди. Бу сиймо буюк шоир, олим ва таржимон Мақсуд Шайхзодадир.

Мақсуд Шайхзода XX асрнинг энг таҳликали даврида яшаб ижод этди. Боя таъкидлаганимиздек, бу давр тарихда ўзининг мустабид тузумнинг золим сиёсати билан қолди. Сталиннинг “қатағон машинаси” кўплаб инсонлар бошига қулфат солди. Айниқса, миллатнинг асл фарзандлари, олим, шоир ва ёзувчиларнинг қатағон қилиниши даврнинг оғир жароҳатлари сифатида хотираларга муҳрланди. Айни ижодининг гуллаган пайтида улар асарлар ёзиш ўрнида умрини совуқ ўлкалардаги камоқхоналарда ўтказди, қийноқ ва азобларга дучор қилинди, ўз айбини билмай отилиб кетди.

Қатағон шамоли Мақсуд Шайхзодани ҳам четлаб ўтмади. 1928 йилда шоир ва унинг маслақдош дўстлари “ижтимоий хавфли унсурлар” деб топилди ва уларга нисбатан жазо ҳукми ўқилди. Унга кўра Шайхзода Москва, Тбилиси ва Бокудан бошқа шаҳарларда сургун муддатини ўташи мумкин эди. Шу тариқа шоир сургун ўташ учун Тошкентни танлайди ва 1928 йил февраль ойининг сўнги кунларида 3 йиллик сургун муддатини ўташ учун Тошкентга келади. Дарвоқе, Шайхзода бу диёрда 3 йил эмас, балки бир умрга қолиб кетди. У ўзбек шоири сифатида танилди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Усмон Носир сингари даврнинг машҳур ижодкорлари билан елкама-елка туриб ижод қилди. Уларни ўзига устоз, яқин дўст деб билди. Бирин-кетин чоп этилган гўзал ва латиф шеърлари матбуотимиз саҳифаларини беадади. Қатор шеърый китоблари чоп этилди. Шу тариқа адабиётимизда яна бир ёрқин сиймо пайдо бўлди.¹

1937 йил рус шоири А.С.Пушкин вафот этганлигининг 100 йил тўлиши муносабати билан унинг асарларини таржима қилиш борасида ҳукумат қарори чиқади. Бир гуруҳ ижодкорлар Чимён тоғ бағрида таржима билан машғул бўлишади. Ойбек, Ҳ.Олимжон, Элбек, А.Қаҳҳор, У.Носир сингари шоир ва ёзувчилар орасида Мақсуд Шайхзода ҳам бор эди. Унга Пушкиннинг “Мис чавандоз” ва “Моцарт ва Сальери” шеърый асарларини таржима қилиш юклатилган эди. Шайхзода бу асарларни ўзбек тилига маҳорат билан ўгирди. Шоир бу билан яна бир киррасини намоён этди. Кейинчалик Шайхзода таржимачилик ишини давом эттириб, ўзбек китобхонларини жаҳон адабиёти дурдоналари билан баҳраманд этишда ўз муносиб ҳиссасини қўшди. Унинг, айниқса, Шекспирдан қилган таржималари ўзбек таржимашунослигининг алоҳида бир саҳифасини ташкил қилади. Унинг таржимасидаги “Ҳамлет”, “Ромео ва Жульетта” драмалари хануз миллионлаб кишиларни қалбини ларзага солиб келмоқда.

Мақсуд Шайхзода ўзбек ва озарбайжон халқларининг мустаҳкам дўстлиги рамзи, икки халқ фарзанди сифатида мангуликка дахлдордир.

XX асрнинг адоғида улкан империя барҳам топди. Ҳар икки давлат бирин-кетин мустақилликка эришди. Асрий орзулар ушалди. Буни, айниқса, миллат зиёлилари қувонч билан кутиб олишди. Истиклол қатағон қилинган шоир ва ёзувчиларнинг, олимларнинг бадийий ва илмий меросини тиклаш, уларни кенг тарғиб қилиш имкониятини берди. Кўплаб ноёб дурдоналар қайта тикланди, халққа қайтарилди.

Наби Хазри, Халил Рза Улутурк, Маммад Ораз, Бахтиёр Ваҳобзода, Қобил, Кабир Наврўз, Юсуф Самадўғли, Ағамали Содик, Анор, Элчин, Фикрат Хожа, Залимхон Ёқуб, Ҳидоят, Ҳусейн Курдўғли, Мамад Аслан, Рамиз Равшан, Рустам Беруди ва бошқа озарбайжон шоир ва ёзувчиларининг; Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи Ўзтурк, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Шукур Холмирзаев, Шукрулло, Ўткир Ҳошимов, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Йўлдош Эшбек, Тохир Қаҳҳор, Усмон Қўчқор, Акиф Азалп, Яшар Қосим, Рустам Мусурмон ва бошқа ўзбек шоир ва ёзувчилари истиқлол йилларида яратилган асарларида ўтган асрнинг фожиали жиҳатларини бадийий акс эттирди.

Бу йилларда бир қатор озарбайжон ижодкорларининг асарлари ўзбек тилига ўгирилиб, китобхонлар ҳукмига ҳавола этилди. Жумладан, Бахтиёр Ваҳобзода, Халил Рза Улутурк, Маммад Араз, Фикрат Хожа, Вокиф Самадўғли, Рамиз Равшан, Вокиф Баятли шеърларининг, Юсуф Самадўғлининг

¹ Наим Каримов. Мақсуд Шайхзода. Маънавий-биографик роман. – Т.: “Sharq”, 2010, 168-бет.

“Қатл куни”, Анорнинг “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” романи, “Дантенинг юбилейи” киссаси, “Гуржи фамилияси” ва бошқа ҳикояларини, Акрам Айлислининг “Қура қирғоғидаги гулханлар” асари, Элчиннинг “Балададашнинг илк муҳаббати”, “Балададашнинг тўй ҳаммоми”, “Челак”, “Ўлим ҳукми” асарлари, Ағаали Содикнинг “Бошсиз” номли асарларини ўзбек ўқувчилари илиқ кутиб олди. Шунингдек, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Усмон Азим, Усмон Қўчқор, Тоҳир Қаҳҳор, Шавкат Раҳмон, Тилак Жўра шеърлари, Хайридин Сулионнинг “Ё, Жамшид!”, Абдулҳамид Исмоилнинг “Икки қариянинг тарихи” каби асарларининг озарбайжон тилига қилинган таржималарини алоҳида таъкидлаш лозим.

Усмон Қўчқорнинг Озарбайжон адабиётидан таржималари катта салмоқни ташкил этади. Унинг Мирза Жалил, М.Собир, Муҳаммад Ҳоди, Ҳусайн Жовид, Жаъфар Жабборли ва бошқа классиклардан таржималари эътирофга лойиқ. Хусусан, Ҳусайн Жовиднинг “Иблис”, “Амир Темур”, “Шайх Санъон” асарларининг таржималарини Ўзбекистон адабий муҳити илиқ қарши олди. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Касолнинг Низомий Ганжавийнинг “Хамса”, “Иқболнома”, Усмон Қўчқорнинг замонавий озарбайжон адабиётининг таниқли вакиллари бўлмиш Ҳусайн Жовид, Анор, Юнус Ўғуз каби ижодкорларнинг ижодидан қилинган таржималари ҳам адабий алоқаларни янада муштахкамлашда муҳим ўрин тутди.

Айни шу ўринда бу адабий алоқалар ривожини ва бадиий таржиманинг кенг йўлга қўйилганлигида Ўзбекистондаги Ҳайдар Алиев номли Озарбайжон маданият марказининг хизматларини алоҳида таъкидлашни истардим. Бу марказ кейинги йилларда ўзбек-озарбайжон адабиётини таржима ва тарғиб қилиш борасида таҳсинга сазовор ишларни олиб бормоқдалар.

Озарбайжон Ёзувчилар Бирлигининг ташаббуси билан “Дунё адабиёти” журнали, “525-газета”си, Отатурк маркази ва бошқа ташкилотлар кўмаги билан 2005-йилда (3-4 август) Бокуда “Таржима масалалари ва глобаллашув” мавзусидаги халқаро конференция бўлиб ўтди.

“ЎГОРТ алоқалари” (Ўзбекистон, Гуржистон, Озарбайжон бадиий таржима масалалари) га бағишланган бу конференция натижасида Озарбайжон ва ўзбек тилларида “ЎГОРТ – чоғдош ўзбек ва гуржи адабиётидан сочмалар” (Боку, 2005) тўплами нашр этилди. Ўзбекистондаги “Жаҳон адабиёти” журналининг 2005 йил 5-сони “Адабий алоқалар” рубрикаси остида “Умрлардан узун севгимиз” (Озарбайжон адиблари меҳмонимиз) сарлавҳаси остида Озарбайжон адабиётидан айрим намуналар. Мазкур руқн танқидчи Асад Жаҳонгирнинг “Янги шеърят уфқлари” номли мақоласи билан бошланади. Кириш мақоласидан сўнг ўзбек ўқувчиларига Алисамад Кур, Одил Мирсайид, Адолат Аскарўгли, Расим Қарача, Қули Оксос, Салим Баббуллаўгли, Зоҳир Азамат, Оксин, Нажот Мамадов, Эмира Серова каби шоирларнинг, Техрон Ахсанўгли, Рафиқ Ҳошимов, Элчин Ҳусайнбейли, Мақсад Нур каби танқидчи ва ёзувчиларнинг асарларидан намуналар тақдим этилган. Шеър, ҳикоя ва мақолаларни ўзбек тилига Файзи Шоҳисмойил, Хосият Рустамова, Усмон Қўчқор, Мирпўлат Мирзо, Иқбол Мирзо, Эшқобил Шукур, Аъзам Обидов, Усмон Азим, Дилдора Алиева, Хулқар каби ўзбек шоир ва ёзувчилари таржима этганлар.

2013 йилда Тошкентда “XX аср Озарбайжон шеърятини антологияси” ва 2014 йилда нашр этилган “Умрдан узун кеча (Озарбайжон ёзувчиларининг ҳикоялари)” тўпламларида Озарбайжон шоир ва ёзувчиларининг асарларидан намуналар ўрин олди.

“Ўзбек адабиёти тарихи” китобининг муаллифи, атоқли ўзбек олими Натан Маллаев Низомий Ганжавийнинг ижодий мероси, унинг ўзбек адабиётига таъсири масалаларига оид бир қатор тадқиқотларни яратди. Унинг “Низомий Ганжавийнинг адабий мероси ва унинг таълим-тарбиявий аҳамияти” номли монографиясида икки халқнинг адабий алоқалари кенг ёритилган. Умуман, Ўзбекистонда Н.Ганжавийнинг “Етти гўзал”, “Лайли ва Мажнун”, “Сирлар хазинаси”, “Искандарнома” дostonларидан парчалар “Гулдаста” китобида (1947), “Танланган шеърлар”и (1983), “Инжулар уммони” (1989), “Лайли ва Мажнун” (2005), “Хусрав ва Ширин” (2005) дostonлари ва бошқа асарлари форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб чоп этилган.

Маълумки, Алишер Навоий ижоди дунёнинг кўплаб тадқиқотчиларининг диққат марказида бўлиб келган. Ғарб ва Шарқнинг атоқли олимлари Навоий ижодий меросини ўрганиб кўплаб китоблар, мақолалар чоп эттирган. Айниқса, Озарбайжон адабиётшунослигида навоийшунослик соҳаси алоҳида ўрин тутди. Жумладан, Фаридунбей Кўчарли, Ҳамид Арасли, Паноҳ Халилов, Жаннат Нагиева, Халил Рза Улутурк, Комил Вали Наримонўгли, Рамиз Асқар, Тарлон Қулиев, Олмос Улви (Биннатова) сингари таниқли олимларнинг Навоий ижоди билан боғлиқ тадқиқотлари нафақат озарбайжон адабиётшунослиги, балки ўзбек адабиётшунослиги учун ҳам жуда муҳимдир. Низомийнинг Навоийга адабий таъсири қанча бўлса, Фузулийга Навоийнинг таъсирини ҳам шу мезон билан баҳолаш хато бўлмайди. Бу адабий ҳамкорлик асрлар ва йиллар давомида ривожланиб борди.

Собиқ шўролар ҳукмронлиги даврида ҳам бу ҳамкорлик асло тўхтаб қолгани йўқ. Бу таҳликали дамларда ҳам Навоий ижоди икки халқни доимо бирлаштириб, ўзаро дўстлик ва қардошлиқ ришталарини мустаҳкамлаб борди.

1926 йил Бокуда бўлиб ўтган I Туркологлар қурултойида Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини кенг нишонлаш учун 10 кишилиқ комиссия ташкил этилади. 1926 йил 26 февраль, яъни конгресснинг биринчи кунида биринчи музокарадан сўнг қурултой иштирокчилари “Алишер Навоий — 500” юбилей кечасида иштирок этадилар. Бу тадбирга ташкилотчилар томонидан кенг тайёргарлик ишлари олиб борилди.

Бокуда нашр этиладиган “Коммунист” газетасида таниқли адабиётшунос олимлар Исмоил Ҳикмат, Али Назим, Мирза Муҳсинларнинг мақолалари эълон қилинади. Мазкур газетанинг 1926 йил 4 март сонисида Б.Чўбонзоданинг “Навоий — тилшунос” мақоласи эълон қилинади. Олимнинг бу мақоласида Навоийнинг туркий тил ривожига қўшган улкан ҳиссаси ҳақида сўз боради. Б.Чўбонзоданинг “шаҳар тили бўлмаган туркий тил адабий тил бўла олмайди деган фикр ҳукмрон бўлган бир даврда Алишер Навоий тили адабий тил эмас, балки халқ тилидир” деган фикрлари сўзимизни исботлайди.

Навоий ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб қилишда таниқли навоийшунос олим, филология фанлари доктори, академик Ҳамид Араслининг хизматлари беқиёсдир. Унинг “Низомий ва Навоий”, “Навоий ва Озарбайжон адабиёти”, “Алишер Навоий”, “Алишер Навоий ва унинг адабий мероси”, “Навоий ва Фузулий”, “Буюк шоир” сингари мақолалари Навоий ижодий меросини ўрганишдаги қимматли манбалардан бўлиб келмоқда. Ҳамид Араслини Ўзбекистонда ҳам етук навоийшунос сифатида билишади. Олим Навоий ижодига юксак баҳо беради: **“Алишер Навоий асарлари Озарбайжонда XV асрдан бошлаб меҳр ва муҳаббат билан ўқиб келинмоқда. Асарлар давомида халқимиз Навоийни ўз шоирлари қаторида кўриб келади. У билан замондош Кишварий, Хулқий сингари озар шоирлари Навоийнинг таъсири остида камол топганлар. Буюк Фузулий ҳам ўз “Лайли ва Мажнун” асарининг муқаддимасида унинг номини Низомий ва Абу Нувос сингари Шарқнинг буюк шоирлари қаторида зикр этади. Мирзо Фатали Охундов ҳам ўз мақолаларида Навоийни оқил ва доно давлат арбоби сифатида эътироф этади”**²

Халил Рза Улутуркни ўзбек адабиётининг Озарбайжондаги моҳир таржимони сифатида биламиз. Унинг таржимачилиқдаги буюк хизматларидан бири Навоий ижодини озарбайжон тилига маҳорат билан ўгирганидир. Буюк туркчилик ғоясини кенг тарғиб этган Халил Рза Навоий поэзиясини улуг мақомга кўтаради. Шоир Алишер Навоий ғазалларини ҳам маҳорат билан ўгиради. “Шеърят – энг буюк миллий бойлик” мақоласида унинг куйидаги фикрларини ўқиймиз: *“Озарбайжоннинг Фузулий, Закир, Натаван, Фата хоним Камина, Видади, Сайид Азим, Собир каби улуг санъаткорлари Навоийга ҳаммиша буюк бир санъат маъбуду каби қараганлар. Навоийнинг таъсири бугун ҳам Озарбайжон адабиётида давом этмоқдадир”*³

Озарбайжонда Алишер Навоий ижодий меросини ўрганишда таниқли олима Жаннат Нагиеванинг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Унинг **“Навоий энциклопедияси луғати” (муаллифлардан бири, 1989), “Озарбайжонда Навоий” (2001), “Навоийнинг Боку қўлёмалари” (1986), «Наваи и Азербайджанская литература. XV-XIX века» (1990)** китобларини чоп эттирди. Олиманинг Алишер Навоий ижодига оид озарбайжон, рус ва ўзбек тилларида 60 дан зиёдроқ илмий мақолалари эълон қилинган. Айниқса, унинг Навоий қўлёмаларига оид тадқиқотлари ўзининг долзарблигини йўқотмаган. Жаннат Нагиеванинг номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳам бевосита Навоий ижодий меросига бағишланганлиги ҳам унинг илмий фаолияти аҳамиятини кўрсатиб турибди.

Бугунги кунда Алишер Навоий ижодини Озарбайжонда ўрганилишида таниқли олима, филология фанлари доктори Олмос Улвининг илмий тадқиқотлари муҳим ўрин тутаяди.

Олима матбуотда илм, адабиёт, тарих, публицистикага оид мақолалари билан мунтазам чиқиш қилиб келади. Газета ва журналларда, китоб, алманах ва илмий тўпламларда, бир қатор халқаро журналларда турк, ўзбек, туркман, рус, инглиз, грузин, араб, форс, немис, қозоқ, қирғиз, татар ва бошқа тилларда илмий мақолалари эълон қилинган. Умуман, Озарбайжон ва хорижда 500 дан ортиқ мақола-си чоп этилган. Олмос Улви Ўзбекистон, Туркия, Қирғизистон, Грузия, Россия, Украина, Туркменистон, Австрия ва бошқа мамлакатларда 60-дан ортиқ илмий симпозиум ва конференцияларда ўз

² Арасли Ҳамид. Навоий ва Фузулий//Адабиёт ва инжа санъат, 30 май, 1980.

³ A.Ülvi. Xəlil Rza Ulutürk və özbək ədəbiyyatı /Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (monoqrafiya). – Bakı, “Qartal”, 2008, 191 sah

маърузалари билан иштирок этган. Олима озарбайжон ва ўзбек адабий алоқаларига доир 150 дан ортиқ мақолалар нашр эттирган.

Олиманинг “Озарбайжон-ўзбек (чиғатой) адабий алоқалари (даврлар, сиймолар, жанрлар, тамо-йиллар)”, “Алишер Навоий Озарбайжон адабиётшунослигида”, “Ўзбек адабиёти” китобларида Алишер Навоий ижодининг ҳаёти, ижодий фаолияти, унинг озарбайжон адабиётшунослигида ўрганилиши масалалари кенг ва атрофлича ёритилган.

Олмос Улвийнинг академик Исо Ҳабибейли муҳаррирлиги ва “Дунё учун аҳамиятли иш” номли кириш сўзи билан бошланувчи “Ўзбек адабиёти (адабий портретга чизгилар, тадқиқотлар, суҳбатлар)” китобида ўзбек ва озарбайжон адабиётининг бугунги масалаларига кенг тўхталган.

Кўриниб турибдики, ўзбек-озарбайжон адабий алоқалари бугун пайдо бўлган эмас. Дунёдаги барча миллат ва элатларнинг ўзаро алоқалари инсониятнинг ўзи каби қадимий, моддий-маънавий омиллариининг ўзи сингари серкиррадир. Бу диалектик тараққиёт тарихининг ибтидосига қанчалик чуқур назар ташланса, жаҳон халқларининг тақдирдошлиги, ҳамқадамлиги, бир-бири учун масъулияти шунчалик равшанроқ сезила боради. Айни чоқда муайян ижтимоий тараққиёт палласидаги халқларнинг истиқболга йўналтирилган мақсад, интилишларида худди шундай чамбарчас боғлиқликларни ҳис этмаслик мумкин эмас.

Умуман олганда, мана олти асрки ўзбек ва озарбайжон адабий алоқалари тобора мустақамланиб бормоқда. Келгусида ҳам бу алоқалар давом этишига ва янги саҳифалар очилишига ишонамиз.

Адабиётлар

1. Araslı Nəmid. Nəvai və Füzuli // “Ədəbiyyat və incəsənət”, 30 may, 1980.
2. Алиев, Ғулумхусайн. Озарбайжон – Ўзбек адабий алоқалари. - Тошкент : Mashhur press, 2017. - 494 б.
3. Наим Каримов. Мақсуд Шайхзода. Маънавий-биографик роман. – Т.: “Sharq”, 2010, 168-бет.
3. Ülvi A. Özbək ədəbiyyatı // Ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr”, Bakı, 2016, 316 səh.
4. Олмос Улви “Мустақиллик йилларида озарбайжон-ўзбек адабий алоқалари” //Тамаддун нури”, 2017-йил 1-сон, 62-70-бетлар.
5. Ülvi A. Xəlil Rza Ulutürk və özbək ədəbiyyatı /Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (monoqrafiya). – Bakı, “Qartal”, 2008, 191 sah.
6. Рузиев Э.У. Фузулий ижодига муносабат: анъана ва издошлик // Молодой ученый. — 2019. — №27. — С. 293-295.

Özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri

Xülasə

Dünya xalqları və etnik qruplar arasındakı münasibətlər maddi və mənəvi amillərdir rəngarəng və bəşəriyyətin özü qədər qədimdir. Tarixin dərinliklərinə nə qədər baxsaq, dünya xalqlarının yekdilliyini, bir-birlərinə bağlılığı və cavabdehliyini aydın şəkildə görəyik.

Eyni zamanda, tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində xalqların ortaq məqsədi və istəklərini görməmək mümkün deyil. Ortaq bir dinə, dilə, adətə və mədəniyyətə sahib xalqlar arasında mədəni və mənəvi proseslər daha da yaxından, daha emosional şəkildə getdi. Özbək və Azərbaycan xalqları arasında ədəbi əlaqələrin mənsəyi qədim tarixə malikdir. Bir dövr və digər amillər baxımından bu ədəbi bağlantılar tarixdə geniş səhifə açır.

Uzbek-Azerbaijani literary relations

Summary

Relations between peoples and ethnic groups of the world are as ancient as humanity itself, as well as motley, as well as material and spiritual factors. How far we look into the depths of history, so clearly we will see the unanimity, the interconnectedness of the peoples of the world, the responsibility for each other. At the same time, it is impossible not to notice the common goal and aspirations of peoples at a certain stage of historical development. The origins of literary relations between the Uzbek and Azerbaijani people go deep into history. From the point of view of an era and other factors, these literary connections open a large page in history.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/9-11

Gulnoz Yunus Sattorova
O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi O‘zbek tili
Adabiyoti va Folklori Instituti
noza1969@mail.ru

ADABIY DO‘STLIK OBIDASASI

Kalit so‘zlar: *adbiyot, madaniyat, adbiy aloqalar, Nizomiy, Navoiy, turkiy dunyo*

Aچار sōzlar: *adabiyat, madaniyyat, adabi aloqalar, Nizami, Navoi, Türk dünyası*

Key words: *literature, culture, literary relations, Nizami, Navoi, Turkic world*

O‘zbek va ozarbayjon xalqlari ildizlari, tarixi, madaniyatlari bir xalqlardir. Necha asrlarki bu ikki xalqning adabiy va madaniy aloqalari davom etib kelmoqda. Ozarbayjon, deganda avvalo o‘zbek xalqi ko‘z o‘ngida Nizomiy Ganjaviy gavdalanadi-yu Fuzuliy g‘azallari quloqqa chalinadi. Bu qadim va betakror adabiyotning vorislari ijodi bugun ham ikkala xalqni bevosita bog‘lab turibdi. Xalqlarimiz ko‘p asrlardan buyon do‘stu qardosh bo‘lib yashab keladi. Ayniqsa, ikki davlat mustaqillikka erishganidan keyin hamkorlik yangi bosqichga ko‘tarildi. Adabiyot va san‘at esa asrlar mobaynida xalqlarimiz o‘rtasida ma‘naviy ko‘prik bo‘lib kelgan. O‘zbek kitobxonlari bugun ozarbayjonda dunyoga kelayotgan har bir asardan, u xoh she‘riy xoh nasriy bo‘lsin xabardor. Adabiyotlarning bu qadar yaqin va mushtarakligida adabiyotshunoslikning o‘rni beqiyosdir. Ozarbayjon-o‘zbek adabiyotshunosligi borasida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsada, aynan bu mavzuda monografik tadqiqotlar sanoqli. Ozarbayjon farzandi, tom ma‘noda ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari borasida ilmiy izlanishlarni boshlab bergan filologiya fanlari nomzodi G‘ulomhusayn Alievning “Ozarbayjon – O‘zbek adabiy aloqalari (1920-1960-yillar)” nomli tadqiqoti bu yo‘nalishdagi yirik monografik tadqiqotlardan biridir. Bu tadqiqot qadim o‘zbek va Ozarbayjon adabiyotlarining o‘zaro tadqiqi va tahliliga bag‘ishlangan. G‘ulomhusayn Alievning “bu tadqiqoti har ikki mamlakat olimlari tomonidan e‘tirof etilgan.

Tadqiqotda olim Nizomiy va Navoiy davridan boshlangan ozarbayjon va o‘zbek klassiklarining boy merosiga asoslangan holda ikki xalqning adabiy-madaniy aloqalarining tarixiy ildizlarini hassos olim tasavvuri ila o‘rgangan. Alohida ta‘kidlashni istardimki, olim ilmiy tadqiqotining ob‘ekti sifatida ishlari tahlilga tortilgan mualliflar bilan shaxsan ijodiy muloqotda bo‘lgan. Qayta-qayta O‘zbekistonga kelib, bu erda arxiv va kutubxonalarda tinim bilmay ishlab, g‘oyat boy ilmiy faktlar to‘play olgan. Zahmatkashligi oqibatida o‘zbek tilini o‘rgangan olim ilmiy manbalarni aslyatdan o‘qigan. Va shu bilan birga fors tilini nihoyatda teran bilishi G‘ulomhusayn Alievga har ikki xalqning fors tilli adabiyotini chuqur tadqiq qilish uchun zamin yaratganligi tadqiqotning ahamiyatini yana ham oshirgan.

G‘ulomhusayn Alievning “Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari (1920 – 1960-yillar)” ilmiy-tadqiqot asarida mavzuning tadqiqi bir necha yo‘nalishlarda olib borilgan. Har xil adiblar ijodi namunalariga asoslangan holda mavzuga, janrga yondashish, til-uslublarning o‘ziga xos prinsiplari xususiyatlarini ko‘rsatish bilan birga ham Ozarbayjon hamda o‘zbek adabiy tafakkurining o‘ziga xos poetik xususiyatlarini ham o‘rgangan.

Tadqiqotda o‘zbek adabiyotshunos olimlari Laziz Qayumov, Ozod SHarafiddinov, Mamajon Rahmonov, Mahbuba Qodirova, Suyima G‘anieva, G‘affor Mo‘minov, Muhammad SHaripov, Botirxon Valixo‘jaev, SHavkat SHukurov, Sattor Haydarov, Ahmad Alievlarning ilmiy tadqiqotlariga tez-tez murojaat qilgan.

“Ozarbayjon – o‘zbek adabiy aloqalarining tarixiy ildizlari”, deb nomlangan qismida 20 asrning boshlaridagi adabiy-madaniy aloqalar, matbuot sohasidagi yangilanishlar haqida fikr yuritadi.

Ishda o‘zbek shoiri Asiriyning Nasimiy haqida doston yozganligi haqidagi ma‘lumotning o‘zi ham Ozarbayjon – o‘zbek adabiy aloqalari uchun qiziqarli faktidir.

Ikkinchi bob sovet davri Ozarbayjon va o‘zbek adabiy aloqalari (1920 – 1960) ga bag‘ishlanadi. 1931-yilda G‘afur G‘ulomning “Hikoyalar” va “Sohibkorlar erlarni egalladilar” kitobi, Hamid Olimjonning “Xumor sochlar”, G‘ayratiyning “Xoin yuraklar”, Oydin Sobirovaning “SHahar qo‘shig‘i”, 1933 yilda esa Abdulla Qahhorning “Qotilning tug‘ilishi”, Maqsud SHayxzodaning “O‘n she‘r” va boshqa ko‘plab adiblarning asarlari Bokuda o‘zbek tilida nashr etildi.

Ikki xalq adabiy aloqalari haqida o‘zbek adabiyotshunoslari ham yirik tadqiqotlar olib bordilar. O‘zbek-ozarbayjon olimlari orasida Navoiy, Furqat, Muqimiy, Sadriddin Ayniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, G‘afur G‘ulom, Oybek kabi sevib o‘qiladigan Nizomiy, Fuzuliy, Nasimiy, Mirza Fatali Oxundzoda, Jalil

Mammadqulizoda, Mirza Alakbar Sobir, Uzayir Hojibekov, Samad Vurg'un haqida nazariy jihatdan etuk ilmiy maqolalar yozildi.

Fuzuliyning o'zbek adabiyotiga ta'siri Ozarbayjon va o'zbek adabiy aloqalari tarixiy bosqichi haqida olib borilgan tadqiqotlari shunisi bilan qimmatliki, o'zbek adabiyotida Fuzuliy ta'sirida asar yaratganshoirlar haqida gapirib, o'zbek adabiyotshunosi Po'latjon Qayumovning Fuzuliy ta'sirida g'azallar yozgan 300 ga yaqin o'zbek shoirlari asarlarini to'plaganligi, uning ishlarini keyinchalik farzandlari, taniqli o'zbek adabiyotshunoslari Aziz va Laziz Qayumovlar davom ettirishganligi haqida ma'lumot beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, G'ulomhusayn Aliev Qo'qon adabiy muhiti bilan ham yaxshi tanish bo'lgan.

Muallif SHu bilan birga ozarbayjon ijodkorlarining Alisher Navoiy ijodiy merosdan ruhlanganligiga ham alohida to'xtaladi. Va Mirza Fatali Oxundzoda tadqiqotlariga to'xtaladi.

Hamza Hakmzoda NIyoziy va uning teatchilik sohasidagi faoliyatiga ham tadqiqotda alohida to'xtalib o'tiladi. Unda dramaturgning istanbul, Baku, va Qo'qondagi faoliyatlari keng yoritilib, Hamza bilan Sidqiy Ruhulloning tanishligi va ikki o'lka teatr sohasi rivoji uchun olib borilgan xizmatlari e'tirof etiladi. Undan tashqari o'zbek yozuvchisi Asqad Muxtorning: "Men Hamzaning Mirza Fatali Oxundov ijodi bilan yaqindan tanish bo'lganiga shubha etmayman", degan fikrlari orqali ikki ijodkor hamkorligini dalillaydi.

"Ozarbayjon va o'zbek adabiy aloqalari (1920 – 1960)" qismida o'zbek-ozarbayjon aloqalarining o'tgan asrning 20-60 yillari haqida bahs yuritiladi. Bu davrdagi adabiy aloqalar bilan birga madaniy aloqalarning rivojiga ham to'xtaladi. Unda Bakuda nashr etilgan "Mulla Nasriddin" jurnali faoliyati, SHarq xalqlari II festivali va unda ishtirok etgan o'zbek san'atkorlari haqida batafsil tanishish mumkin.

1920 – 30 yillarda o'zbek yozuvchilaridan G'afur G'ulomning "Hikoyalar" va "Sohibkorlar erlarini egalladilar" kitobi, Hamid Olimjonning "Xumor sochlar", G'ayratiyning "Xoin yuraklar", Oydin Sobirovaning "SHahar qo'shig'i", 1933 yilda esa Abdulla Qahhorning "Qotilning tug'ilishi", Maqsud SHayxzodaning "O'n she'r" va boshqa adiblarning asarlari Bokuda o'zbek tilida nashr etilganligi ushbu tadqiqotda keltiriladi.

Ozarbayjon adabiyotshunosligida o'zbek adabiyotining o'rganilishi masalalariga ham tadqiqotda keng o'rin beriladi. Unda professor Bakir CHO'ponzodaning "Amir Alisher Navoiy", "Navoiyning tili va tilshunosligi haqida", "Boyqaro va uning devoni haqida" kabi qator qimmatli maqolalari tahlilga tortiladi.

Ozarbayjon – o'zbek adabiy aloqalarining rivojida, ushbu aloqalarning hozirga qadar davom etishida Hamid Oraslining ulkan xizmatlari borligini alohida ta'kidlab uning bir qator tadqiqotlariga murojaat qiladi.

Tadqiqotda keltirilgan yana bir qimmatli ma'lumot borki, bu nafaqat filologlar, balki biliograflar uchun ham juda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ozarbayjon adabiyotshunoslaridan akademik Mammad Orif Dadashzoda, filologiya fanlari doktori Mirzoga Qulizoda, dotsent Habibulla Samadzoda, professor Muboriz Alizoda, dotsent YUSuf Ziyu SHirvoniy, professor Panoh Xalilov va boshqalarning o'zbek adabiyoti haqida yozgan maqolalarini sanab o'tadiki, bu katta bir bibliografik ma'lumot sifatida ham ahamiyatlidir.

G'ulomhusayn Aliev bu mafolalarni sanash va e'tirof etish bilan cheklanib qolmasdan, ba'zi maqolalarda yanglish faktlar, dalillanmagan fikrlar borligini ham ta'kidlab o'tadi.

Bir necha o'rinda o'zbek va ozarbayjon adabiyotida yaratilgan asarlarning qiyosiy tahliliga o'rin ajratadi. Jumladan, Hamza Hakimzoda, G'afur G'ulom, Samad Vurg'un, Hamid Olijon asarlarini keltirib o'tish mumkin.

Samad Vurg'un va Maqsud SHayxzodaning tarixiy mavzularga yondashish metodlari haqida gapirib ularning farqli jihatlarini ko'rsatishga harakat qilarkan, ijodkordan hech qachon tarixiy faktlarni sanalar asosida aks ettirishning talab qilish noo'rin, degan xulosaga keladi. Tadqiqotchi o'z fikrlarini dalillarkan, rus adabiyotining buyuk namoyondalari Pushkin, Gogol, Tolstoy asarlari ustida ham to'xtalib o'tadi. Maqsud SHayxzoda va Voqifning tarixiy asarlarini qiyosiy tahlil qilarkan "*San'atkorlar Ozarbayjon va o'zbek xalqining o'tmishiga hozirgi zamon talablari darajasidan kelib chiqqan holda yondashib, tarixiy taraqqiyotning hal etuvchi kuchini tashkil qilgan xalqni bor qudrati bilan tasvirlay olishgan*", degan xulosaga keladi. Tadqiqotchi bu ishda badiiy asar mualliflarining o'zaro ta'sirlarini asar qahramonlari orqali ham ko'rsatib beradi. Masalan, Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" romani qahramonlari Otabek va Kumushlarning Fuzuliy g'azallarini o'qish tasvirlarini keltirilishi fikrimizning dalilidir.

Adabiy aloqalar rivojida adabiyotshunoslik bilan birga badiiy tarjimaning ham o'ziga xos o'rni mavjud. Ikki xalq adabiyotining gullab yashnashi uchun badiiy tarjimaning o'ziga xos o'rnini ko'rsatib berarkan "... badiiy tarjimalar ham milliy tillarning boyishiga sabab bo'ladi. Sovet hokimiyati milliy shakllar va milliy tillarga katta rivoj berdi, ularning boy ichki imkoniyatlarga ega bo'lgan milliy madaniyatlarini yashnatdi, tillarini soflashtirdi", deydi. SHu bilan birga bu ikki til bir-biriga juda yafin bo'lsa-da, tarjimalardagi ba'zi muvaffaqiyatsizliklarni tanqid qilib: "Adabiyotshunos Bakir Nabiev "O'zbek she'riyati"ning tarjimasi haqida shunday deb yozadi: "Mirtemirning "Onaginam" she'rining Ismoil Sulton tomonidan, Sobir Abdullaning "O'zbekiston" she'rining esa I.Qobil tomonidan qilingan tarjimalarini muvaffaqiyatli deb bo'lmaydi", deb

yozadi tadqiqotchi. SHu o‘rinda o‘zbek olimi, professor Izzat Sultonning “Ozarbayjon va o‘zbek tillarini bir-biriga tarjima qilish u qadar murakkab masala emas. Tushunarsiz so‘zlar juda kam topiladi. YOzuvchi yozuvchini shaxsan tanimog‘i lozim. Bu tarjimaning yuqori saviyada bo‘lishini ta‘minlaydi”, degan fikrlarini ham keltiradi. Bu esa olimning ikki til go‘zalliklaridan birdek boxabar ekanligidan dalolat beradi.

G‘ulomhusayn Aliev tadqiqoti keng qamrovli bo‘lib, bu nafaqat o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalarini adabiyotshunoslik, tarjima sohasidagi yutuqlariga to‘xtaladi, balki madaniy tadbirlar, teatr, kino sohasidagi faoliyatiga ham keng to‘xtaladi. A.Fitratning “Hind ixtilolchilari”, Abdulla Qahhorning “SHohi so‘zana” pesalarining Ozarbayjon teatrida, Mehdi Husaynning “Olov” pesasini o‘zbek drama teatrida sahnalashtirilganligi va bu filmlar ham aloqalarning mustahkamlanishi uchun xizmat qilganligini ta‘kidlaydi.

Tadqiqotchi o‘z tadqiqotida o‘tgan asrning boshlaridan 60-yillarigacha bo‘lgan davr o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalarini bir erga jamlab tadqiq etishga harakat qiladi. Tarjima, adabiyotshunoslik, teatrshunoslik, san‘at sohasidagi ilmiy va ma‘rifiy manbalarni chuqur o‘rganadi. Eng muhimi, olim o‘zbek tilini mukammal o‘rganadi. O‘zbekistonning turli shaharlarida bo‘lib, to‘plangan manbalarida qayd etilgan asar mualliflari, olimlar, shoir va yozuvchilar bilan uchrashadi. Oliy o‘quv yurti talabalari bilan dars jarayonlarida muloqotga kirishadi. Bir qancha vaqt Samarqand va Qo‘qon shaharlarida mahalliy aholi bilan birga yashaydi. Tinib-tinchimagan olimning bu harakatlari o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari xususidagi yirik fundamental tadqiqotning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Tadqiqot sovet davrida yaratilgan bo‘lsada, unda to‘plangan manbalar bugungi adabiyotimiz va adabiyotshunosligimiz uchun ham qimmatli manba sifatida uzoq yashab qoladi.

G‘ulomhusayn Alieyning “Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari (1920 – 1960-yillar)” ilmiy-tadqiqot asari 2019 yilda o‘zbek tiliga o‘girildi va O‘zbekistonda taqdimot marosimi o‘tkazildi. Uchbu maqola shu kitobning mazmuni va uning yaratilishi haqida.

Maqolada o‘zbek adabiyotshunos olimlari Laziz Qayumov, Ozod SHarafiddinov, Mamajon Rahmonov, Mahbuba Qodirova, Suyima G‘anieva, G‘affor Mo‘minov, Muhammad SHaripov, Botirxon Valixo‘jaev, SHavkat SHukurov, Sattor Haydarov, Ahmad Alievlarning ilmiy ishlari haqida G‘Aliyevning qarslari haqida fikr yuritiladi. 20 asrning boshlaridagi adabiy-madaniy aloqalar, matbuot sohasidagi yangilanishlar haqida fikr yuritadi.

Ədəbi dostluq abidəsi

Xülasə

Qulamhüseyn Əliyevin “Azərbaycan-Özbək bədii münasibətləri (1920-1960)” 2019-cu ildə özbək dilində tərcümə olundu və Özbəkistan ictimaiyyətinə təqdim olundu. Bu əsərində müəllif 20 əsrdə Özbəkistan və Azərbaycan xalqları arasında ədəbi əlaqələrin inkişafı tarixinə, mərhələ və əsas meyillərinə diqqət ayırmışdır. Məqalə müəllifin bu dəyərli əsərinin elmi təhlilinə həsr olunub.

A monument of literary friendship

Summary

The research work of Gulomhuseyn Aliyev "Azerbaijan-Uzbek Literary Relations (1920-1960)" was translated into Uzbek in 2019 and presented in Uzbekistan. Reflects on literary and cultural ties at the beginning of the 20th century, innovations in the field of the press. This article is devoted to the study of this book.

Göndərib: 02.05.2020

Qəbul edilib: 04.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/12-15

Lalə Vidadi qızı Muxtarova
Bakı Dövlət Universiteti
lala.muxtarova1997@gmail.com

ZƏRF+FEİL BİRLƏŞMƏLƏRİNİN CÜMLƏ İLƏ EKVIVALENTLİYİ

Açar sözlər: söz, söz birləşmələri, feili birləşmələr, zərf, cümlə

Key words: word, word combinations, verb combinations, adverb sentence

Ключевые слова: слова, словосочетания, сочетания глаголов, глагол, предложение

Dilçilik elmi uzun tarixi dövr keçən elmlərdən biri kimi qəbul olunur. Bizə məlum olduğu kimi bu elmin müxtəlif səviyyələri mövcuddur. Bu səviyyələrdən biri isə leksik səviyyədir ki, bu səviyyə dilçilik elminin leksika adlanan bölməsində öyrənilir. Leksika dildə olan sözlərin toplusuna deyilir. Dilçiliyin görkəmli alimlərindən biri olan Ağamusa Axundov özünün “Ümumi dilçilik” adlı kitabında qeyd edir ki, leksika dilin bazisli səviyyələrindən biri hesab olunur. Onun əsas vahidi sözdür [1, s.164]. İlk növbədə sözün necə tərif qazandığına diqqət yetirək. Q.M.Qalkina-Federuk yazır ki, söz dilin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahididir [1, s.164]. Başqa bir mənbədə isə daha mürəkkəb bir tərif verilmişdir: söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində bürüzə verir [9, s.11-12].

Zərf birləşmələri digər növlər kimi geniş yayılmadığından və ismi birləşmələrə oxşadığı üçün bu növ birləşmələri başqa qrup kimi qeyd etmirlər. Zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Y.M.Seyidov “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya” kitabında zərf birləşmələri haqqında qeyd edir: bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənsə də, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət verir ki, bu keyfiyyət də onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir [12, s.13]. Zərf birləşmələrinin növləri aşağıdakılardır:

1. Zərf + zərf - kəmiyyət zərfləri + tərz-i-hərəkət zərfləri (bəzən yer və zaman zərfləri) Məsələn, çox kəskin, olduqca sürətli və s.

2. İsim + zərf, əvəzlik + zərf. Məsələn, insanlardan cəld, hamıdan tez. Belə birləşmələrdə birinci tərəfdə ismin çıxışlıq halının şəkilçisi olan -dan, -dən şəkilçisi istifadə olunur.

Mövzumuzun “zərf + feil birləşmələrinin cümlə ilə ekvivalentliyi” haqqında qeydlər aparaq. Zərf+feil tipli birləşmələrin feili birləşmələrə aid olmasının əsas səbəbi bu birləşmələrin ikinci tərəflərinin qeyri-predikativ feil formalarından - feili sifət, feili bağlama, məsdər - ilə ifadə olunmasıdır. Zərf + feil birləşmələrinin fərqləndirici cəhəti isə onların birinci tərəfinin zərflə ifadə olunmasıdır. Məsələn, cəld yeriyəndə, cəld yeriyən, sürətli uçarkən, sürətli uçan, sürətli uçmaq və s. Yusif Seyidov bu tipli birləşmələr haqqında yazır ki, birinci tərəflərinin ifadəsinə görə, zərf + feil birləşmələrinə iki cəhətdən yanaşmaq olar [11, s.373].

1. Birinci halda “zərf” sözünün məhdud termin mənasını əsas götürərək, yalnız o birləşmələrdən bəhs etmək olar ki, onların birinci tərəfləri zərflə ifadə olunur.

2. İkinci halda isə birinci tərəflərin zərflərlə və zərf mövqeyində çıxış edən sözlərlə ifadə olunan birləşmələrin hamısını nəzərə almaq olar. Bu vəziyyət bu birləşmələrin birinci tərəflərinin ifadə vasitələrini söz miqdarı cəhətdən gücləndirsə də, mahiyyətə birləşməyə ciddi təsir göstərir.

“Zərf kimi çıxış etmək” ifadəsi də müxtəlif formalarda məna verə bilər. Cümlədə zərflik kimi çıxış edən sözləri də zərf kimi nəzərə almaq olar. Lakin belə tipli birləşmələr ad + feil birləşmələr hesab olunur. Məsələn, şəhərə getmək, şəhərdən gəlmək və s. Bu nümunələrdə “şəhərə”, “şəhərdən” sözləri zərflikdir, ancaq zərf deyillər. Biz burada deyə bilərik ki, həmin sözlər zərf kimi çıxış etmişdir. Zərfliyin məna dairəsi zərfin məna dairəsindən olduqca genişdir. Ona görə də cümlədə zərflik mövqeyində çıxış edən hər söz zərf olmadığı kimi, zərflik kimi çıxış edən hər söz də zərf mövqeli söz adlandırmaq olmaz. Beləliklə, “zərf kimi çıxış etmək” ifadəsində söz zərf olmaqdan az-çox uzaqlaşır, məcazi məna əldə edir. Məsələn, “pis” sözünə nəzər yetirək. “Pis” sözü adi halda sifətdir, lakin “pis oxumaq” birləşməsində bu söz zərf kimi çıxış edir və əsl mənasından bir qədər uzaqlaşır. Bu kimi sözlərə Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində çox rast gəlinir: çox, az, xeyli və s. Beləliklə, bu tip birləşmələrdə birinci tərəfi yalnız zərf olmaqla məhdudlaşdırmırıq. Zərf + feil birləşmələrinin tərəfləri arasında məna əlaqələri birinci tərəflərin əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

1. Birinci tərəfi hərəkətin tərzini bildirən zərf + feil birləşmələri. Bu formadakı birləşmələrdə birinci tərəfdəki zərf tərz-i-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunur. Bəzi mənbələrdə buna tərz əlaqəsi də deyilir. Məsələn,

çaparaq gəlmək, qaçaraq gəlmək və s. Bu tipli birləşmələrə diqqət yetirmək lazımdır. Bu birləşmələr feil + feil tipli birləşmələrə bənzəyir. Burada vurğulara diqqət yetirmək lazımdır. Əgər sözün vurğusu ikinci hecaya düşərsə, feil + feil tipli birləşmələrə, üçüncü hecaya düşərsə, zərf + feil tipli birləşmələrə aid olur.

2. Birinci tərəfi hərəkətin zamanını bildirən zərf + feil tipli birləşmələr. Bu növdə zərf + feil birləşmələrinin birinci tərəfini zaman bildirən zərflər təşkil edir. Məsələn, birdən başlamaq, çoxdan başlamış və s. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ilk baxışdan çıxışlıq hallı sözlərə oxşasa da, onlar zaman bildirən zərflərdir.

3. Birinci tərəfi yer mənası ifadə edən zərf + feil birləşmələri. Feil birləşmələrinin zərf + feil tipli birləşmələrinin birinci tərəfi yer mənası ifadə edən zərflərlə ifadə olunur. Məsələn, aşağı baxmaq, irəliyə getmək, yuxarıdan düşmək və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu birləşmələr sanki istiqamət bildirir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, birinci tərəfi yer zərfləri ilə ifadə olunan bu birləşmələrin birinci tərəfini bir çox hallarda hallandırmaq mümkündür. Təbii ki, bu hallanma ismin hallanması kimi deyil, belə ki, onların hallanması zəif inkişaf etmişdir. Məsələn, irəli getmək, irəliyə getmək, aşağı düşmək, aşağıya düşmək və s. Gördüyümüz kimi birinci tərəflərin hallanması ümumi mənanı dəyişmir, yəni “irəli getmək”, “irəliyə getmək” sözlərinin hər ikisində məna eynidir, eyni istiqaməti ifadə edir. Bəzi hallarda birinci tərəfin başqa hallarını da müşahidə edə bilərik. Məsələn, aşağıdan keçmək, irəlidən getmək və s. Bu cür halı zaman zərfləri ilə ifadə olunan zərf + feil birləşmələrində də müşahidə edə bilərik: dünən getmək, dünəndən getmək və s.

4. Birinci tərəfi hərəkətin kəmiyyətini bildirən zərf + feil tipli birləşmələr. Məsələn, çox işləmək, az danışmaq, xeyli oturmaq və s.

Bildiyimiz kimi, söz birləşmələri cümlələrin yaranmasında rol oynayır. Cümlənin nə olduğuna nəzər salmaq. Ümumi mənada cümləyə “cümlə bitmiş fikri bildirir” kimi tərif verilir. Müxtəlif mənbələrdə cümlənin müxtəlif tərifləri öz əksini tapır. Daha bir mənbədə deyilir: Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin vasitəsidir. Fəxrəddin Veysəllinin “Dil” kitabında isə deyilir ki, cümləyə tərif vermək asan məsələ deyil, lakin cümlə müəyyən sözlərin qrammatik qayda əsasında düzülüşüdür desək, səhv etmərik [6, s.235]. Fəxrəddin Veysəlli “Dilçiliyə giriş” kitabında cümləyə belə tərif də verir: Cümlə təşkil olunmuş elə bir strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanması xüsusi üsulu vardır [7, s.303]. Cümlə mübtədə və ya xəbər əsasında formalaşır. Fəxrəddin Veysəlli mübtədə və xəbəri cümlənin iki qütbü hesab edir. Cümlənin formalaşması ilk növbədə sözlər əsasında daha sonar isə söz birləşmələri əsasında mümkün olur. Bu mənada feili birləşmələrə diqqət yetirmək lazımdır. Feili birləşmələr cümlədə mübtədə, tamamlıq, ismi xəbər, təyin, zərflər ola bilər.

Feili birləşmələrə aid nümunələr: Sanki yanımda oturan, *mənə mehriban sözlər danışan* bu qızın, ulduzların zərif işığını əks edərək qaranlıqda parlayan qara gözləri ilə bu gecə, bu əzəmətli kainat bir yaranmışdır [8, s.54] - təyin. Bu cümlədə “yanımda oturub” söz birləşməsi zərf + feil tipli birləşmədir və cümlədə təyin kimi çıxış edir. Bizim cavanların hamısı yaxşı geyinməyi, bahalı *zabit kəməri bağlamağı*, ən gözəl xromdan uzunboğaz *çəkmə tikdirməyi sevirdilər* [8, s.58] - tamamlıq. Bu cümlədə də həmçinin “yaxşı geyinməyi” söz birləşməsi zərf + feil tipli birləşmədir və tamamlıq vəzifəsində çıxış edib. Humay tez-tez əyilib-qalxır, *əli ilə motorun yağlı hissələrinə toxunaraq* fikirlərini əyani sürətdə başa salırdı [8, s.72] - tərz-i-hərəkət zərfliyi. Bu cümlədə də “əyilib-qalxır” feil+feil tipli birləşmədir və xəbər kimi işlənmişdir. Səhər bütün günü Bəyimi görmədim. Yalan nə deyim, *qəsdən görməməyə* çalışdım [8, s.78] - tamamlıq. O, *məndən üzr istəyib* maşından düşdü - tərz-i-hərəkət zərfliyi. Anasını örmək bu gənc qız üçün olduqca çətin və ürəyinin dayanmadan, sürətlə döyünməsinə səbəb idi - mübtədə. Mənim fikrimcə, bu həyatda ən yorucu və ən təhlükəli xüsusiyyət *insanları bəyənməkdir* - xəbər. Şəxs gərək *aftafanı sağ əlində tutub*, sol əli ilə qapını açsın və *sağ ayağını içəri qoyub*, sonra sol ayağını daxil etsin [3, s. 20] - tərz-i-hərəkət. *Fikirləşərək danışmaq* hər bir insanı ən çətin vəziyyətlərdən belə çıxara bilər, çünki dil insanı azadlığa da apara bilər, məhkumluğa da - mübtədə. Həyat ağır yükləri olan bu qadına illərin ona verdiyi təcrübələrin sayəsində *deyinə-deyinə gəzməyi* unutturmuşdu - tamamlıq.

Söz birləşmələri və cümlə. Söz birləşməsi və cümlənin oxşar cəhətləri də mövcuddur ki, onları qeyd etmək yerinə düşərdi. Söz birləşməsi ilə cümlə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidləridir [11, s.33]. Hər ikisi sözlərdən əmələ gəlir. Həm söz birləşməsində, həm də cümlədə varlıqdan doğan əlamət ifadə edilir. Məsələn, Bu vaxt bəyim içəri girib salam verdi... [8, s. 58] Bəyim içəri girdi və salam verdi.

Bu cümlələrə diqqət yetirək. Birinci cümlədə “içəri girib” ifadəsi zərf + feil tipli söz birləşməsidir və tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi çıxış etmişdir. Lakin ikinci cümlədə “içəri girdi” birləşməsi cümlənin xəbəridir və özünü söz birləşməsi kimi deyil, cümləni formalaşdıran sözlər kimi istifadə olunmuşdur. Hər iki cümlə qrammatik cəhətdən fərqlənsə də, məna baxımından eynilik təşkil edir və “içəri girib” birləşməsi ilə “içəri girdi” sözləri vasitəsilə ekvivalentlik özünü göstərir. Deməli, biz bunu ayrı-ayrılıqda “içəri girib” söz birləşməsi və “içəri girdi” cümləsini götürsək, söz birləşməsi cümləyə ekvivalentlik təşkil edir. Daha bir nümunə

yə baxaq. Qız ilə oğlan evdə stolun ətrafında oturub, səhər yeməyi yeyirdilər [8, s. 122]. Qız ilə oğlan səhər yeməyi yemək üçün evdə stolun ətrafında oturub.

Birinci cümlədə “stolun ətrafında oturub” söz birləşməsi birinci tərəfi zərf kimi çıxış edən zərf + feil tipli söz birləşməsidir. İkinci cümlədə isə “stolun ətrafında oturub” cümlədə söz birləşməsi kimi işlənmişdir. İlk cümlədə zərf + feil tipli söz birləşməsi birlikdə təzi-hərəkət zərfliyini ifadə etdiyi halda, digər cümlədə həmin sözlər ayrılaraq yer zərfliyi və xəbər kimi çıxış etmişdir, yəni burada “stolun ətrafında” III növ təyini söz birləşməsi kimi cümlənin zərfliyi, “oturub” sözü isə cümlənin nəqli keçmiş zamanda ifadə olunmuş xəbəridir. “Stolun ətrafında oturub” ifadəsi hər iki cümlədə eyni mənanı bildirdiyi halda, müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir, lakin həmin söz birləşməsinə digər cümlədəki ifadəyə ekvivalent hesab etmək olar. Bir qədər xırdalıqları ilə söz birləşməsi və cümlənin ekvivalentliyi məsələsini izah etmək olar. Aşağıdakı halları nəzərdən keçirək:

1. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrlə cümlədəki qrammatik əlaqələr bir-birinə uyğun gəlir [11, s.34]. Məsələn, bağa getmək, aşağıya düşmək, çaparaq gəlmək, bir başa getmək, çoxdan başlamaq, çox danışmaq, xeyli düşünmək və s. kimi söz birləşmələrini cümlələrə çevirsək, - bağa getdi, aşağıya düşdü, çaparaq gəlib, bir başa getdi, çoxdan başlayıb, çox danışır, xeyli düşündü və s. - eyni qrammatik əlaqələri bildirmiş olacaq. Belə ki, “bağa getmək - bağa getdi”, “aşağıya düşmək - aşağıya düşdü” idarə əlaqəsi vasitəsilə, “çaparaq gəlmək” - çaparaq gəlib”, “birbaşa getmək - birbaşa getdi”, “çoxdan başlamaq - çoxdan başlayıb”, “çox danışmaq - çox danışır”, “xeyli düşünmək - xeyli düşündü” ifadələri isə yanaşma əlaqələri ilə bağlanır. Deməli, bu cümlələr və söz birləşmələri həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən, yəni sintaktik əlaqə cəhətdən ekvivalentlik təşkil edir.

2. Söz birləşmələri ilə cümlələrin yaranmasında iştirak edən qrammatik vasitələr baxımından da, eyniliyi müşahidə etmək olar. Məsələn, evdən gəlmək - evdən gəldi, bağa doğru getmək - bağa doğru getdi və s. Bu ifadələrdən birincisinin yaranmasında ismin çıxışlıq halını ifadə edən -dan, -dən şəkilçisi, ikinci nümunədə isə yönlük hal şəkilçisi olan -a, -ə vacib rol oynamışdır. Bu cəhətdən də bu ifadələrin mənaları bir-birinə uyğunluq təşkil edir.

3. Söz birləşmələri və cümlələr söz sırası baxımından da eynilik təşkil edir. Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən də bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olar ki, sırasına görə birinci zərf, daha sonra feil işlənmişdir. Beləliklə, cümlələr və söz birləşmələri fərqli anlayışlar olsa da, fərqli xüsusiyyətləri olsa da, bir-birinə uyğun və ya ekvivalent xüsusiyyətləri də mövcuddur.

Nəticə etibarilə, bütün bu yazılanlardan belə bir qərara gələ bilərik ki, zərf + feil tipli birləşmələrini ayrı bir tip kimi araşdırmaq daha məqsədə uyğundur və cümlə ilə ekvivalentlik müşahidə olunandır.

Ədəbiyyat

1. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Şərq-Qərb, Bakı, 2006 (təkrar nəşr), 279 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi “Cəlil Məmmədquluzadə 150”, Metodik vəsait, Bakı 2009, 41 səh.
3. Cəfər Cabbarlı, “Əsərləri”, II cild, Şərq-Qərb, Bakı 2015, 360 səh.
4. Ələvsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dili”, Maarif nəşriyyatı, Bakı 1972, 476 səh.
5. Ələvsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dili”, Şərq-Qərb, Bakı 2007, 423 səh.
6. Fəxrəddin Veysəlli “Dil”, Bakı 2007, 315 səh.
7. Fəxrəddin Veysəlli “Dilçiliyə giriş”, Bakı-Mütərcim 2017, 456 səh.
8. İlyas Əfəndiyev “Seçilmiş Əsərləri”, I cild, Avrasiya Press”, Bakı 2005, 279 səh.
9. Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili”, Şərq-Qərb, Bakı 2007, 192 səh.
10. Yusif Seyidov “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri”, Maarif nəşriyyatı, Bakı 1966, 340 səh.
11. Yusif Seyidov “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 407 səh.
12. Yusif Seyidov “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya”, IV cild, Bakı 2014, 607 səh.

The equivalence of adverb + verb combinations with sentences

Summary

An essential unit of the language is words, word combinations are formed by words, but sentences are formed from words and word combinations. Combinations of words are divided into three groups, which are combinations of nouns, combinations of verbs and combinations of adverbs. Adverb combinations are grouped in three forms: nominal predicate + verb, verb + verb, adverb + verb. The first side of the adverb + verb combinations is expressed by the adverb of the mode of manner, time, place and quantity, but in the second part the infinitive, participle and gerund are used. Adverb + verb combinations can be equivalent to senten-

ces. This usually occurs in three forms: equivalence of grammatical relations between words of phrases and sentences, equivalence of grammatical methods in their formation and equivalence in their word order.

Эквивалентность комбинаций наречие + глагол с предложениями

Резюме

Существенная единица языка - слова, словосочетания образованные словами, но предложения формируются из слов и словосочетаний. Комбинации слов делятся на три группы, которые представляют собой комбинации существительных, комбинации глагола и комбинаций наречий. Комбинации наречий сгруппированы в трех формах: номинальный предикат + глагол, глагол + глагол, наречие + глагол. Первая сторона комбинаций наречие + глагол выражается наречием образа действия, времени, места и количества, но во второй части используется инфинитив, причастие и герундий. Эти словосочетания могут быть эквивалентны предложениям. Это обычно происходит в трех формах: эквивалентность грамматических отношений между словами словосочетаний и предложений, эквивалентность грамматических методов в их образовании и эквивалентность в их порядке слов.

Rəyçi: dos. E.Nəsənova

Göndərilib: 02.05.2020

Qəbul edilib: 04.05.2020

MÜRƏKKƏB ZƏRFLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: mürəkkəb zərflər, sintaktik, dilçilik, struktur

Key words: compound adverbs, syntactic, linguistics, structure

Ключевые слова: сложные наречия, синтаксический, лингвистика, структура

Giriş

Dilimizdə söz yaratmanın əsas qollarından biri sintaktik yolla söz yaratmadır. Sintaktik yolla söz yaratma zamanı leksik mənaya malik olan ən azı iki sözün birləşməsi nəticəsində yeni bir leksik vahid yaranmış olur. Sintaktik yolla yaranan sözlər dilçilikdə mürəkkəb sözlər adlanır. Mürəkkəb sözlərin çoxluq təşkil etdiyi nitq hissələrindən biri də zərfdir. Mürəkkəb zərflər zərf qrupu içində həm həcmi, həm də yaranma yollarının müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir. Bundan başqa əsas problemlərdən biri kimi ayrı yazılan mürəkkəb zərflər barədə yekun fikrin olmaması və problemin hələ də həll olunmaması mövzunu daha da aktual edir.

Zərf əsas nitq hissələrindən biri olmaqla özünəməxsusluğu ilə seçilən bir nitq hissəsidir. Mürəkkəb zərflər də zərfin quruluşca növlərindən biri olmaqla zərfi təşkil edən söz qrupu içində əhmiyyətli yer tutur. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb zərflərə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bunlardan bir neçəsini qeyd edə bilərik. M.Hüseynzadə mürəkkəb zərflərin iki eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsi yolu ilə yarandığını qeyd edir. [1, s. 204] Ə.Şükürov mürəkkəb zərflərin sözlərin təkrarlanaraq qoşalaşması və ya birləşməsi yolu ilə düzəldiyini yazır. [2, s. 400] S.Cəfərov mürəkkəb isim və sifətlər kimi mürəkkəb zərflərin də tabelilik və tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşdığını göstərir. [3, s.183] B.Xəlilov mürəkkəb zərflərin iki sözün birləşməsindən yarandığını bildirir. [4, s.287] Bu təriflərə baxdıqda mürəkkəb zərflərin necə yarandığının müxtəlif cəhətlərdən izah olunduğunu görürük. Ancaq bir şeyi bildirmək istərdik ki, mürəkkəb zərflərin, ümumiyyətlə, nitq hissələrinin hər birinin mürəkkəb formalarının özünəməxsus düzəlmə yolları var. Bu düzəlmə yollarını nəzərə alsaq, bütün bunların tərifdə yer almağının doğru olmadığını görürük. Sadəcə olaraq mürəkkəb sözlərin ən azı iki sözün birləşməsindən yarandığını nəzərə alıb B.Xəlilovla razılaşa bilərik. Bir şeyi də qeyd edə ki, burada işlənən **birləşmə** sözü sözlərin bir-birinə yazıda bitişik yazılmasından getmir, **birləşmə** sözü ümumi anlayış kimi özünü göstərir. Beləliklə, mürəkkəb zərflər iki sözün mənə və qrammatik cəhətdən, yəni struktur-semantik baxımdan birləşməsi və sabitləşməsi nəticəsində yaranır. Azərbaycan dilində mürəkkəb zərflər xüsusi yer tutur və yaranma formalarına görə zənginliyi ilə seçilir. Dilimizdə olan mürəkkəb zərfləri bu baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bitişik yazılan mürəkkəb zərflər
2. Defislə yazılan mürəkkəb zərflər
3. Ayrı yazılan mürəkkəb zərflər

1.Bitişik yazılan mürəkkəb zərflərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

1.1 Müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) **Gözucu, dilucu, ağızucu, addımbaşı, atüstü, yolüstü, sözarası** və s. Tərəfləri isim-isim, isim-zərf formasında olan, struktur baxımdan ikinci növ ismi birləşməni xatırladan, semantik cəhətdən məcazi mənəli mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri. Fəxrəddin **ağızucu** dedi: ... (M.S.Ordubadi) Buzovnada magistral yolun kənarında dayanıb Bakıya gedən avtobusa minirdi, **yolüstü** Binədə düşürdü. (Elçin) Milisioner Səfərgilin dağlarında hər **addımbaşı** bir bulaq vardı. (Elçin) Güldəstə **gözucu** həyətdəki pəncərələrə baxa-baxa dedi:... (Elçin)

b) **Axşamüstü, axşamçağı, axşamtərəfi, bayramqabağı, günəşırı** və s. Tərəfləri zərf-zərf, zərf-isim, isim-zərf və isim-feil formasında olan və quruluşca ikinci növ ismi birləşməni xatırladan mürəkkəb zaman zərfləri. **Axşamçağı** gəlinin əri Kərbəlayı Qasım evə qayıdan kimi Tükəzban durdu ayağa və ... (Mirzə Cəlil) **Günəşırı** şüşəsini silib təmizlədiyi bu iki yüz voltluq lampa furqonun içini elə gur işıqlandırır, ... (Elçin)

c) **Əliboş, gözüyumulu, üzüqoylu, gözüyaşlı** və s. birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili ismin, əsasən, düzəlmə sifətlərlə birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri.

d) **Üzüyuxarı, üzüaşağı** - birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəfi yer zərfləri ilə formalaşan mürəkkəb yer zərfləri. Məsməxanım irəli çıxıb **üzüyuxarı** qalxmağa başladı;... (Elçin)

e) Az sayda da olsa birinci növ ismi birləşməni xatırladan **günorta**- mürəkkəb zaman zərfini, **bir** sayının **ara**, **arada**, **hərdən** sözlərinə qoşulmaqla yaratmış olduğu **arabir**, **aradabir**, **hərdənbir** mürəkkəb zaman zərflərini, **bir** sayının yönlük halda olan **baş**, **nəfəs** sözlərinə qoşularaq yaratdığı **birbaşə** (**birbaş**), **birnəfəsə** və **dabanbasma** şəklində olan mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflərini qeyd edə bilərik.

Sən dayanma, **birbaş** get Qarabağa, orda Mirzə Qoşunəli Təbrizi adında bir möhtərəm şəxsi iksir qayırmağa məşğuldur. (Ə.Haqverdiyev) Muğdusi **hərdənbir** yarımçıq səqfə baxıb Usta Zeynalı yad edirdi. (Mirzə Cəlil) ... Molla Güləndam bacı onlara guş-huş ilə qulaq verib, **arabir** sual verərdi,... (Y.V.Çəmənəmənli) ..., yəni **günorta** damın üstünə çıxıb gördükləri və eşitdikləri... (Elçin) Məmmədəğa daha özünə gəlib quşxananın damından **birbaş** yerə- hamamdan nəm çəkmiş torpağın üstünə atıldı. (Elçin)

1.2 -ba² bitişdiricisinin köməyi ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) Taybatay, üzbəüz, adbaad, kəndbəkənd, dilbədil, qarabaqara və s. tərəfləri isim və sifətlərin təkararı və -ba² bitişdiricisinin iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri. Meydan oxusaq da, çərxi-dövrana; Bəzən özümüzlə **üzbəüz** olduq. (B.Vahabzadə) Çünki onun peşəsi oğlunun əlindən tutub, **kəndbəkənd** gəzib saillik etmək idi. (Ə.Haqverdiyev) Məmmədəğa qıza yaxınlaşıb bir müddət onunla **üzbəüz** dayandı, sonra soruşdu:... (Elçin)

b) Günbəgün, ilbəil, anbaan və s. tərəfləri zaman məzmunlu isimlərin təkararı və -ba² bitişdiricisinin iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb zaman zərfləri. Sökülüb-dağılır daşlar **günbəgün**; Sərhəd dirəkləri xəbərsiz oldu. (B.Vahabzadə) Düşündük, dərdimiz artdı **ilbəil**; Vaxtın damarını tuta bilmədik (B.Vahabzadə)

2. Defislə yazılan mürəkkəb zərflərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

2.1 Eyni sözlərin təkararı ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

2.1.1 Hər hansı bir şəkilçinin iştirakı olmadan eyni sözlərin təkararı ilə yaranan mürəkkəb zərflər :

a) Sadə isimlərin təkararı ilə yaranan mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri: qapı-qapı, qoşun-qoşun, addım-addım, dil-dil, damla-damla və s. Ürəklər bu dərddən tüğyana gələr; Axar gözümüzdən yaş **damla-damla**. (B.Vahabzadə) Belə malı **qapı-qapı** gəzdirmək olmaz ki, (Y.V.Çəmənəmənli) Onlar sahildən **addım-addım** uzaqlaşdırlar (Elçin)

b) Sadə sifətlərin təkararı ilə yaranan mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri: axmaq-axmaq, dərin-dərin, bərk-bərk, həzin-həzin, ağır-ağır və s. Sağ tərəfdən hacının övrəti əyləşib, əlində dəsmal, **həzin-həzin** hacı ilə keçirdiyi günləri yada salıb ağlayırdı. (Ə.Haqverdiyev) A balam, **axmaq-axmaq** danışmayın, bu kişilər siz deyiniz adamlardan deyillər, niyə bu qədər **boş-boş** danışsınız. (Mirzə Cəlil) Fəxrəddin **dərin-dərin** düşünəndən sonra bir ah çəkib dedi: (M.S.Ordubadı) Şaqqulu qabağında ağ parçaya bürünmüş gəlini görəndə ürəyi **bərk-bərk** döyündü. (Y.V.Çəmənəmənli) Yeri yir izdiham hey **ağır-ağır**; Yeri yir meydandan Dağüstü parka. (B.Vahabzadə)

c) Sadə miqdar saylarının təkararı ilə yaranan mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri: bir-bir, beş-beş, on-on, yüz-yüz və s. Hacının mollası və yoldaşları **bir-bir** onun gözünün qabağında keçirdi. (Ə.Haqverdiyev) İmzalar atılır **bir-bir**, elə bil; Sevgi məktubuna qol çəkir onlar. (B.Vahabzadə) Onun çəkmələrinin içi qumla dolmuşdu; qayaya söykənib çəkmələrini çıxartdı və **bir-bir** içindəki qumu boşaltdı. (Elçin)

d) Sadə qeyri-müəyyən miqdar saylarının təkararı ilə yaranan mürəkkəb miqdar zərfləri: az-az, çox-çox. Lakin o cür şəxsiyyətləri təbiət çox **az-az** yaradır. (M.S.Ordubadı) İndi həmin günlər, elə bil dünən idi və **çox-çox** uzaq görünən o illər əslində bir göz qırpımında gəlib keçdi. (Elçin) ..., amma Mirzoppa daha məhəllədə lap **az-az** görünürdü. (Elçin)

Y.Seyidov bildirir ki, az-az, çox-çox, bir-bir, üç-üç, beş-beş... Bunlar sözlərin (az, çox, bir, üç, beş sözlərinin) nitqdə təkararla işlənməsidir, yəni dildə az sözü var, az-az sözü yoxdur. [5, s. 362] Bizcə, yuxarıdakı bölgədə də qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər mürəkkəb zərflərdir.

e) Sadə zərflərin təkararı ilə yaranan mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri: yavaş-yavaş, asta-asta, tez-tez və s. Tez-tez mürəkkəb zərfi semantik cəhətdən həm tərzi-hərəkət, həm də zaman zərfi ola bilər. Sonra at başladı **yavaş-yavaş** qabağa hərəkət etməyə. (Mirzə Cəlil) Yemək vaxtı **tez-tez** ərinin üzünə baxıb, gülüb başını aşağı salırdı. (Ə.Haqverdiyev) Belə camaat arasında məşhur olmuşdu ki, yanına **tez-tez** azarlı da gətirirdilər. (Y.V.Çəmənəmənli) İpək yaylığıyla o, **asta-asta**; Silib eynəyini gözünə taxdı. (B.Vahabzadə) Xəzri isə **yavaş-yavaş** lap bərkiyirdi. (Elçin)

f) Sadə zaman zərflərinin təkararı ilə yaranan mürəkkəb zaman zərfləri: gec-gec, axşam-axşam, sabah-sabah, gecə-gecə, səhər-səhər və s. ... Meyvə-tərəvəz köşkünə **səhər-səhər** təzə pomidor gəlmişdi və köşkün qabağına xeyli adam yığılmışdı. (Elçin)

2.1.2 Leksik şəkilçili eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) Düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri: acıqlı-acıqlı, hirsli-hirsli, iynəli-iynəli, dərddli-dərddli və s. Söhbət bu yerə çatdığı zaman başını qaldırır **acıqlı-acıqlı** əmirə baxdı və ... (M.S.Ordubadi) ...Mirzoppa **yorğun-yorğun** evə gəldi,... (Elçin)

b) Düzəltmə zərflərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri: yenicə-yenicə, gizlicə-gizlicə, çəpəki-çəpəki və s. Mirzoppa bir az **çəpəki-çəpəki** ona baxdı,...(Elçin)

2.2 Biri və ya hər ikisi qrammatik şəkilçi qəbul etmiş eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) Üz-üzə, göz-gözə, səs-səsə, üst-üst, yan-yana, qol-qola, alt-alta və s. isimlərin və zərflərin təkrarı ilə birinci tərəf adlıq hal, ikinci tərəf yönlük hal formasında yaranan mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri. Faytonçunu yola salıb, Əkbərlə **qol-qola** verib pilləkəndən yuxarı çıxdı. (Ə.Haqverdiyev) Cahıllar **səs-səsə** verib dedilər: (Mirzə Cəlil) Bu adətlər qızların kişilər ilə **üz-üzə** oturmasına imkan vermədiyindən, (M.S.Ordubadi) Qazanlar, qablar səliqə ilə **üst-üstə** qoyulmuş, ortadan pərdə çəkilməmişdi. (Y.V.Çəmənəzəminli) Furqonun gur işığı, divar boyu **yan-yana** düzülmüş tufənglər,... (Elçin)

b) Gündən-günə, ildən-ilə, aydan-aya və s. birinci tərəfi çıxışlıq hal, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili zaman məzmunlu isimlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri.

c) Axşamdan-axşama, gecədən-gecəyə, sonradan-sonraya, haçandan-haçana və s. birinci tərəfi çıxışlıq hal, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili zaman zərfləri və sual əvəzliliklərinin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zaman zərfləri.

d) Başdan-başa, dildən-dilə, ağızdan-ağıza, doğrudan-doğruya və s. birinci tərəfi çıxışlıq hal, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili isimlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri. Anası sinamişdi, belə edərəkən, o ayı **başdan-başa** xoş keçirərdi. (Y.V.Çəmənəzəminli) Amerika **başdan-başa**; Qara şübhəyə döndü (B.Vahabzadə) Qum tərənin üstündən pansionata tərəf bir cığır ağarırdı və bu cığırın sağ tərəfi **başdan-başa** zeytunluq idi. (Elçin)

e) Uzaqdan-uzağa, incədən-incəyə, doğrudan-doğruya və s. birinci tərəfi çıxışlıq hal, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili sifətlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri. Bu dəfə Məmmədəğa **doğrudan-doğruya** hirslandı:... (Elçin)

f) Təyini əvəzlik olan “öz” əvəzliyinin təkrarı ilə formalaşan birinci tərəf adlıq hal formasında, ikinci tərəf isə mənsubiyyət və yönlük hal şəkilçili mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri. Kərbəlayı bir də sakit oldu, yenə divarın dibində oturub, **öz-özünə** deyindi. (Y.V.Çəmənəzəminli) Məsməxan **öz-özünə** bu sualı verdi və ayaq saxlayıb geri çevrildi. (Elçin)

2.3 Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) Gec-tez, əvvəl-axır, gecə-gündüz, səhər-axşam və s. zaman zərflərinin antonimliyi əsasında yaranan mürəkkəb zaman zərfləri. Bu uşaq **əvvəl-axır** alim olacaq. (Mirzə Cəlil) **Gec-tez** onlar Rey məmləkətini öz əllərinə alacaq. (M.S.Ordubadi) Bөл, kağız üstündə, bөл, **gecə-gündüz**; Torpağın üstünə dirəklər də düz; (B.Vahabzadə) Məmmədəğa **gecə-gündüz** Abşeron yollarında maşın sürə-sürə bəkimiş,... (Elçin) ...Mirzoppa ilə danışmaq istəmərdi, amma **əvvəl-axır**, onsuz da, üzbəüz gələcəkdi;... (Elçin)

b) Başdan-ayağa, əvvəldən-axıra, aşağıdan-yuxarı, yuxarıdan-aşağı, altdan-yuxarı və s. birinci tərəfi çıxışlıq hal, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili isimlərin və ya yer zərflərinin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri. Sadıq kişi **altdan-yuxarı** baxırdı Usta Hüseynin üzünə. (Mirzə Cəlil) ...ona elə gəlirdi ki, **başdan-ayağa** bir miskinlik içindədi; sonra başa düşdü ki,... (Elçin) ... və qız üzünü çevirib altdan-yuxarı bu göy gözlərə baxdı;... (Elçin)

c) Sağa-sola, dala-qabağa, sola-sağa və s. sözlərin yönlük hal şəkilçisi ilə işlənməklə yaratdığı mürəkkəb yer zərfləri. Bundan başqa müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş olan şəkilçinin iştirakı ilə formalaşmış olan “ora-bura” mürəkkəb yer zərfləri də vardır ki, bu mürəkkəb zərflərin təzəflərini sabitləşmiş formada götürürük.

d) Q.Kazımov qeyd edir ki, az və çox sözlərinin ayrılıqda təkrarı və ya birlikdə işlənməsi ilə az-az, çox-çox, az-çox mürəkkəb miqdar zərfləri yaranır. [6,s.331]

Y.Seyidov yazır: “ Həddən artıq, az-çox, bir-iki dəfə, bir qədər, kifayət qədər, azdan-çoxdan, bir dəfə, yüz dəfə... Bunlar leksik vahidlər deyil, nitq vahidləri olub, hərəsi iki və ya üç leksik vahiddən ibarət birləşmədir. Onları bu formada nəinki zərflə, ümumən bu və ya digər nitq hissəsinə daxil etmək olmaz”. [5,s.362]

Ümumiyyətlə, dilimizdə mürəkkəb miqdar zərfləri olduqca azdır və qeyd olunan **az-çox** sözü, fikrimizcə, yalnız qeyri-müəyyən miqdar sayıdır, feilə (hərəkətə) aid olduğu zaman miqdar (kəmiyyət) zərfləri yox, kəmiyyət zərfləri olur.

2.4 Yaxınmənalı sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) Başdan-binadan, əlli-ayaqlı, yerli-yataqlı, əməlli-başlı, dinməz-söyləməz, lal-dinməz və s. yaxınmənalı sözlərin birgə işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb təzri-hərəkət zərfləri. Sadıq kişi **dinməz-söyləməz** oturub başını əymişdi aşağı. (Mirzə Cəlil) Məsməxanım **lal-dinməz** Məmmədağaya baxırdı. (Elçin) Xanım qarı əvvəlcə furqonu **əməlli-başlı** nəzərdən keçirdi. (Elçin)

b) “Ara-sıra” sözünün birgə işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb zaman zərfləri. Ancaq çınarın təpəsində **ara-sıra** “haq-haq” çağıran haq quşu gecə görüşlərinin səhnəsini təzə-təzə açmağa başlayırdı. (M.S.Ordubadi)

c) “Yan-yörə” yaxınmənalı iki sözün iştirakı ilə formalaşan və ikinci tərəfi müxtəlif qrammatik şəkilçilərlə işlənərək yaranmış olan mürəkkəb yer zərfləri. Görürsən heç birini də tapa bilmirsən, ancaq paxıllığından qudurmuş itə dönüb, **yan-yörəni** dalayırsan. (Y.V.Çəmənəminli)

2.5 Tərəflərindən biri və ya hər ikisi ayrılıqda işlənməyən sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb zərflər:

a) Tələm-tələsik, yorğun-arğın, dizin-dizin, səssiz-səmirsiz, oğrun-oğrun, uzun-uzadı və s. sözlərin iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb təzri-hərəkət zərfləri. Bir ağrı tutdu ki, **dizin-dizin** sürünüb əlimlə ot yoldum. (Ə.Haqverdiyev) Öz evlərinə qapanıb **xısın-xısın** ağlayanların sayı, küçələrə çıxıb şadlıq edənləri sayından bir neçə qat artıq idi. (M.S.Ordubadi) Dönür Baba müəllim **yorğun-arğın** evinə; Şütüsə də güllələr onun dörd dövrəsindən. (B.Vahabzadə) Məsməxanım hər gecə **oğrun-oğrun** onlara baxırdı... (Elçin) Yad kişi **tələm-tələsik** şalvarını geyib əkilməmişdi,... (Elçin) Molla bacının hüzurunda çox vaxt mütəllimələr **uzun-uzadı** nağıl danışdırlar və (Y.V.Çəmənəminli)

b) M.Hüseynzadə bildirir ki, “az” zərfinə onun təhrif forması olan “maz” ünsürünü əlavə etməklə mürəkkəb miqdar zərfləri yaranır.[1,s.217] Q.Kazımov isə “az-maz” sözünün mürəkkəb miqdar-dərəcə zərfləri olduğunu yazır.[6,s.332] “**Az-maz**” formasında işlənən mürəkkəb miqdar zərfləri kimi qeyd olunan nümunə, bizcə, qeyri-müəyyən miqdar sayıdır.

c) Par-par, taq-taq, şır-şır, xısın-xısın, hönkür-hönkür və s. təqlidi sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb təzri-hərəkət zərfləri: Öz evlərinə qapanıb **xısın-xısın** ağlayanların sayı, küçələrə çıxıb şadlıq edənləri sayından bir neçə qat artıq idi. (M.S.Ordubadi) ... alüminium örtüyü gün işığında **par-par** parıldayan tir furqonunu Bakıya... (Elçin) Səba xanım sevindiyyindən **hönkür-hönkür** ağladı və ... (M.S.Ordubadi)

2.6 Yönlük hal şəkilçili “**bir**” sayına digər sayların qoşulması ilə mürəkkəb miqdar zərfləri yaranmış olur: birə-beş, birə-on, birə-yüz və s.

3. Ayrı yazılan mürəkkəb zərflərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Dilimizdə ayrı yazılan mürəkkəb zərflər:

a) Q.Kazımov “bir” sözünün “az, çox, xeyli, qədər” sözləri ilə birləşərək bir az, bir çox, bir xeyli, bir qədər mürəkkəb miqdar zərfləri yaratdığını bildirir. [6,s.331] Ayrı yazıldığı qeyd olunan mürəkkəb zərflərin bu qismi, bizcə, mürəkkəb qeyri-müəyyən miqdar saylarıdır. Bu mürəkkəb saylar söz birləşməsi və ya cümlə daxilində isimə aid olduğu halda təyin, feilə aid olduqda isə kəmiyyət zərfliyi (zərf yox) olur.

b) M.Hüseynzadə qeyd edir ki, müxtəlif saylarla “dəfə” sözünün birgə işlənməsi nəticəsində mürəkkəb kəmiyyət zərfləri yaranır.[1,s.216] Q.Kazımov da miqdar saylarının “dəfə, kərə” sözləri ilə birləşməsindən mürəkkəb miqdar zərfləri yarandığını qeyd edir.[6,s.331] Zənnimizcə, bu cür formalaşmış ayrı yazılan mürəkkəb zərflər sırasında verilən sözlərin ikinci tərəfi leksik mənaya malik deyil: ilk dəfə, bir dəfə və s. Fikrimizcə, ayrı yazılan mürəkkəb zərflərin bu qrupunda tərəflərin birlikdə sabitləşməsi nəticəsində və semantik baxımdan mürəkkəb kəmiyyət zərfləri yox, mürəkkəb zaman zərfləri yaranmış olur.

c) Ayrı yazılan bir qrup mürəkkəb zərflər də vardır ki, bunlarla bağlı da bir sıra problemlə məsələlər var. Bu mürəkkəb zərflər müəyyən cümlə daxilində mürəkkəb zaman və yer zərfləri, digər hallarda isə birinci növ təyini söz birləşməsi hesab olunur və tərəfləri ayrı təhlil olunur. Fikrimizcə, bu birləşmələr semantik cəhətdən sabitləşərək mürəkkəb zaman və yer zərfləri kimi formalaşmışdır: hər gün, hər il, bu gün, bir gün, hər yer, hər yan, hər tərəf və s. Digər hallarda isə semantikada bütövlük yoxdur və həmin formalarda tərkib hissələrini təşkil edən tərəflər öz müstəqil mənalarında işlənir, yəni zərf olmur və həmin hallarda birinci növ təyini söz birləşməsi olması, cümlə üzvü kimi ayrı-ayrı təhlil olunması, fikrimizcə, heç bir problem yaratmır. **Bu gün** axşama kimi Usta Zeynalın arvadı ərinin paltarlarını yuyub qurutmağa məşğul oldu. (Mirzə Cəlil) **Hər gün** arı pətəyi kimi qaynaşan saray həyatı tamamilə sönmüşdü. (M.S.Ordubadi) **Bir gün** Sitarə gördü ki, evə iki-üç arvad gəlib. (Y.V.Çəmənəminli) Qoca Nəbatinin eşqi, arzusu, **O gün** batmadımı Arpa çayında ? (B.Vahabzadə)

d) Ayrı yazılan bir qrup mürəkkəb zərflər də vardır ki, bunlar yaxın mənalı zaman zərflərinin birgə işlənməsi nəticəsində ortaya çıxıb mürəkkəb zaman zərfləri yaratmış olur: səhər tezdən, sabah ertə, sübh tezdən Əhməd **sübh tezdən** gördü Güləndam yoxdur. (Ə.Haqqverdiyev) Sübh tezdən nədənsə tez oyandım. (Mirzə Cəlil) - **Sabah ertə** gələrsən bulağın üstə, qız suya gələcək. (Y.V.Çəmənəmli)

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 səh.
2. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, II cild, Azərb. EA nəşri, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, 512 səh.
3. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II h. Bakı, 2016
5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 371 səh.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 400 səh.

Structural-semantic features of compound adverbs

Summary

The study of the formation of compound adverbs shows that compound adverbs are formed by syntactic and syntactic-morphological ways. Compound adverbs as a group of words are distinguished by their richness in adverbs. No suffix plays a role in connecting syntactically compound adverbs, and it is mainly formed by repeating the same words. Syntactically and morphologically, we are witnessing the formation of compound adverbs formed from the repetition of the same words with the participation of grammatical suffixes, as well as from the combination of different words with the participation of grammatical suffixes. Among the types of meaning of compound adverbs, we observe that the compound behavior-action adverbs are in the majority. Many issues related to the types of compound adverbs have been clarified. However, the problems with compound adverbs written separately have not yet been fully resolved in our linguistics.

Структурно-семантические особенности сложных наречий

Резюме

Изучение образования сложных наречий показывает, что сложные наречия образуются синтаксическим и синтаксически-морфологическим путями. Сложные наречия как группа слов отличаются богатством наречий. Никакой суффикс не играет роли в соединении синтаксически составных наречий, и он в основном образован повторением одних и тех же слов. С синтаксической и морфологической точек зрения мы являемся свидетелями образования сложных наречий, образованных повторением одних и тех же слов с участием грамматических суффиксов, а также сочетанием разных слов с участием грамматических суффиксов. Среди типов значения составных наречий мы наблюдаем, что составные наречия поведение-действие в большинстве. Многие вопросы, связанные с типами сложных наречий, были прояснены. Тем не менее, проблемы с составными наречиями, написанными отдельно, еще не полностью решены в нашей лингвистике.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva

Göndərilib: 07.05.2020

Qəbul edilib: 09.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/21-24

Çinarə Sərdar qızı Əlibabayeva
Bakı Dövlət Universiteti
c26709932@gmail.com

MOLLA PƏNAH VAQİF VƏ AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ: EPİTET VƏ TƏŞBEH

Açar sözlər: epitet, bənzətmə, təsvir, qoşma

Key words: epithet, analogy, description, goshma

Ключевые слова: эпитет, аналогия, описание, гошма

Əsrlər keçir, nəsillər bir – birini əvəz edir, əsl sənət əsəri olan şeirlər həmişə dodaqlarda, dillərdə səslənir, ürəklərə təsir edir, yaddaşlarda əzbər olaraq yaşayır. Belə şeirlərin tərif və təbliğə ehtiyacı yoxdur. Onlar çap olunmasalar da, öz ömürlərini ecazkar bir qüdrətlə uzadırlar. Elə bil sözlərin sehrkar quruluşu onlara yeni həyat və qüvvət verir. əsrlərin imtahanından çıxıb unudulmayan belə əsərlər klassik irsimizin ən gözəl nümunələridir. Molla Pənah Vaqif də (1717-1797) öz tərəvətini əsrlərcə yaşadan klassik şeirimizin ölməz nümunələrini yaratmış sənətkarlardan biridir.

Vaqif öz ədəbi və siyasi fəaliyyətlə xalqla bağlı mütərəqqi şəxsiyyətlərdən biri olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək etmiş qüdrətli bir sənətkardır.

Şairin əsl adı Pənah, atasının adı Mehdi ağadır. Lakin sonralar Vaqif məktəbdar olduğu üçün Molla Pənah adı ilə xalq arasında tanınır.

Bütün həyatını xalqla, vətənə xidmət işinə sərf etmiş, xalqla yaxından bağlı bir yaradıcılığa malik şairin həyat yolu ömrünün sonunda faciə ilə bitir. Vaqif edam edildikdən sonra onun evi talan olunur. Bütün bunlar Vaqif irsinin bizə gəlib çatmamasına səbəb olur. Talan zamanı şairin əsrlərinin çox hissəsi itib – batmış, divan və əlyazmaları məhv olmuşdur. Lakin xalq sevimli şairinin şeirlərini hafizələrdə yaşatmış, müxtəlif vasitələrlə Vaqifin əsrlərinin müəyyən qismini mühafizə etməyə müvəffəq ola bilmişdir. Vaqif yaradıcılığının hafizələrdə qalan və ədəbiyyat həvəskarları tərəfindən köçürülüb saxlanılan ayrı – ayrı nümunələri bizə çata bilmişdir.

Vaqif yaradıcılığı lirik poeziyanın artıq müəyyən inkişaf yolu keçib formalaşmaqda olduğu bir dövrə təsadüf edir. Vaqif isə formalaşmaqda olan lirik şeiri yeni realist inkişaf yoluna salaraq, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırmış, özünə qədərki fəqli bir yolla istiqamətləndirmişdir.

Şairin yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr başlanır. Vaqif lirikası ilə poeziyada yeni bir səhifə açılır, poeziyamızda nikbin bir əhval – ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hissləri qüvvətlənir. Realist şeirin ilk nümunələri məhz onun adı ilə bağlıdır.

Vaqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Klassik şeirimizin əsas mövzusu olan gözəllik şairin lirik qoşmalarında yeni bir məna, yeni bir tərəvər kəsb edir. Aşiq şeirimizdən gələn yüksək dünyəvilik Vaqif lirikasında istiqamətverici rol oynayır. Onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginliyi ilə təsvir edilir.

Qoşmalarının mühüm hissəsini gözəlliğin təsvirinə həsr etmişdir. Bu əsərlərdə təsvir edilən “sərv qədli”, “mina boylu”, “zülfi ənbər”, “şəkər gəftarlı” kimi ifadələr gözəlin qəddini, qamətini, rəftar və danışığını, onun saçlarını təsvir edir. Ədəbiyyatsünaslıqda bu ifadələrə bədii təyin deyilir. Bədii təsvir vasitələrinin sadə növlərindən biri olan bədii təyin- yəni epitet hesab olunur. Bədii əsərdə mənəni qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirici təyinedici söz artırılır. Epitet yunan sözü olub, mənası əlavə deməkdir. Nəzərdə tutulan əşya və yaxud hadisə bildirən sözə əlavə olunan söz onun mahiyyəti, əlamət və keyfiyyəti ilə əlaqədardır.

O cümlədən də vaqifin qoşmalarında istifadə etdiyi epitetlər onun yüksək qabiliyyətə, bacarığa malik olduğunu bir daha sübut edir:

Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgidin həmdəmi gərək çağ ola,
Bəstə boylu gərək, mina gərdənli,
Zülfi siyah, var əndamı ağ ola.

Və yaxud:

Biz doymadıq yarın şirin dilindən,
Şəkər parçasından ləbi – balından,
Mina gərdənindən, incə belindən,
Hayıf oldu, sarmaşmadıq ayrıldıq.

Bəndlərin ikisində də istifadə olunmuş “mina gərdən” ifadəsi epitetdir. Bu təsvir vasitəsinin digər bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada məna həqiqilikdən tamamilə uzaqlaşır, məcazi məna üstünlük təşkil edir.

Sərv boylum, bir çıx, görüm boynunu,
Onda qurban edim canı mən sənə.
Qaşlarının tağı qibləgahımdır,
Fəda qılım din-imanı mən sənə.

Digərində:

Haçanacan canım odlara yaxım,
Hər tərəfə daşqın sellər tək axım.
Çox müştəqəm aç üzünü, qoy baxım.
Ənbər zülfə, gül yanağa, Fatimə!

Özün pəri, xülqü xoyun fəriştə,
Harda olsan ora dönər behiştə
Sən gərəkdir gündə çıxasan gəştə,
Gül düzəsən gül buxağa, Fatimə!

Birinci şeirin birinci misrasındakı “sərv boylum”, ikinci və üçüncü şeirlərin sonuncu misralarında istifadə olunmuş “gül buxaq”, “gül yanaq” və “ənbər zülf” ifadələri bədii təyin hesab olunur. Şair gözəlin “saçlarını müənbərə”, “xalını hinduya”, “alınını yaya”, “gözlərini caduya” bənzədir.

Bir görəydim sənün gül cəmalını,
Cadu gözlərini, yay hilalını,
Müənbər saçını, hindu xalınını,
Yetərdi hər dərdim dəvaya, pəri!

Şairin qoşmalarında istifadə etdiyi bədii təsvir vasitələrindən biri də təşbehdir. Bu söz mənşə etibarilə erəb sözü olub, mənası oxşatmaq, bənzətmək deməkdir. Ona görə də azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında məcaz növlərindən biri kimi təşbeh sözünün əvəzinə bənzətmə termini də işlədilir.

“Bədii ədəbiyyatda bir əşyanın və ya hadisənin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli əşya və hadisəyə oxşadılmasına təşbeh və yaxud bənzətmə deyilir”.

Xumar – xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi- səbadan, nə şanədəndir.

Burada işlənmiş “lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır” misrasında şair təşbeh yaratmışdır. Qırmızılıq isə gözəllik əlamətidir. Təşbehin əsasında müqayisə durur, bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Lakin bu əşyalar arasında ancaq bir və ya bir neçə oxşarlıq yaradılır.

“Təşbeh müəyyən əlamətlərinə görə epitetlərdən fərqlənir. Epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etmək yolu ilə düzəlsə, təşbeh iki əşya (yaxud hadisə) arasında oxşar əlamət tapmaq yolu ilə yaranır. Yuxarıdakı nümunədən görüldüyü kimi, təşbeh, tərəflər arasındakı müştərək sifət (əlamət) kimi, tək sözlərinin vasitəsilə ifadə olunur. Lakin təşbehdə bəzən qoşma iştirak etmir. Şair sözə qənaət etmək məqsədilə özü qəsdən bənzətmə qoşması işlətmir”. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Dəhanın sədəfidir, dişlərin inci,
Sanasan ağzın püstədir, ay qız!
Xumar gözlərini sevəndən bəri
Dərdə düşüb canım, xəstədir, ay qız!
Ağzı piyaləsən, gərdəni mina,
Nazik əllərində innabı həna,
Səni görən deyər, yaşılbaş sona,
Ucu həlqə, siyəh tel ilə sənə!

Şair ilk şeir parçasının birinci və ikinci misralarında üç təşbeh işlətməmiş, lakin heç birində müştərək sifət bildirən qoşmadan istifadə etməmişdir. Sözdən ustalıqla istifadə etməklə şair “dəhanın sədəfdir”, “dişlərin inci”, “ağızın püstədir” kimi bədii təsir gücünə malik təşbehlər yaratmışdır. Digər şeirdə işlənmiş “ağzı piyaləsən”, “gərdəni mina”, “yaşılbaş sona” kimi ifadələr bənzətmələrdir.

Aşıq Ələsgər lirik şeirin böyük yaradıcısıdır. O, elə qüdrətli lirika yaratmışdır ki, özündən həm əvvəl, həm də sonra aşıq şeiri belə bir zirvəyə yüksələ bilməmişdir.

Bu lirikanın gözəlliyi əgər bir tərəfdən Aşıq Ələsgərin həyata baxışı, dünyagörüşü, milli – mənəvi dəyərlərə və şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrinə bələdliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən onun fitri istedadı, sənətkarlıq məharəti, Azərbaycan dilinin zəngin poetik imkanlarını üzə çıxarmaq səriştəsilə əlaqədardır. Ələsgər təkcə Azərbaycan dilinin gözəlliklərini şeirə gətirmir, bu dilin səs xəzinəsinə baş vurur, onun ahəng, ritm rəngarəngliyini, səs və söz komplekslərinin çoxcəhətliyini şeirində əks etdirir.

Aşığın bir sənətkar kimi köksündən car olan söz gözəllikləri müxtəlif məzmun çevrəsi yaradır- onun təbiət lirikasını, məhəbbət duyğuları silsiləsini və fəlsəfi-didaktik şeirlərini əhatə edir.

Bütün bunlarla yanaşı, şair qoşmalarında bədii təsvir vasitələrinə də yer vermişdir.

Qoşmalarında istifadə etdiyi epitet və təşbehlər şeirin bədii təsir gücünü artırır. Nümunələrə nəzər yetirək:

Büllur buxaq, bəyaz gərdən,
Ağlım aparır səndən,
Yaxasına hərdən- hərdən
İnci, sədəf düzən gözəl!

Və yaxud:

Sevdim zalım, bağı daşı,
Almaz kirpik, qələm qaşı,
Tərlan görüb yaşılbaşı,
Sağın, qaynaq çala, Maral!

Aşıq Ələsgərin birinci qoşmada istifadə etdiyi “büllur buxaq” ifadəsi, ikinci şeirin ikinci misrasında istifadə olunmuş “almaz kirpik”, “qələm qaş” ifadələri epitetlərdir.

Şair təşbehlərdən məharətlə yaradıcılığında istifadə etmişdir:

Gözəlsən, tərifin düşüb mahala,
Zər kəmər yaraşır qaməti – dala,
Ləb qönçə, diş inci, yanağın lala,
Çəkilib qaşların yay, sarıköynək!

Digərində:

Ağ üzdə xalın bənövşə,
Az qalır bağırimi deşə,
Məcnunluqdu mənə peşə,
Düşmüşəm mahala, Maral!

Camalındı şəmsü – qəmər,
Vəsfın olub dildə əzbər,
Ucundan yazıq Ələsgər,
Dönübdü abdala, Maral!

İlk şeirin üçüncü misrasında işlənmiş “ləb qönçə”, “diş inci”, “yanağın lala”, dördüncü misrada işlənmiş “qaşların yay” ifadəsi təşbehdir. Digər şeirlərdə “xalın bənövşə” - yəni bənövşə kimi, “camalındı – şəmsü – qəmər” deyən şair gözəlin üzünü günəşlə aya bənzədir.

Biz bununla da Aşıq Ələsgərin necə fitri istedadı, qabiliyyətə, bacarığa malik olduğunu bir daha şahidi olduq.

Ədəbiyyat

1. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı- 2 hissə, Bakı, “Apostroff”- 2014
2. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr – 2 cild, “Şərq-Qərb” Bakı, 2005

3. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2011
4. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1992
5. Vaqif Seçilmiş əsərləri “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004

**Means of artistic description in the works of Molla Panax Vagif and
Ashig Alasgar: education and allegory**

Summary

Artistic means of description can be found both in the works of Molla Panah Vagif and in the works of Ashig Alasgar. One of the means of artistic expression used by both artists in their poems is smile. Expressions such as “pearls of genius” and “pearls of teeth” used in conjunctions are similar. In others, expressions such as “diamond eyelashes”, “pencil eyebrows” are artistic. Such expressions in the works of artists have further enhanced the artistic impact of their poems.

**Средства художественного описания в произведениях Молла Панах
Вагиф и Ашиг Аласгар: эпитет и аллегория**

Резюме

Художественные средства описания можно найти как в произведениях Молла Панах Вагифа, так и в произведениях Ашига Аласгара. Одним из способов художественного выражения, использованным обоими художниками в своих стихах, является сравнение. Выражения “жемчужины гения” и “жемчужины зубов”, используемые в словосочетаниях, схожи. В других выражениях, таких как “алмазная ресница”, “карандаш для бровей”, являются художественными. Такие выражения, разработанные в произведениях художников, еще более усилили художественное воздействие их стихов.

Rəyçi: dos. S.Qocayeva

Göndərilib: 25.05.2020

Qəbul edilib: 27.05.2020

NİTQ SİTUASİYALARINDA BAĞLAYICILARIN FUNKSİONALLIĞI

Açar sözlər: *bağlayıcı, tabelilik bağlayıcısı, tabesizlik bağlayıcısı, budaq cümlə, funksional xüsusiyyətlər*

Key words: *conjunction, subordinating conjunctions, coordinating conjunctions, functional features*

Ключевые слова: *союз, подчинительные союзы, сочинительные союзы, придаточное предложение, функциональные свойства*

Giriş

Elmi qrammatikanın, xüsusən də, morfologiyasının əsaslı şəkildə öyrənilməsi istiqamətində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi ən vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan dərsləklərində köməkçi nitq hissələri tədqiqat obyektini kimi sırf qrammatik aspektdə araşdırılmış, bir sıra mübahisəli məsələlər öz həllini tapmış, onların dilin qrammatik quruluşundakı yeri müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu dil vahidlərinin kommunikativ dil situasiyasında mövqeyi, dilçiliyimizdə demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Funksional qrammatikada söhbət nitq prosesi ilə bağlı dil vahidlərinin ixtiyarında olan potensial imkanlardan, onların mənalardan, funksional qrammatikanın əsasını təşkil edən qrammatik elementlərdən, bu dil elementlərinin nitq şəraitində müəyyən məna rəngarəngliyinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Burada müəyyən bir fikrin ifadəsində dil sistemində mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar və qrammatik dil vahidlərinin dilin müxtəlif mərhələlərində əlaqələnməsi ilə bağlıdır. Bu cəhət dil sistemini nitq sistemi ilə paradiqmatika ilə sintaqmatikanı bir-biri ilə əlaqələndirir.

Funksional qrammatikanın əsas məqsədi dil vahidlərinin geniş mənada dilin müxtəlif istiqamətlərində digər qrammatik ünsürlərlə əlaqəsinin fikrin ifadəsinə xidmət etməsidir. Lakin bu o demək deyil ki, funksional qrammatika qrammatik vahidlər və qrammatik kateqoriyalar sistemi əsasında formalaşan qrammatikanı inkar edib, yeni bir elm sahəsi kimi meydana çıxır. Funksional qrammatika ümumilikdə mövcud olan qrammatikanın funksional cəhətdən öyrənilməsidir. Funksional qrammatikanın əsas komponenti nitq prosesi ilə bağlı olaraq dil vahidləridir ki, buraya həm qrammatik, həm də leksik morfemlər, morfologiya və sintaksislə bağlı nitqin yaranmasında və formalaşmasında özünü göstərən amillər daxildir.

Funksional qrammatikada müəyyən bir nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyanın, eləcə də, qrammatik mənaya malik köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənasının cümlənin semantik mənasına göstərdiyi təsir əsas istiqamətdir. Bu zaman qrammatik dil vahidi olan cümlənin sintaktik-semantik təsviri verilir.

Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin mədəni nitq səviyyəsinə çatması tarixi bir prosesdir. Cəmiyyətdə mədəniyyətin inkişafı nitq situasiyalarında fikrin ifadəsi üçün daha mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə olunması zərurətini meydana çıxarmışdır. Danışq dilində sadə cümlə növləri ilə bərabər mürəkkəb cümlə tiplərindən də istifadə olunur. Cümlə nitqin əsas vahidi olduğundan o, qrammatikanın sintaksis bəhsində, bütövlükdə isə ünsiyyətdə həlledici rola malikdir. Bitmiş fikir bildirən cümlə dildə oynadığı rola və tutduğu mövqeyinə görə qrammatika ilə üslubiyyətin sintezi kimi özünü göstərir. Cümlə sadə və mürəkkəb fikirlərin ifadəçisi kimi sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə bir komponentdən ibarətdir, mürəkkəb cümlə isə iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi şəklindədir. Həm yazılı nitqdə, həm də şifahi danışqda hər iki cümlə tipi danışanın savadından, peşəsindən, dünyagörüşündən, harada, kiminlə, nə haqqında danışmasından asılı olaraq sadə və mürəkkəb konstruksiyalı olur. Danışqda sadə cümlələrdən çox, mürəkkəb cümlələrdən az istifadə olunur. Yazılı nitqdə, xüsusən hekayə, povest və romanlarda müəllif təsvirlərində və elmi üslubda mürəkkəb cümlələr üstünlük təşkil edir. Əvvəllər qurduğu dialoqlarda daha çox sadə cümlələrdən istifadə edən insan artıq nitqində mürəkkəb quruluşlu tabeli və tabesiz cümlələrdən istifadə etmiş, onlar arasındakı tabesizlik, tabelilik əlaqəsinin işlədilməsinə ehtiyac duymağa başlamış, demək olar ki, elə bu zəmində də dildə bağlayıcılar yaranmışdır. Təbiidir ki, az savadlı adamlar sadə cümlələrə, cəmiyyətdə yaxşı mövqe tutan ziyalılar isə mürəkkəb cümlələrə meyilli olurlar. Yazılı nitqdə (epistolıy üslub istisna olmaqla) artıq və lüzumsuz sözlərin cümlədə işlədilməsinə yol verilmir. Şifahi nitqdə isə oxşar cümlələrin, sözlərin, ifadələrin təkrarına yer verilir, necə deyərlər, heç hesabı aparılmır. Lakin mürəkkəb cümlələr də yalnız o zaman işlədilir ki, fikir yığcam, bir-biri ilə rəbitəli, anlaşıqlı ifadə olunsun. Məs.: Səndən ayrıldığım günün səhəri ailəmiz təzə mənzil aldığı üçün özümdə anadan yenicə doğulmuş körpəcə uşaq kimi bir yüngüllük hiss edirdim” cümləsi formasına görə sadə, məzmununa görə mürəkkəbdir. Biz bu mürəkkəb cümləni “səndən ayrıldığım günün səhəri ailəmiz təzə mənzil aldı. Mən anadan yenicə doğulmuş körpəcə uşaq kimi özümdə bir yüngüllük hiss

edirdim” şəklində iki sadə cümlə ilə verə bilərik. Dilimizdə mürəkkəb cümlələr üslub cəhətdən olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Bu tip cümlələrdə müxtəlif mənə çalarlıqları, onda ifadə olunan ekspressivlik özünü aydın göstərir. Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən yaranır və mürəkkəb bir fikri ifadə edir. Mürəkkəb və silsiləli fikirlər mürəkkəb cümlələrlə verilir. Mürəkkəb cümlələrin işlədilməsi danışanın ixtisasından, savad və dünyagörüşündən çox asılıdır. Cümlənin həcmə böyük olması, adətən, müsbət hal hesab olunmasa da, ondan istifadə imkanları böyükdür. Aydın idi ki, o səhv edir. Mən belə başa düşürəm ki, siz çox məşq edirsiniz. Hava elə tozlu idi ki, göz işləyən yerlərdə evləri görmək olmurdu. Bu cümlələrin hər üçü mürəkkəb cümlədir. Lakin fikirlər yığcam və aydın ifadə olunmuşdur. Mürəkkəb cümlələr tabesiz və tabeli olmaqla iki yerə bölünür. Tabesiz mürəkkəb cümlədə iki, üç fikir bir-birinə nə qədər bağlı olsa da, müstəqil xarakterdə olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə fikirlər bir-birinə möhkəm bağlansa da, biri o birisindən asılı olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qrammatik əlamətlərin ixtisarı fikrin ifadəsini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Məs.: Artıq zəng vurulmuş, tələbələr də, müəllimlər də auditoriyalara daxil olmuş, dərslər başlanmışdı. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələrdən idi hissəciyinin ixtisar forması olan bu 4 əlamətini yerinə yazsaq, onda fikrin ifadəsi, cümlənin oxunuşu ağırlaşar, cümlələr arasındakı əlaqə pozular. Şəkilçilərin ixtisarı həmin cümlələrin oxunuşunu rəvanlaşdırır, fikirlər arasında rabitə yaradır. Dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələr daha geniş yer tutur. Tabesiz mürəkkəb cümlələr fikirləri yığcam, həm də aydın və anlaşıqlı vermək üçün həm şifahi, həm də yazılı nitqdə istifadəyə yararlıdır. Nitqdə bəzən fikirlər uyğunluq təşkil etmir. Cümləni təşkil edən hissələr ziddiyyətli olur, fərqləndirilir, müqayisə edilir, qarşılaşdırılır. Bu cür fikirlərin ifadəsində tabesiz mürəkkəb cümlələr daha əlverişlidir. Məsələn: Beləliklə aylar gəlib keçdi, Əhməd daha universitetə qayıtmadı. Ana çox sözlər dedi, ancaq onların heç birisi qızın yadında qalmadı. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə üslubla əlaqədar bəzi ixtisarlar aparılır: İldən ilə sahələr dəyişir, tikinti genişlənir, yollar, körpülər çəkilir, uca binalar tikilirdi. Nə bir işiq görünür, nə bir səs eşidilirdi. Elə həmin il Xəzər Bədən Tərbiyəsi Akademiyasına, Sona isə Dillər Universitetinə daxil oldu. Birinci və ikinci cümlədə idi hissəciyinin qısaltma variantı olan -di², sonuncu cümlədə isə ortaqlı xəbər (daxil oldu) ixtisar edilmişdir. Bu ixtisarlar üslub cəhətdən fikrin ifadəsini ağırlaşdırmamaq məqsədi daşıyır. Şəkilçilərin ixtisarı həmin cümlələrin deyilişini səlisləşdirmiş, axıcı etmiş, cümlələr bir-birinə daha möhkəm bağlanmışdır. Belə ixtisarlar hesabına tabesiz mürəkkəb cümlələr fikri daha ifadəli və yığcam verə bilir. Dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlələr də geniş yer tutur. Tabeli mürəkkəb cümlələr fikirləri anlaşıqlı verməkdə əlverişli sayılır.

Bağlayıcılar cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır, leksik mənaya malik olmur, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bilmir, müstəqil suala cavab vermirlər. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olaraq, morfoloji dil vahidi olmasına baxmayaraq, funksional cəhətdən sintaktik vahid kimi öyrənilə bilər. “Bağlayıcılar, xüsusilə tabelilik bağlayıcıları sintaktik çalar yaratmağa xidmət etdiyi üçün sintaktik kateqoriya hesab olunur və geniş şəkildə sintaksisdə təhlil olunur” [1, 129]. Bağlayıcılara, onların ayrı-ayrı mənə növlərinin nitq prosesində yaratdığı mənə çalarlarına funksional baxış müəllifin bu fikrini tam şəkildə təsdiq edir.

Dilin qrammatik sistemində bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarına bölünürlər. Tabesizlik bağlayıcıları birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, inkarlıq, tabesizlik bağlayıcıları isə səbəb, şərt, güzəşt, aydınlaşdırma, müqayisə kimi mənə növlərinə ayrılırlar.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik rol oynayan tabelilik bağlayıcıları mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, müqayisə, yer, səbəb, qarşılaşdırma və s. budaq cümlələrində işlənməklə kəmiyyətə çoxluq təşkil edirlər. “Həmin bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyəti baş cümlə komponentindəki feillərin semantikasından, eləcə də budaq cümlə komponentindəki informasiyanın əhəmiyyətli olub-olmamasından çox asılıdır” [2, 5].

Qeyd etdiyimiz kimi, bağlayıcılar morfoloji cəhətdə dəyişməyən kateqoriya olub, cümlə üzvi vəzifəsi daşımır, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, eləcə də, mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir. Lakin bütün bu xüsusiyyətlərlə yanaşı bağlayıcıların cümlələrin mənasında, mətnin formalaşmasında rolu olduğunu inkar etmək olmaz. Funksionallıq baxımından köməkçi nitq hissələrinin istərsə cümlənin, istərsə də mətnin quruluşunda, mənə yükündə özünəməxsus yeri vardır. “Bəlkə ananın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onlarla birlikdə istirahət edək” mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləsində istifadə olunan “da”, “də” bağlayıcısı məhz baş cümlədən doğan “ananın könlündən nəyin keçməsi” sualının cavabının budaq cümlədə daha konkret “məhz bizim kəndə getməmizi” aydınlaşdırır. Bundan başqa “da”, “də” bağlayıcısı mübtədə budaq cümləsində baş cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənən qəlib sözlərdən sonra işlənilib və həmin cümlədə ifadə etdiyi mənanı təsdiqləməklə yanaşı, həmin qəlib sözlə birlikdə bütövlükdə budaq cümlədəki mənanı açmış olur. “O da məlum idi ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəmirdi” kontekstində istifadə olunan bağlayıcı funksional baxımdan budaq cümlənin mənasını tam şəkildə açır. Əgər

cümlədən bağlayıcıni götürsək, o zaman qəlib söztün, yəni “o” əvəzliyinin ifadə etdiyi mənada mücərrədlik ifadə olunur. “O məlum oldu ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəmirdi” cümləsi ilə əvvəlki cümlədəki mənənin müqayisəsi belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, bağlayıcının cümlədə iştirakı, şifahi nitq zamanı xüsusi məntiqi vurğu ilə tələffüzü məhz fikrin daha konkret və dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, funksional cəhətdən bağlayıcının cümlənin mənə yükündəki rolunu müəyyənləşdirmək üçün nümunələri müqayisə edək. “Eləsi olur ki, soyuqda evdən bayıra çıxmaq istəmir”, “Eləsi də olur ki, yağışın, qarın yağmasını səbirsizliklə gözləyir”. Göründüyü kimi, hər iki cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlələrdə sahib şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkilçili “eləsi” ifadəsi işlənmişdir. Birinci cümlədəki qəlib söz daha çox ümumilik anlayışı ifadə etdiyi halda, ikinci cümlədəki qəlib söz bağlayıcı ilə birlikdə konkretlik ifadə edir ki, bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayıb, ümumiləşmiş qrammatik mənə ifadə etmə xüsusiyyətinə malik dil vahidləridir. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşca formalaşmasında müstəsna rolunu olan “ki” bağlayıcısının həmin cümlədən çıxarılması bu cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədən ayrı-ayrı sadə cümlələrə çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. “Onu da bilirlər ki, dərəcə həmişə hazır gəlmişəm” cümləsindəki aydınlaşdırma bağlayıcısı olan “ki” bağlayıcısı “Onu da bilirlər” və “Dərəcə həmişə hazır gəlmişəm” sadə cümlələrindən tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlə yaratmaqla yanaşı, həm də baş cümlənin feili xəbərinə aid olan budaq cümləni tələb edir, yəni funksional cəhətdən baş cümlədə ifadə olunan fikrin tamamını tələb etməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, “çoxmənalı “ki” bağlayıcısı dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olub, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında sintaktik əlaqə yaratmışdır. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırma mənaları ilə baş cümləyə bağlayır” [3, 31].

Funksional aspektdən yanaşdıqda kontekst daxilində bağlayıcıların cümlənin mənə yükünün müəyyənləşməsində, dəqiqləşməsində mühüm rol oynadığının şahidi olur. Fikrimizi nümunələrlə izah edək. “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Elə ki yoruldu, gördüyü işdən özü peşman olacaq” zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində istifadə olunan “elə ki” bağlayıcısının cümlədəki mənaya, eləcə də, cümlənin quruluşuna təsiri göz önündədir. Funksional mənə çalarına görə tam əminliklə deyə bilərik ki, bu bağlayıcının ixtisarı birbaşa həm cümlənin mənasına, həm də quruluşuna təsir edəcəkdir.

Bu bağlayıcının cümlədəki funksional xüsusiyyəti baş cümlədə icra olunan hərəkəti dəqiq, konkret zamanla əlaqələndirməkdir, yəni, birinci cümlədə məhz “külək qalxan kimi (zaman)”, ikinci cümlədə isə məhz “yorulan kimi (zaman)” konkret zaman anlayışını ifadə edir. Funksionallığına görə “elə ki” bağlayıcısı bu cümlələrdə “kimi” qoşması, “zaman” leksik vahidi ilə əvəzlənsə eyni mənalı cümlələr olacaq. Müqayisə edək: “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxan kimi, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxan zaman, tez qayıdıb evə gəl”. Hər üç cümlədə ifadə olunan fikir eynidir. Eyni zamanda bu bağlayıcı cümlədə şərt mənasını da bildirir. Yəni, bir tərəfdən zamanla əlaqələnmə, digər tərəfdən də şərt anlayışı ifadə olunur. “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxsa, qayıdıb evə gəl” mənasını, yəni şərti bildirir. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biri sayıla bilər. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, bağlayıcıların leksik mənasının olmaması onların cümlənin mənə yükünün müəyyənləşdirilməsində rolunun olmaması demək deyildir. Funksional cəhətdən tam əminliklə demək olar ki, yalnız qrammatik kateqoriya olmalarına rəğmən bağlayıcılar kontekst daxilində müəyyən mənə çalarlarının ifadəsinə xidmət edə bilərlər. “Köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Bunlar yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir” [4, 337].

Hər hansı bir eyni mənə qrupuna aid bağlayıcılarda sinonimlik xüsusiyyətinin olmasına baxmayaraq, onlar cümlə tərkibində hər zaman bir-birini əvəz edə bilmirlər. Bu xüsusiyyət birbaşa cümlənin mənə yükü ilə bağlı olub, həmin bağlayıcıların funksional xüsusiyyətləri, eləcə də, cümləyə müəyyən mənə çalarlarının əlavəsi ilə əlaqədardır. Qrammatik mənasına görə “əgər”, “madam ki”, “bir halda ki”, “indi ki”, “hərgah” bağlayıcıları şərt mənasını ifadə edirsə, funksional mənə çalarlarına görə şərt, şübhə, təəssüf, hər hansı bir fikirlə razılıq, qarşılaşdırma və s. bu kimi mənalar ifadə edə bilərlər ki, bu da təbii ki, kontekstlə bağlı bir haldır. “Əgər yağış yağarsa, onda biz getməyək”, “Madam ki, belə deyil, niyə mənə demədin?”, “Bir halda ki, mən getmirəm, özləri bilər”. Funksional mənə çalarlarına görə birinci cümlədə şərtlə yanaşı təəssüf, “ikinci cümlədə “madam ki” heyifislənmək, təəssüflənmək, üçüncü cümlədəki “bir halda ki” bağlayıcısı güzəşt hissi yanaşı inciklik hissi də ifadə edə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “bu bağlayıcılardan “əgər” sözü quruluşca sadə, “bir halda ki”, “madam ki” bağlayıcıları mürəkkəb bağlayıcı hesab olunur. Bu mürəkkəb bağlayıcıların ayrılıqda semantikasında güzəşt ifadə olunsada, onlar cümlə daxilində şərt mənasını bildirməyə xidmət edirlər” [3, 37]. Müəllifin bu fikri həmin bağlayıcıların qrammatik mənə növünə aid

edilə bilər. Lakin funksional məna müxtəlifliyinə görə həmin bağlayıcılar digər məna çalarları da ifadə edə bilərlər. Elə bu səbəbdən də müəyyən mövqedə onların bir-birini əvəz edə bilməsi mümkün deyildir.

Eynilə də qarşılaşdırma mənalı hərçənd (ki) bağlayıcısı öz əsas qrammatik mənasından əlavə şərt mənasının da ifadəsinə xidmət edə bilər. “Hərçənd ki, savadı yoxdur, onda heç müəllimlik də etməsin” cümləsində qarşılaşdırma mənasından daha çox şərt anlayışı ifadə olunur, təbii ki, funksional aspektdən yanaşsaq. Fikrin təsdiqi üçün həmin cümlədəki fikri “əgər” bağlayıcısı və şərt şəkilçisinin vasitəsilə ifadə edək. “Əgər savadı yoxdursa, onda heç müəllimlik də etməsin”. Bu cür məna əvəzlənməsi hər güzəşt mənası ifadə edən, “hərçənd (ki)” bağlayıcısı ilə başlayan cümlələr arasında mümkün deyil. “Hərçənd ki deyir ki, bu işdən xəbəri yoxdur, yenə də işimizi möhkəm tutmalıyıq” tipli qarşılaşdırma mənalı cümlələrdə bağlayıcının “əgər” bağlayıcısı ilə əvəzlənib eyni məna ifadə etməsi qeyri-mümkündür. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, bağlayıcıların köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi mənası olmasa da, onlar hər hansı bir mətnə istifadə olunarkən bu mətnə xas olan məna xüsusiyyətlərini özünün sintaktik funksiyası daxilində canlandırır. Başqa sözlə desək, bağlayıcının əlaqə funksiyası iki qütb təşkil edir. Bu qütbün birincisi qrammatik, ikincisi isə məna əlaqəsi kimi meydana çıxır. Mətnin məna əlaqəsinin formalaşmasında bağlayıcı vasitəçi rolunda çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Rəsulzadə D. Tabelilik bağlayıcılarının zərflik budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri. ADU, Dil və ədəbiyyat, 2014, № 1.
2. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə tabelilik bağlayıcılarının müqayisəli tədqiqi. ADU, Dil və ədəbiyyat, 2014, № 2.
3. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədrisi məsələləri. Bakı, 2012.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya). Bakı.

Functionality of Conjunctions in Speech Situations Summary

Conjunctions are functional parts of speech and morphological units, so, in the functional aspect they are studied as syntactic units. This article discusses the possibilities of conjunctions in the formation of the semantics of sentences and texts. The given examples reveal the coordinating role of various conjunctions between text components and parts of a complex sentence. In the functional aspect, we are talking about two tasks of conjunction, a grammatical and tone-semantic role. In addition, conjunctions are considered in the term of productivity of their usage in the language.

Функциональность союзов в речевых ситуациях Резюме

В данной статье на конкретных примерах показывается координирующая роль различных союзов между компонентами текста, частями сложного предложения. В функциональном аспекте речь идёт о двух задачах союзов: грамматической и оттеночной лексико-семантически-посреднической роли. В том числе союзы рассматриваются с точки зрения продуктивности их использования в языке.

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərib: 23.05.2020

Qəbul edilib: 25.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/33-37

Aysu Mahir qızı Baxşəliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
aysu_1999fa@icloud.com

**“DİL KİMLİYİ” İDEYASININ APARICI FƏLSƏFİ
KONSEPSİYALARLA KORRELYASIYASINA DAİR
(klassik alman fəlsəfəsindən strukturalizmə qədər)**

Açar sözlər: “dil kimliyi” ideyası, fəlsəfi cərəyan və konsepsiyalar, klassik alman fəlsəfəsi, Humboldt çuluq və neoHumboldt çuluq, strukturalizm

Key words: language identity, philosophy, Humboldtianism and neo-Humboldtianism, structuralism

Ключевые слова: языковая личность, философские тенденции и концепции, классическая немецкая философия, гумбольдтианство и неогумбольдтианство, структурализм

Giriş

“Dil kimliyi” nəzəriyyəsinin təşəkkül tarixini izlədikdə belə bir mütləq qanunauyğunluqla rastlaşmış oluruq: “dil kimliyi” ideyasının (yəni, verilmiş konkret çərçivədə araşdırma obyektini bu və ya digər mərhələdəki “dil kimliyi” ideyasının) təşəkkülü və inkişafı bilavasitə həmin dövrdə hakim olan ideya-nəzəri doktrinalarla şərtlənir. Başqa sözlə desək, verilmiş zaman kəsimindəki “dil kimliyi” ideyasının inkişaf tempi və spesifikasiyası bu və yadığər dərəcədə məhz həmin dövrdə hansı fəlsəfi konsepsiyanın aparıcı mövqeyə malik olmasından asılılıq nümayiş etdirir. Xatırlatmaq kifayətdir ki, “dil kimliyi” ideyasının nəzəri qaynağı kimi dəyərləndirilən V.fon.Humboldt un dilçilik görüşlərinin formalaşmasında Hegel dialektikası mühüm, hətta dəyərdik ki, həlledici rol oynamışdır. Humboldt un dil təkamülü konsepsiyasında da bilavasitə Hegel dialektikasının izlərini müşahidə etmək olar. Bununla belə, “onu da qeyd edək ki, ümumi dilçiliyin banisinin linqvistik gö- rüşlərinin formalaşmasında təkcə Hegel ideyaları deyil, ilk növbədə Kant təlimi və eləcə də İ.Fixte və F.Şelling fəlsəfəsi önəmli rol oynamışdır [1, 234]. Nəzərə alsaq ki, klassik alman fəlsəfəsinin əsas nəzəri doktrinaları sırasında “xalq ruhu” konsepsiyası yer alır, bu zaman həmin fəlsəfi cərəyanın təsiri ilə formalaşmış Humboldt çuluqda “xalq ruhu” ilə fərdi psixologizm məqamlarına diqqət ayrılması tam məntiqəməvafiq görünür. Humboldt nəinki xalq ruhunun və fərdi ruhun inikası kimi dil və nitq fərqləndirilməsinə diqqət yetirmişdir, dahi dilçi eləcə də yaradıcı şəxslərin, qələm sahiblərin dildən bir “alət” kimi istifadəsində yaranan çətinliklərin bilavasitə həmin dildəki “xalq ruhu”nun inikası səviyyəsilə əlaqələndirmişdir. Bu isə, öz növbəsində, (müasir dilçilik terminologiyası ilə desək) yaradıcı şəxsin dili kimliyinin milli dil kimliyi ilə korrelyasiyası məqamına toxunmaq anlamına gəlir. V.F.Humboldt yazırdı: “Əgər *dil şairlərə öz sənətində ustalıq nümayiş etdirməkdə maneçilik törədirsə*, bu o deməkdir ki, millət, xalq onun (dilin – B.M.) bədii kamilliyinin nədən ibarət olduğunu fərqi nə varmır, bilmir. Bu, o deməkdir ki, həmin xalq və həmin dil hələ poeziyanın yüksək üslu bundan uzaqdır və, deməli, hələ xalq onun (dilin) xeyirli, faydalı “məhsullarından” öz mədəniyyətinin inkişafı və xarakterinin (milli ruhunun, milli xarakterinin – B.M.) təşəkkülü naminə istifadə edə bilməyəcəkdir” [2, 181]. Başqa sözlə desək, Humboldt poetik üslub üçün, yüksək bələğətli nitq formatı üçün yararlı “alət” kimi çıxış edə bilməyən dilin bir zəngin “təfəkkür aqreqatı” olaraq hələ kəşf edilmədiyini, yəni konkret olaraq həmin xalq tərə- findən dilin sirlə və sehirli imkanlarının aşkarlanmadığını vurğulayır. Göründüyü kimi, Humboldt nəinki fərdi dil kimliyi və milli dil kimliyinin korrelyasiyasına diqqət çəkir, o, həmçinin bilavasitə yaradıcı şəxsin dil kimliyinin milli dil kimliyinin ən yüksək təzahür forması olmasını dolaylı şəkildə etiraf etmiş olur. “Dil kimliyi” konsepsiyasının müasir terminologiyası artıq formalaşmış terminoloji inventara malik olduğundan, biz, Humboldt un səsləndirdiyi fikrin müasir interpretasiyasını belə verə bilərik: simfonik dil kimliyi individual dil kimliyində təzahür tapır. Eyni zamanda simfonik dil kimliyi yüksək səviyyədə formalaşmamış xalqın fərdlərinin dil kimliyi, o cümlədən (və bəlkə də, xüsusilə) yaradıcı şəxslərin dil kimliyi zəngin dil inventarı ilə təhciz oluna bilməz. V.fon.Humboldt öz “hökmünün” əsaslandırması kimi belə bir açıqlama da təqdim edir: “...Çünki poeziya dil vasitələrin “rənglərilə”, rəngarəngliyi ilə təsir etmək imkanına malikdir. Elə vasitələrin ki, ilkin mərhələdə yalnız təfəkkürün tələbləri müqabilində yaranmışdır və fanta- ziyaya (yəni, yaradıcı təxəyyülə – B.M.) keçidi üçün həmin vasitələrin təkrar “emalı” vacibdir. Poeziya isə sadəcə təxəyyülə xitab etməklə kifayətlənmə- yib, həm də asanlıqla fəlsəfə sahəsinə keçid edə bilər, bilavasitə ruh və ürəyə toxuna bilər” [2, 181]. Göründüyü kimi, Humboldt yaradıcı şəxsin dil kimliyinin ümumilikdə milli dil kimliyə təsir imkanlarının yetərincə genişliyi fikrini önə sürür: yaradıcı şəxsin dil kimliyində ifadə tapmış fikirlər son nəticədə “ruha və ürəyə” xitab etməklə milli ruhun transformasiyasını mümkün edə bilər. Bütün bu məqamlar isə, öz növbəsində,

Humboldt un bütün dilçilik görüşlərində olduğu kimi, onun xalq ruhu ilə bağlı mülahizələrində də klassik alman fəlsəfəsinin əsas doktrinalarını rəhbər tutduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. G.V.Ramişvili Humboldt ideyalarının təkcə Hegelin deyil, eləcə də klassik alman fəlsəfəsinin digər görkəmli nümayəndələrinin (İ.Kantın, İ.V.Hötenin, F.Şillerin, F.Q.Yakobinin və başqalarının) təsirlə formalaşdırdığını, növbəti mərhələdə isə yeni alman fəlsəfəsinin, yəni XX əsrin I yarısındakı alman fəlsəfi antropologiyasının ideya qaynağı olduğunu qeyd etmişdir [3]. Başqa sözlə desək, XX əsrin I yarısındakı alman fəlsəfi antropologiyası və bu əsasda yaranmış neo Humboldt çuluq da təkcə Humboldt ideyalarının deyil, həm də klassik alman fəlsəfəsinin varisləri sayıla bilər.

Humboldtun ümumi milli ruhun inkişafında dilin rolu probleminə münasibətdə sələfi İ.Q.Herderin fikirlərini davam etdirdiyini bildiren Y.B.Xromova qeyd edir ki, məhz Herder dilin hər bir fərdin nitqində var olub inkişaf etdiyini önə sürmüşdür. Herderə görə, dünyada bir-birinin tam bənzəri olan, eyni üz cizgilərinə malik olan iki insanı tapmaq qeyri-mümkün olduğu kimi, eyni nitq ifadəsinə malik olan iki insanın da mövcudluğu mümkünsüzdür. Xarici şərtlənmələr (Herder bura iqlimi, sosial şərtlilikləri və s. daxil edir) insanın nitqinə nəinki tələffüz səviyyəsində, bütövlükdə məna tutumu, söz ehtiyatı baxımından da ciddi şəkildə təsir edir: insanın nitqi bilavasitə onun həyat tərzindən asılı olur [4, 104-110]. Göründüyü kimi, Herderin dilə gətirdiyi və Humboldtun öz dilçilik görüşlərində mənimsədiyi bu konsepsiya əslində, dil kimliyi ideyasının ilkin nəzəri bazası ilə səsləşir. Belə ki, o, müasir konsepsiyada bildirildiyi kimi, dilin ayrı-ayrı dil kimliklərində təzahür tapdığını, dil kimliklərinin isə təkrarsızlığını dolayı şəkildə, yəni XVIII əsr fəlsəfi fikrinə uyğun terminologiya ilə dilə gətirmişdir. Son dövr Avropa maarifçiliyinin ən parlaq nümayəndələrindən olan İ.Q.Herder milli ruh ideyasını qabartmaqla əslində onun fərdi ruhun da “qidalandırıcısı” olduğunu önə sürmüşdür.

İ.Q.Herderin dünyanın dil mənzərəsini araşdırmış L.P.Lobanova filosofun xalqın düşüncəsi ilə onun dili arasında, demək olar ki, bərabərlik işarəsi qoyduğunu, “hər bir millət necə danışarsa elə də düşünür, necə düşünürsə elə də danışır” – fikrini önə sürdüyünə diqqət çəkir [5, 54]. Bu kontekstdə xalqın ruhu ilə onun dilinin eyniyyət təşkil etdiyini dilə gətirmiş Humboldt ideyalarının ilkin mənbəyinin məhz Herderin fəlsəfi görüşləri olduğu bir daha yəqinləşir. Əslində istər Herderin ideyası, istərsə də onun dilçilik konsepsiyasının davamı olan Humboldt konsepsiyası müasir anlamda simfonik dil kimliyi ideyasının praforması, ilkin konseptual nüvəsidir. Belə ki, milli dil kimliyi yanaşmasına görə, xalq necə danışarsa, elə o cür də mövcudluğa malikdir və əksinə, xalqın necə yaşam sürdürməsi onun dilində əksini tapır. Eyni doktrina fərdi dil kimliyi üçün də keçərlidir.

Maraqlıdır ki, dil və ədəbiyyatın korrelyasiyası məqamına da diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat obyektimizdən dolayı, bizi yaradıcı şəxslərin dil kimliyi məqamı yaxından maraqlandırdığından mütəfəkkirin bu aspektdə səsləndirdiyi fikirlər diqqətimizdən kənar qala bilməzdi. İ.Q.Herder yazırdı: “Ədəbiyyat dildə inkişaf edirdi, dil isə ədəbiyyatda inkişaf tapırdı. Onları (*dili və ədəbiyyatı* – B.M.) *ayırmaq istəyənlər əl bədxahdır, onların birini digəri olmadan ayrılıqda, tək görmək istəyənlər göz isə özünü aldadır*” (kursiv bizimdir. – B.M.) [5, 54].

Filosof elm dilində də dil milli təkrarsızlığı nəzərdən keçirərək qeyd edirdi: “Hər bir dil elmlərdə öz izlərini qoyur, möhürünü vurur... Dil özlüyündə həm alətdir, həm mahiyyət və məna tutumudur, həm də müəyyən səviyyədə elə elmlərin də birləşimidir” [5, 54]. Bu ideya isə bilavasitə Avropada Leo Vaysgerber və tərəfdarları, ABŞ-da isə E.Sepir və B.L.Uorf tərəfindən önə sürülən neohumboldtçuluğun əsas prinsipləri ilə səsləşir. Məhz həmin prinsiplər Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini mümkün etmişdir ki, bu da bilavasitə xalqın intellektual modelləri ilə onun danışdığı dil arasında qarşılıqlı şərtlənməni əsaslandırmağı hədəf alan “linqvistik nisbilik” anlayışını ortaya qoymuşdur. Dil kimliyi ideyası da məhz həmin “linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin” yeni elmi-terminoloji inventara oturdulmuş və daha əlavə nəzəri konsepsiyalarla təchiz edilmiş “davamı” kimi də dəyərləndirilə bilər. Belə ki, “dil kimliyi” ideyası milli dil kimliyinin və fərdi dil kimliyinin təkrarsızlığından çıxış etməklə bərabər onun intellektual modellərinin, semantik-konseptual altyapısının bilavasitə xalqın və fərdin düşüncə aparatı, həyatı təcrübəsi və psixosozial özəlliklərilə şərtləndiyini önə sürür. Hər bir dilin öz metafizikası olduğunu bildiren Uorf öz yanaşmasının əsaslandırması məqsədilə onu da qeyd edir ki, əgər Nyuton hopi dilində da- nıssaydı, yəqin ki, onun fizika sahəsində araşdırmaları tamamilə başqa məcrada gerçəkləşərdi [6, 82-85]. Yəni, əslində Uorfun yanaşmasında belə bir məntiq ortaya çıxır ki, Nyutonun hopi dilinə xas dünya mənzərəsinə malik olması situasiyasında heç bir alma ağacı faktoru “ağırlıq qanunun” kəşfinə yol açma bilməzdi: çünki hopi olan Nyuton ağacdən almanın düşməyində, bəlkə də heç qeyri-adi bir şey görməyəcəkdir. Deməli, Uorfun yanaşması mahiyyət etibarilə simfonik dil kimliyinin təkrarsızlığı ideyasının linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi platformunda izahından başqa bir şey deyil. Onu da qeyd edək ki, müasir araşdırmalar intellektual proseslərin və onların modelləşdirməsinin bilavasitə dil faktoru ilə bağlılığı məqamına təkrarən diqqət ayırmağa başlamışlar və müasir

koqnitivistikanın inkişafı ilə bu məsələdə yeni təhlil standartlarının tətbiq edilməsi mümkün olmuşdur (bu barədə daha ətraflı bax: [7, 147-149]).

Yaradıcı şəxsin dil kimliyi kontekstində İ.Q.Herderin görüşlərinin dəyərləndirməsi onun məhz dil və ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi haqqında mülahizələrinə diqqət etmək ehtiyacı yaradır. M.Foster Herderin fəlsəfi görüşlərində ədəbiyyata çox geniş yer verildiyini qeyd edir: filosof hesab edirdi ki, ədəbiyyat ruha, mənəviyyata sirayət etmək gücünə malikdir və bu baxımdan mənəvi kamilləşmə prosesində ədəbiyyatın müstəsna rolu var [8].

Qeyd edək ki, neo-Humboldt çuluğun “dil kimliyi” ideyasının ilkin postulatlarını formalaşdıran cərəyan olması faktı onun ideyaların fəlsəfi qaynağına marağımızı şərtləndirirən əsas amildir. Məlumdur ki, müasir dilçilikdə adı “dil kimliyi” konsepsiyası ilə sıx şəkildə əlaqələndirilən Leo Vaysgerber və ardıcılarının dilçilik görüşlərinin nəzəri əsasını E.Kassirerin neokantçılıq ideyaları təşkil edirdi. E.Kassirerin dilə yanaşmasında struktura deyil, mahiyyətə önəm verməsi, dilə miflərin, dil ruhunun istinadgahı kimi yanaşması neoHumboldt çuların yanaşmasında öz müvafiq əksini tapmışdır [9]. Təsadüfi deyil ki, Uhlan von Slagle ümumiyyətlə, E.Kassirerin dil haqqındakı görüşlərini dilçi alimlərdən Leo Vaysgerber və B.L.Uorfla eyni kontekstdə dəyərləndirir və onların baxış bucaqlarında ciddi konseptual ortaqlıqların mövcudluğuna diqqət çəkir [10]. Kassirerin görüşlərinin “dil kimliyi” konsepsiyası ilə səsleşməsinə sübuta yetirən əsas faktlardan biri kimi, filosofun refleksiya məqamına xüsusi diqqət yetirməsilə bağlıdır. Xatırladaq ki, XX əsrin 80-ci illərində “dil kimliyi” ideyasında əsaslı keyfiyyət dönüşü yaratmış dilçilərdən olan G.İ.Boğinin konsepsiyasının ana xəttini, əsas qayəsini məhz refleksiya məqamı təşkil edirdi [11]. Kassirərə görə də, “dildəki anlayışlar daimi olaraq, aktivlik və refleksiya, fəaliyyət və düşüncənin sərhəddində qərar tuturlar” (daha ətraflı bax: [12, 157-175]). Tədqiqat obyektimiz baxımından, Kassiresin yaradıcı dil kimliyinə münasibəti məsələsi daha çox marağımıza səbəb olduğundan, onun ədəbiyyat və dil əlaqəsi ilə bağlı fikirlərinə nəzər salaq. Kassirerin dövründə dil kimliyi konsepsiyasının müasir terminoloji inventarı olmasa da, filosof dil və ədəbiyyat əlaqəsindən, şairlərin üslubi özəlliklərinin dilin inkişafında mühüm rol oynamasından geniş şəkildə bəhs etmişdir. Y.Shen bildirir ki, Kassirərə görə, məhz şairlər “dilin universal daşlarını” cilalayaq “ədəbiyyat incisinə” çevirməyə müvəffəq olurlar. Bu mənada Kassirerin mövqeyi şairlərin dilin inkişafındakı rolu ilə bağlı Platonun yanaşmasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir [13]. L.Vaysgerberin dil kimliyi konsepsiyasından da aydın şəkildə görüldüyü kimi, neoHumboldt çuluq dilin struktur cəhətlərini arxa plana alaraq, əsasən onun fərdi və milli ruhun ifadəsi olması məqamına diqqət yetirir. L.S.Yermolayevanın qeyd etdiyi kimi, neoHumboldtçular özlərindən əvvəlki dilçiləri dilin birtərəfli işıqlandırılmasında tənqid edərək onlara qədər dolğun şəkildə araşdırılmayan aspektlərə diqqət etsələr də, özləri də birtərəflilik nümayiş etdirmişlər [14, 47-86]. Yəni, gənc qrammatiklərin dilin formal aspektlərinə önəm verilməkdə və dilin “ruhuna”, fərdin, şəxsiyyətin “dil kimliyini” bir o qədər də nəzərdə almamaqda “günahlandırın” neoHumboldtçular, özləri dilin formal aspektlərini ikinci plana atmışdılar. Bu da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bilavasitə həmin dövrün aparıcı fəlsəfi doktrinası olan neokantçılığın təsiri ilə gerçəkləşmişdir. Qeyd edək ki, əslində “dil kimliyi” ideyasının nəzəri əsaslarının formalaşmasında Leo Vaysgerber həlledici fiqurlardan sayılsa da, artıq bildirdiyimiz kimi, onun konseptual yanaşması bu ideyanın bir çox suallarını cavabsız qoymuşdur. Bu cavabların böyük qismi yalnız XX əsrin sonlarında yeni fəlsəfi-nəzəri platformda – poststrukturalizm və postmodern platformunda formalaşmış “dil kimliyi” konsepsiyaları çərçivəsində cavablandırılmışdır. Ona diqqət çəkmək istərdik ki, Y.K.Romanenkonun da bildirdiyi kimi, hətta xalq ruhu və xalq dilinin eyniyyəti müstəvisində “dil dünyagörüşünü” (burada, sonralar – XX əsrin əvvəllərindən etibarən, “dünyanın dil mənzərəsi” termini ilə tanımlanan anlayışdan söhbət gedir – B.M.) araşdıran Humboldtun özü də bu məsələdə bir çox nəzəri sualları doğru bir biçimdə səsəndirmiş olsa da, bəzi aspektlərin birmənalı nəzəri həllini ortaya qoymamışdır [15, 10-11].

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “dil kimliyi” ideyası öz nüvəsində dilin fəlsəfi, psixoloji problemlərini əks etdirdiyindən, eləcə də geniş anlamda etnomental və sosiolinqvistik problemi təcəssüm etdirdiyindən bu sahə ilə məşğul olmuş dilçilər fəlsəfi fikrin aparıcı doktrinalarından bu və ya digər dərəcədə təsirlənmişlər. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Humboldt un dil kimliyi ilə bağlı səsəndirdiyi fikirlərdə həm klassik alman fəlsəfəsinin, həm də müəyyən dərəcədə alman maarifçiliyinin ideyalarının əks-sədasını sezmək olar. NeoHumboldt çuluğun və konkret olaraq, “dil kimliyi” nəzəriyyəsinin ilkin konseptual konturlarını cızmış Leo Vaysgerberin neokantçılıqdan təsirlənməsi də bu baxımdan məntiqə müvafiqdir. Belə ki, neoHumboldtçuluq Humboldt ideyalarının yeni əsrin yenilənmiş informasiya formatında “təkrar oxunuşu” olduğu kimi, neokantçılıq da klassik alman fəlsəfəsinin ana sütünü təşkil edən doktrinaların yenidən dəyərləndirilməsini təşkil edir. Bundan sonrakı mərhələdə strukturalizm, poststrukturalizm (o cümlədən, dekonstruksiya) və nəhayət, postmodernizm ideyalarının vüsət alması hər dəfə “dil kimliyi” ideyasında yeni korrektələrə yol açmışdır.

Ədəbiyyat

1. Насыева А.У. Лингвистик tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi. Bakı, 2008, 282 səh.
2. Гумбольдт Ф.В. Язык и философия культуры. М: Прогресс, 1985, 450 с.
3. Рамишвили Г.В. Гумбольдтианство // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с. <http://tapemark.narod.ru/les/123c.html>
4. Хромова Е.Б. Некоторые аспекты философии языка В.Фон Гумбольдта: о соотношении понятий «Национальный дух» и «Язык» // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики, 2010, №4 (10), с. 104- 110, <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-filosofii-yazyka-v-fon-gumboldta-ootnoshenii-ponyatiy-natsionalnyu-duh-i-yazyk>
5. Лобанова Л.П. Языковая картина мира в концепции И.Г.Гердера. // Вопросы психолингвистики 2014, 4 (22), с.47-55 <http://iling-ran.ru/-library/voprosy/22.pdf>
6. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Зарубежная лингвистика. I: Пер. с англ. / Общ. ред. В.А.Звегинцева и Н.С.Чемоданова. М.: Издательская фирма «Прогресс», 1999. 308 с. (с.58-91)
7. Велихов Е.П., Чернавский А.В. Интеллектуальные процессы и их моделирование. М: Наука, 1987. - 396с.
8. Forster M. Johann Gottfried von Herder // Stanford Encyclopedia of Philosophy <https://plato.stanford.edu/entries/herder/#PhilLangInteTran>
9. Неогумбольдтианство <http://tapemark.narod.ru/les/330b.html>
10. von Slagle U. Language, Thought and Perception: A Proposed Theory of Meaning, Germany, Publisher: De Gruyter, 01 Jun 1974, 60 pp., <https://books-google.az/books?id=vchgJSmeNrsC&pg=PA21&lpg=PA21&dq=Leo+Weisgerber++Ernst+Ca>
11. Богин Г.И. Обретение способности понимать: Введение в филологическую герменевтику. Тверь 2001 http://www.bim-bad.ru/docs/bogin_ponimaniye.pdf
12. Стрельник О.Н.Э. Кассирер о связи мифа и языка // Вестник РУДН: Серия: Философия 2004, №1 (10-11), с.157-175, <https://cyberleninka.ru/article/n/e-kassirer-o-svyazi-mifa-i-yazyka>
13. Shen Y. Cassirer's View of Language // International Education Studies, v2 n3 p23-26 Aug 2009. <https://pdfs.semanticscholar.org/d339/7f396b4ecc76-ca29b65bfb89d7d07b95845d.pdf>
14. Ермолаева Л.С. Неогумбольдтианское направление в современном буржуазном языкознании. / Проблемы общего и частного языкознания. М., 1960, с. 47-86.
15. Романенко Е.К. Философия языка В. фон Гумбольдта и ее влияние на философско-лингвистические, этнопсихологические и антропологические учения в Германии XIX - XX вв., автореферат диссер... канд. фи- лос. Москв. Москва 2011, 19 с.

About the Correlation of the Idea of the “Language Personality” with the Leading Philosophical Conceptions (from the Classic German Philosophy up to Structuralism)

Summary

The article deals with the study of correlation of the idea of “language personality” with philosophical conceptions. As the idea of the “language personality” reflects the philosophical, psychological problems in its essence, as well as as it personifies ethnomental and sociolinguistic problems the linguistics who studied this field are impressed with the leading doctrines of the philosophical concept more or less. In this meaning it is not accidental that in Humboldt’s core ideas connected with the “language personality” it is possible to come across both with the ideas of classic German philosophy and German enlightenment in a certain degree. Neo-Humboldtian’s and definitely, Leo Weisgerber’s impressing by Neo-Kantian trend is logical from this point of view. Thus, actually Neo-Humboldtianism is “rereading” of Humboldt’s ideas in the new information format of the new century and Neo-Kantianism is the new study of the doctrines which are the core of the classic German philosophy as well.

In the next stage every time structuralism, poststructuralism (as well as deconstruction) and finally the progress of postmodernism ideas made new corrections in the idea of “language personality”.

О корреляции идеи «языковой личности» с ведущими философскими течениями (от классицизма до структурализма)

Резюме

Статья посвящена изучению корреляции идеи «языковой личности» с философскими течениями. Идея «языковой личности» в своей сущности отражает философские и психологические проблемы

языка, а также этномен- тальные и социолингвистические проблемы языка. В связи с этим языко- веды, изучающие проблему языковой личности в той или иной степени подверга- лись влиянию ведущих философских доктрин своего времени. В данном кон- тексте неслучайно то, что идеи Гум- больдта о языковой личности в удиви- тельной манере вторит идеям философов немецкого клас- сицизма и позднего немецкого просвещения. А неогумбольдтианство и, в частности, лингвисти- ческие взгляды Лео Вайсгербера (языковед который вывел идейно-концеп- туальные контуры теории языковой личности) формировались при непосред- ственном влиянии неокантианства.

В следующем этапе структурализм, постструктурализм (а также, декон- струкция) и наконец, постмо- дернизм ввели свои корректировки в идею языковой личности.

Rəyçi: f.f.d. R.Ramizoğlu

Göndərilib: 29.05.2020

Qəbul edilib: 31.05.2020

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AĞAC OBRAZI

Açar sözlər: Azərbaycan, poeziya, ağac, obraz, körpü, yarpaq, yaz, qış

Key words: Azerbaijan, poetry, tree, character, bridge, leaf, spring, winter

Ключевые слова: Азербайджан, поэзия, дерево, образ, мосты, листья, весна, зима

Giriş

Ağaclar həyat xilas edə bilər, sizi xoşbəxt və mənəvi cəhətdən güclü edə bilərlər. "Ağaclar sığınaqcaqlardır" Alman şair və filosofu Herman Hesse yazırdı. "Ağacları dinləməyi öyrəndiyimiz an... onlar evimizə çevrilirlər. Bu xoşbəxtlikdir." Ağaclar: İnikaslar və Şeyirlər adlı kitabında Hesse, ağacların fəlsəfi yönünü, onların həqiqət, gözəllik, ev, mənsubluq və xoşbəxtlik kimi vacib anlayışlar üçün açar rolu oynadığını göstərmişdir. Ağac qucaqlayan (tree hugger) ifadəsi uzun illər istehza məqsədi ilə istifadə olunsa da, görünür ki, Hesse-nin bildiyi bir şey var imiş.

Son illərdə ağaclar ədəbiyyatda da geniş yer almağa başlayıb. Bəs bu yeni sevdanın səbəbi nədir? Niyə rəssam və yazıçılar üçün ağac mövzusu belə cəlbedici olub? Ağaclar bizə nə öyrədə bilər? Həqiqətənmi ağaclar bizi xoşbəxt və rahat edə bilərlər?

Əlbəttə ki, ağaclar ədəbiyyat üçün yeni mövzu deyil. Hesse, ağaclar və meşələrdən ilhamlanan sayısız yazıçı, şair, rəssam və filosoflardan biridir.

Başqa misal üçün 19-cu əsr ingilis şairi John Clare-in adını çəkmək olar. O, yerli ləhcə ilə yazarmış və Yıxılmış Qarağac (The Fallen Elm) adlı şeiri sənayeləşmənin özü ilə gətirdiyi itki və qazanları əks etdirir.

Wiilliam Worddsworth-ün Bir Aprel Səhəri idi (It was an April Morning) şeiri isə yazda ağacların gözəlliyindən bəhs edir.

Ağac mövzulu kitablar son zamanlar antologiyada da öz əksini tapır.

Ağacda yaşayan: Yeni Meşə Yazıları Kolleksiya (Arboreal: A Collection of New Woodland Writing) əsərində ağaclar və meşələrin ədəbiyyat, tarix, mifologiya və xalq mədəniyyətinə təsiri araşdırılır.

Burada heykəltəraşlar, rəssamlar, akademiklər, eləcə də yazıçıların ağaclar və meşələrlə bağlılığı və ya onlara marağından doğan esselər toplanılıb.

Arboreal-dakı müəlliflərdən biri olan (həmçinin Ağacların Uzun, Uzun Ömrü kitabın müəllifi) Fiona Stafford deyir ki, ağaclara ədəbi maraq, ətraf mühitə qarşı baş qaldıran narahatlıqdan qaynaqlanır.

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının ana mövzularından biri də ağacdır. Təbii ki, ədəbiyyata ağac obrazının gətirilməsi təsadüf olmayıb, genetik yaddaşın tələbləri və müasir insanın dünyagörüşü ilə daha çox bağlıdır. Bir balaca tarixi keçmişimizə nəzər saldıığımız zaman bu sevginin kökündə dərin əlaqənin olduğu ortaya çıxır. Öncə ilk yazılı folklor nümunəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"a diqqət yetirək. Dədə Qorqud dastanlarında ağaca çox böyük sayğı göstərildiyinin şahidi olur.

"Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da Qazanın oğlu Uruzu kafirlər tutub qənarənin dibinə gətirib asmaq istəyirlər. Uruz ağacla danışmaq üçün kafirlərdən aman istəyir və ağaca belə müraciət edir:

Sənə "Ağac!" "Ağac!" deyirəmsə, çəkinmə, ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qarısı ağac!

Museyi-Kəlimin əsası ağac!

Böyük- böyük suların körpüsü ağac!

Nəhəng-nəhəng dənizlərin gəmisini ağac! [4, s.146]

Göründüyü kimi bu müraciətdə ağaca dərin bir sevgi bildirilir. Belə düşünmək olar ki, qədim türk mifologiyasında yaradılışın ağacdən başladığı haqqında olan təsəvvürlər hələ Dədə Qorqud zamanında aktual olaraq qalırmış. Bu təsəvvürdə ağac qadın-ana strukturunda iştirak edən müqəddəs bir varlıq kimi qədim türk xalqlarının inam və məhəbbət abidəsinə çevrilmiş, kultlaşmışdır. Dünyanın quruluşu və yaradılışı barədəki dini-mifoloji təsəvvürlər miras şəklində orta əsrlərə də keçmişdi. Ona görə də, orta əsrlərdə həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda ağac kultu son dərəcə populyarlaşmışdı. Ağaca dünyanın və təbiətin ən müqəddəs varlıqlarından biri kimi baxılırdı. Və bu, özünü folklor nümunələrində, şairlərin əsərlərində müxtəlif formalarda göstərirdi.

Ənənəvi olaraq ağac sevgisi müasir şairlərin əsərlərində də yer almağa başladı. Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Qabil, Cabir Novruz, Ramiz Rövşən və s. şairlərin ağaca həsr etdikləri şeirlər çap olundu və sevilərək

oxundu. Xalq şairi Məmməd Araz da yaradıcılığında bu sahəyə xüsusi diqqət verirdi. Şairin “Dədə Qorqud səsləməsi” şeiri birbaşa dastanın ruhuna uyğun olaraq yazılıbdı və burada ağac əsas obraz kimi çıxış edir. Bu şeiri həcmnin görə poema da adlandırmaq olar. Lakin şairin dəst-xəttinə sadıq qalaraq şeir adlandırırıq.

Şair Dədə Qorqudun səsləmələrini, nəsihətlərini eşitdik desə də, müasir dünyamızda hərc-mərcliyin baş alıb getməsindən narahat olduğunu da bədi boyalar ilə həm oxucuya, həm də eyni zamanda Dədə Qorquda çatdırmaq istəyir. Təəssüflənir, çünki Dədə Qorqudun babalarımıza və bizə əmanət qoyduqlarına sahib çıxma bilmirik, bəzən bizə tapşırılmış əmanətləri əlimizdən verir. Torpaqlarımız əldən gedir, ağaclarımızı kəsirlər. Bu vətəni bizə əmanət edənə qədər bu torpaqların üzərində Dirsə xanın, Buğacın, Uruzun qanı axmışdı. O müqəddəs qanlar unuduldu mu?

Hələ analarımız ağlayır, hələ torpaqlarımız düşmən tapdığı altındadır. Şairin təbirincə desək, “analar ağlayırsa, torpaq ağlayır hələ, torpağı ağlayanın haqqı ağlayır hələ” [6, s.248]. Məmməd Arazı incidən daha çox Dədə Qorqudun əmanətlərinə bizim özümüzün ögey münasibətimizdir.

Şeirdə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gələn ağac motivi güclü təsirə malikdir. Dədə Qorqudun dua etdiyi, “Qaba ağacın qurumasın” dediyi, alqışladığı qaba ağacların insafsızcasına “soyqırımı” şairi pərişan edir. “Əlləri qurusun ağac kəsənlərin. Ağacları qurumasın yurdumuzun. Yaş kəsməyin, baş kəsməyin, yaşı kəsmək-başı kəsmək deməkdi [6, s.248]” - deyir.

Pul-para müqabilində palıdların, nadir Narbənd ağacının, zeytun ağaclarının doğranmasına şair yas saxlayır, ağı deyir, bir növ Dədə Qorqudun təbirincə dastandan iqtibas edərək ağacın müqəddəsliyini nəzərə çatdırmaq istəyir.

Sellərin üstündə körpüdür ağac,
Nəvaziş istəyən körpədir ağac.
“Ulu peyğəmbərdən töhfədir ağac.
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac,
Şah Həsənlə Hüseynin beşiyi ağac.
Zülfüqar qılıncın qəbzəsi ağac!” [6, s.258]

Göründüyü kimi Məmməd Araz öz şeirində dastanın ağac motivinin bəzi hissələrini iqtibas etməklə şeirin təsir gücünü artırmaq, ağaca məhəbbət hissinin qədim zamanlardan bu günə qədər aktuallığını itirmədiyini anlatmağa çalışmışdır. Ağac müqəddəsdür, ağac insanın əbədi yol yoldaşdır. Təəssüf ki, insan bəzən bu sadə həqiqəti unudur, ağaca balta vurmaqla öz soy-kökünü baltalamış olur.

Şairin əsərin sonunda gəldiyi qənaət də insanın özünün özünü düşmən münasibətdə olduğunu açıb göstərməkdir. Təbiətə vurduğu ziyan ilə insan özünə ziyan vurmuş olur. Bu sadə həqiqəti anlamaq, başa düşmək üçün tarixin səhifələrini vərəqləmək lazım gəlir. “Dar ağacı quranlar ilə ağacın dibini soyanların” aqibəti həmişə acınacaqlı sonluqla bitibdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının da təlqin etdiyi ibrətamiz nəsihətlərdən biri də budur.

Bu anlamda xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Ağac” şeirinin də “Dədə Qorqud” dastanlarındakı ağac motivi ilə bağlı yazıldığı şeirin məzmunundan, şeirdəki fikrin ifadə vasitələrindən, bədi dilindən aydın görünməkdədir.

Həm gözəllik-estetik zövq hissləri aşıl原因, həm də insana, quşlara həyan olan ağac canlı varlıq kimi təsvir edilir. Ağacı qorumağın bir yolu da ona su verməkdir. Yəni ağac insana həyan olduğu kimi, insan da ağacın qulluğunda dayanmalıdır. Amma bəzən istəsək-istəməsək də bu qulluğu göstərə bilmirik.

Məmməd Tahirin “Ağaclar quruyur” şeirində quşlara həm yuva, həm həyan olan ağacların sərhəd kəndlərində acı taleyindən söhbət açılır. Erməni qəsbkarlarının işğalı nəticəsində ayaqlar altında qalan, odlu güllə yağışlarına tuş olan ağaclar quruyur. Bu yaşıl ağacların bir gecədə məhv olması beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinin vicdanını silkələmir. Kimsə bu vəhşiliyə, bu düşmənçiliyə son demir, nöqtə qoymur:

Ağaclar quruyur ayaqüstəcə,
Güllə havasına qolları qalxmır.
Səssizcə ölürlər onlar hər gecə,
Kimsə baş qaldırıb onlara baxmır [8, s.244].

Dədə Qorqud dastanlarında ağaca sevgi ilə yanaşı həm də, böyük inam bəslənilməliyinin şahidi oluruq. Bu inam sonrakı dövrlərdə şairlərin yaradıcılığında öz poetik inikasını tapmışdır. Kazım Körpülünün “Dağdağan ağacı” şeirində ağaca inam epizodu xalq inanclarında formalaşan nəzərdən qorunmaq məqsədilə dağdağan çubuğundan düzəldilən gözqaytaranla əlaqədardır. Dağdağan ağacı əsasən dağlıq ərazilərdə bitib suya davamlı bərk ağacdır. Onun balaca meyvələrini toplayıb təbabətdə dərman kimi istifadə edirlər. Dağdanın meyvəsi ishalın qarşısını alır, qarın ağrılarına kömək edir, el arasında deyilən beli boş uşaqların müalicəsinə köməklik göstərir. Balaca, nazik budaqlarından kəsib muncuqlar düzəldirlər. Bu muncuqların üzərində göz işarəsi həkk edib uşaqların qoluna, inəklərin buynuzuna və ya boynuna, qoçların buynuzlarına bağlayırlar.

Xalq arasında olan inama görə həmin muncuq gözdəymənin qarşısını alır, göz şüalarını sındırır, xəteri sovuşdurur.

Hər əkilən ağac onu əkənin adını, əməyini illər keçsə də, xatırladır, yada salır. Təbiətin bəxş etdiyi ağaclar insanın dostu, etibarlı ərzaq ehtiyatı, sağlamlığının qarantıdır. Ağac əkmək babalardan bizə əmanət qalan ənənəvi adətlərdəndir. Atalar demişkən, “Ağac əkənin ömrü uzun olar” [1, s.26]. Nizami Muradoğlunun “Xanım nənənin ceviz ağacı” şeirində Xanım nənənin əkdüyü ağacdən bəhs edilir. Nə zamansa, Xanım nənənin əkdüyü ceviz ağacı ondan sonra yüz illərdir göylərə baş çəkir. Xanım nənəni görənlərsə, amma onun adıyla məşhur olan bu ağac eyni zamanda Xanım nənənin mənəvi ömrünə ömür qatır. Şair Xanım nənənin ucalığını bədii boyalarla ceviz ağacını onun əl ağacına bənzədərək təsvir edir:

Göylərdən boylanır ruhu nənənin,
Onun əl ağacı – ceviz ağacı.
Yüksəkdən yıxılmaq eyninə gəlməz.
Əli səxavətli, dili dualı,
Bir yaman fikir də beyninə gəlməz.
Yüz ildir daş atır hər yoldan ötən,
Bu barlı ağacın barı tükənməz.
Ruhu bizimlədir Xanım nənənin,
Sanki bir mələkdə qarı, tükənməz [5, s.95].

Akif Azalın “Qaraca çobanın harayı” şeirində ağaca böyük sevginin şahidi oluruq. Ağaca Dədə Qorquddan əxz olunan bu sayğıni mənəvi dünyasında yaşadan şair şeirin başlanğıcında “Dədə Qorqud yağdurları”ndan deyər əpiqraf veribdir. Ağaca bağlılıq, yaxınlıq, qohum olmaq kimi mifoloji dünyagörüşün izləri şeirin əsas məzmununda əks olunubdur:

Kölgəsində böyüdüyüm,
Ölkəsində böyüdüyüm,
Ey vətəndaş ağaclarım,
Qohum-qardaş ağaclarım,
Boydaş-soydaş ağaclarım! [2, s.97]

Yaxud “Payız havaları”ndan son baharın ətri gələn ağacları şair insana bənzədir. Sanki ağaclar özündən asılı olmayaraq yarpaqlarını tökdükcə insan kimi dayanıb köksünü dərir, keçmişləri yada salır, könül nəğmələrinə qulaq asır:

Astaca köksünü dərir ağaclar,
Əlacsız tökdükcə yarpaqlarını.
Xatirə dəftəri açıb son bahar,
Bəmdən dilləndirir könül tarını [2, s.145]

Ağaca ictimai məzmun vermək, çox zaman ağacın funksiyasının dəyişdirilməsi ilə bağlı olubdur. Belə ki, ağacdən istifadə edilərkən onun xeyirli, yaxud ziyanlı olması ağacdən asılı olmur, onu məqsədinə işlədən insanın düşüncəsi ilə tənzimlənir. Körpü tikiləndə xeyirli, dar ağacı qurulanda bəlalı olması da insanların işidir

Ənənəni davam etdirən Rüstəm Behrudi də “Salam dar ağacı, əleyküm-salam” deyir. Hər iki şairin şeirində olan bu məhəbbətin qaynağı xalq ədəbiyyatından, folklordan gəlir. “Salam, dar ağacı” şeirini ilk dəfə yazan Akif Azalın ideyanı “Gündoğmuş” dastanından götürdüyünü şeirin əpiqrafında etiraf etmişdir.

Poeziyamızda rast gəldiyimiz bu xarakterli şeirlərin demək olar ki, hamısının ümumi məzmunu ağaca sevgini əks etdirir. Biz də poeziyamızdakı ağac sevgisini atalarımızın belə bir ibrətamiz ifadəsi ilə yekunlaşdıraraq: “Ağacı çox olan kəndin məzarı az olar” [6, s.27]. Və bir də ağac sevgisi olan şeirlər uzunömürlü olar. Ağac insanı qoruyan varlıqdır. Nəbi Xəzrinin “əgər ki, yıxılısam, çinar göstərin, mən ona söykənib cahana baxım” ifadəsində ağacın insan həyatında nə qədər böyük rolu olduğu tam aydınlığı ilə görünür. Görünən dağa nə bələdçi.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü, toplayanı Ə. Hüseynzadə, tərtib edən H. Qasımzadə, Bakı, Yazıçı, 1985, 690 s.
2. Azalın Akif. Turan havası, Bakı, Vətən, 2006, 352 s.
3. Kazım K. Dağdağan ağacı, Azərbaycan j., 2008/10, s. 121
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Məmmədov N. Dayan əsən külək, Bakı, “Sabah”, 2002, 192 s.
6. Muradoğlu N. Sözü Məmməd Araz zirvəsi, Bakı, Elm-Təhsil, 2013, 272 s.
7. Rüstəmxanlı Sabir seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 248 s.

8. Tahir M. Bir azdan günəş doğacaq, Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 256 s
9. Vahabzadə B. Ağac, Azərbaycan jurnalı, 2006/2, s.8

The character of “tree” in modern Azerbaijani poetry

Summary

There is an idea about the creation which began with the creation of the tree in ancient Turk mythology. The tree is a holy matter in here, that taking part in the structure of women-mother. That's why the tree has always been the monument of faith and love of ancient Turk. The tree is considered as a connective of earth and the sky at the same time.

We often meet with the character tree in modern Azerbaijan poetry. Traditionally the basis maintenance of these poems is consist of the love to tree. In the article the comprehensive information has been given about place of the character tree which is in poem.

Образ дерева в современной азербайджанской поэзии

Резюме

В древней турецкой мифологии существовало представление о происхождении мира из дерева жизни.

Представленное в данной статье дерево в образе женщины-матери является священным существом. Именно поэтому для древнетюркских народов дерево стало символом веры и любви. Более того, дерево рассматривается в качестве связующего между землёй и небом.

Образ дерева очень часто встречается в современной азербайджанской поэзии. Традиционно, любовь к деревьям формирует основное содержание данных стихов. В статье приводится подробная информация о месте, занимаемом образом дерева в современной поэзии.

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərilib: 29.05.2020

Qəbul edilib: 31.05.2020

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: söz, söz yaradıcılığı, semantik üsul, sintaktik üsul, morfoloji üsul, leksik üsul

Key words: word, word formation, semantic method, syntactic method, morphological method, lexical method

Ключевые слова: слово, словообразование, семантический метод, синтаксический метод, морфологический метод, лексическая метод

Giriş

Dilçilik elmi sürətlə inkişaf etməkdədir. Dilçilik elminin şöbələrindən biri də söz yaradıcılığıdır. Dilin sürətli inkişafında əsas rol oynayan dilin lüğət tərkibi məhz dilin zənginləşməsində, yeniləşməsində, o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas rol oynayan amillərdən biridir. Lüğət tərkibi zəngin olan dilləri zəngin və qüdrətli dillər hesab edə bilərik. Dilin inkişafı, zənginliyi, rəngarəngliyi lüğət tərkibinin zənginliyi və çoxcəhətliliyi ilə əlaqədardır. Lüğət tərkibi özlüyündə dil üçün sözlərdən və ifadələrdən ibarət tikinti materialıdır. Xalqların iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, dünyada yaranan yeni istehsalat üsulları, müasir texniki tərəqqi, elmi nailiyyətlər, aqrar təsərrüfatdakı əsaslı dönüş, elm, mədəniyyət, ticarət ədəbiyyatın inkişafı, ictimai yaşayış, əmək əlaqələrinin sıxlaşması, yeni ideologiyaların, İKT-nin inkişaf etdirilməsi və digər bir sıra amillərlə əlaqədar olaraq yaranan söz və söz ehtiyatları ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və rəngarəngləşməsi baş verir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi birbaşa söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədardır. “Dildə “sözyaratma” məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar. Sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmunu malikdir. Diaxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron söz yaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivasion mənasını hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyaratma isə bir vahidin digər vahidə keçməsinə öyrənir” [1, s.278]. Sözlərin strukturunu onların əmələ gəlmə üsullarını, formalarını, mənşəyini, səbəblərini, imkanlarını, vasitələrini, xüsusiyyətlərini və digər cəhətlərini öyrənən dilçilik şöbəsi söz yaradıcılığı adlanır. Başqa sözlə derivatologiya adlanan bu şöbə təqribən 1960-cı illərdən sonra müstəqil şöbə kimi formalaşmağa başlamışdır [2, s.394]. Dilin sözyaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları, hər şeydən öncə, dilin öz tərkibinə, öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır, onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Afad Qurbanov dillərin müasir vəziyyətini nəzərə alaraq “Ümumi dilçilik” kitabında morfoloji və sintaktik tipoloji təsnifata əsasən dünya dillərini dörd əsas tipə bölmüşdür:

- 1) Köksözlü dillər
- 2) Aqqlütinativ dillər
- 3) Flektiv dillər
- 4) İnkorporlaşan dillər

Bu dil tipləri özlərinə məxsus səciyyəvi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili şəkilçilərin sözün kökünə çox bağlı olan, qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər sözlərdə də şəkilçi ilə ifadə edilən, şəkilçilərin bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə etməsi aqqlütinativ dil tipinə məxsusdur. Aqqlütinativ dillər tipində söz kökünə şəkilçi əlavə etməklə yeni söz yaratmaq və sözün formasını dəyişdirmək mümkündür.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dilin daxili imkanları və başqa dillərdən söz almaq mənbələri əsas rol oynayır. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası” adlı kitabında söz və ifadələrin yaradılmasında dörd üsulu tədqiq etmişdir:

1. leksik üsul;
2. semantik üsul;
3. morfoloji üsul;
4. sintaktik üsul [2, s.394.]

Səlim Cəfərov “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” və “Müasir Azərbaycan dili; Leksika” kitablarında Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidləri yəni sözləri onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən üç prosesə bölmədiyini göstərmişdir:

- a) Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi;
- b) Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi;

c) Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi [3,s.7; 4, s.135].

Nəsir Mamedov və Ağamusa Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil etdiyini qeyd edərək, sözlərin aşağıdakı yollarla əmələ gəldiyini göstərmişlər:

- 1) Leksik yolla;
- 2) Morfoloji yolla;
- 3) Sintaktik yolla;
- 4) Kalka yolu ilə [5, s.111]

Daim inkişafda olan dilimizdə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin XVII əsr inkişafında isimlər, xüsusilə də düzəltmə isimlər əksəri özünü yeni məfhum və anlayışların düzəltmə sözlərlə adlandıraraq lüğət tərkibinə daxil olmağını göstərmişdir. Dilimizdə yalnız isimlə şəkilçilər vasitəsilə söz düzəldilməmiş, həmçinin sifət, say, əvəzlilik, və feil köklərinə də şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər yaradılmışdır.

Artıq XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş; ədəbi dilimizin ümumi inkişafında sözdüzəldici şəkilçilərin məhsuldarlaşması, onların funksiyalarının daha da genişlənməsi baş vermiş, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə yeni məzmun və formalı düzəltmə sözlər daxil olmuşdur. XVIII əsrdə üslubi xarakter daşıyan sözlərin müəyyən hissəsi geniş yayılmayıb konkret əsərlərdə qalsada, dildəki sözdüzəldici şəkilçilərin fəallaşmasına, onların semantik genişliyinə xeyli kömək etmişdir. XVIII əsrdə ədəbi dilimizdə söz və ifadələr üç yolla əmələ gəlmişdilər:

1. morfoloji üsul;
2. sintaktik üsul;
3. semantik üsul [7, s.74-75, 288].

Müasir Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatlarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, söz yaradıcılığında yeni söz və ifadələrin yaradılmasında iki üsul əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş və hətta onların yaranma və tədqiq tarixləri əsrlər əvvəldən başlayıb, digər üsullar isə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Morfoloji və sintaktik üsullar, hansıki yeni leksik vahidlərin yaradılmasında xüsusi mühüm məna kəsb edir; birincisi söz kökünə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla, ikincisi isə söz kökünə yeni sözlərin artırılması ilə yeni leksik məna daşıyan sözlərin yaradılmasıdır. Növbəti tədqiqatlarda artıq semantik üslub və leksik üslubun tədqiqi başlanmış və ya onlara ehtiyac duyulmuşdur.

1. Leksik yolla sözyaradıcılığı zahirən sadə görünüb, dərin tədqiqatlara ehtiyacı olan söz düzəldilməsi prosesidir. Yeni əmələ gələn leksik vahidlər dilə ya hazır şəkildə daxil olur ya da əmələ gəlmiş yeni söz törəndiyi ilk mənşəyindən öz məzmununu, forması etibarlı ilə uzaqlaşır, yenidən formalaşmış, mənada yeni məzmunlu müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır. Leksik yolla sözlər aşağıdakı qaydalarla əmələ gəlir:

1. Dialektlər və şivələr əsasında;
2. Kalka üsulu hesabına;
3. Fonetik dəyişmə hesabına;
4. Düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına
5. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına
6. Başqa dillərdən söz almaq hesabına;
7. Yeni məna kəsb etmək hesabına;
8. Bir sıra sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi hesabına

Müasir ədəbi dilimizin dialektlər və şivələr hesabına inkişafında şair və yazıçıların rolu böyükdür. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Q.Zakirin, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, M.Hüseynin, S.Rəhim-ovun, M.İbrahimovun, İ.Əfəndiyevin, İ.Şıxlının, R.Rzanın, və başqalarının yaradıcılığında dialekt və şivə sözləri dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və rəngarəngləşməsində mühüm rol oynamışdır: ilğım, boygörməsi, aranlıq, güzəm, arva, sayrışan, gavahın, kürlük etmək, kirimişcə, muştuluq, gənəşmək, umacaq, vərdənə, xama, mahlıç, budamaq, və s. Bir dildən başqa dilə hər hansı bir anlayış mexaniki olaraq gələrsə və həmin alınma söz dilin daxili imkanları hesabına tərcümə olunarsa bu kalka üsulu ilə dilimizdə sözyaratmadır. Kalka üsulu ilə söz yaratma iki sadə sözün birləşməsindən (zarabotka-əməğhaqqı, peredprazdnıçnyı-bayramqabağı), sadə sözlə düzəltmə sözün birləşməsindən (jeleznodorojnik-dəmiryolçu), söz birləşməsi şəklində (otkritiy urok-açıq dərs, uçastkviy vraq-sahə həkimi), düzəltmə söz şəklində (lyotçik-təyyarəçi, prizivnik-çağırışçı) və sərbəst tərcümə şəklində (metateza-yerdəyişmə, proteza-səsartımı) əmələ gəlir. Yeni sözlərin yaranma prosesində söz daxilində bu və ya digər səsin dəyişməsi yaxud düşməsi nəticəsində baş verən hadisə fonetik tərkibin dəyişməsi ilə sözyaratma adlanır. S.Cəfərov bu hadisənin ən çox iki müxtəlif məfhum ifadə edən omonim sözlərdə baş verdiyini ifadə edir və dilimizdə bu gün ən çox vaxtilə baş vermiş bu hadisənin izlərini tapa bildiyimizi qeyd edir: məsələn, dağ-tağ, gör-göz, uç-uc, tək-dək, və s. Yeni söz və

ifadələrin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini də düzəltmə sözlərdə söz kökünün öz müstəqilliyini itirirərək, tərkib hissələrinə ayrılmadan yeni bir söz əmələ gətirməsi prosesi tutur: qar-ı=qarı, uz-un=uzun, uzaq=uzaq, ar-ı=arı, ərg-ikən/kən/ən=ərgən və s. Müasir dilimizdə sadə sözlər kimi işlənən ancaq qədim söz qruplarında isə mürəkkəb söz formasında olan dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayan sözlər mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə çevrilməsi prosesində əmələ gəlmişlər. Lüğət tərkibinin əsas fondunda olan bilərzik sözünün bilək və üzük sözlərindən, karandaş sözünün karın (qarın) və daş sözlərindən əmələ gəldiyi, formalaşdığı dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində son dövrlərdə siyasətə iqtisadiyyatın, ticarət maliyyə, elm və texnikanın, maarif və mədəniyyətin və başqa sahələrin inkişafı ilə müharibələrin, müstəmləkələrin, zorakılıq və ya əlaqələr nəticəsində başqa dillərin leksikası hesabına söz artımı-alınma sözlər hesabına sözyaradıcılığı da inkişaf etmişdir. Dilimizə keçən sözlər tələbata əsasən dilimizin lüğət tərkibində sabitləşərək istifadə olunmuşdur: parlament, referendum, dotasiya, aksion, telekommunikasiya, inflyasiya, valyuta, barter, və s. Yeni məna kəsb etmək hesabına sözyaratmada isimlərin və sifətlərin fəal iştirakı ilə yaranan sözlərin çoxmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Burada ümumi isimlərdən xüsusi isimlərə keçmə, və ya əksinə, ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, adverbiallaşma yolu ilə, sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə, isimlərin atributivləşməsi yolu ilə söz yaradıcılıqları baş verir. Bir sıra sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi hesabına söz yaratmada ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin nəticəsində, xüsusəndə müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitəsi ilə yeniləşmə prosesi baş verən dövrdə sözlər öz qarşılığı ilə əvəz olunur: televiziya-telegörüm, sərhəd-sınır, nömrə-say, inam-inanc, şərh etmək-açıqlamaq, və s.

2. Semantik yolla sözyaratma. Bu söz yaratma prosesində sözün semantik cəhətdən strukturunun yeni sözün məna etibarı ilə müxtəlif vəziyyətlərdən çıxış etməsini izah edir. Mənanın genişlənməsi hesabına sözyaratmada sözlər öz ilkin mənalərini saxlamaqla yeni mənalara da qazanır və mənacə genişlənməmiş olur: ailə sözü ilkin mənasını saxlamış həmçinin də ziyalı ailəsi, fəhlə ailəsi, və s. Mənalarda işlənməklə öz ilkin mənasını genişləndirmişdir. Mənanın konkretləşməsi hesabına semantik yolla sözyaratmada isə sözlər ümumi məna bildirməkdən konkret məna bildirməyə doğru inkişaf edir, söz birləşmələrinin tərkibində işlənməklə konkret mənalara yaradır: rəhbər- elmi rəhbər, müəssisə rəhbəri, rayon rəhbəri, və s. Çoxmənalı sözlər hesabına semantik yolla sözyaratma bir qism sözlər çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, məcazlaşır nəticədə çoxmənalılıq yaradır: göz-insanın gözü, bulağın gözü, şkafın gözü, və s.

3. Morfoloji yolla sözyaradıcılığı sözyaradıcılığının əsas üsullarından birincisi və dildə daha çox əhəmiyyət daşıyan, sözyaratmada xüsusi yerə sahib olan, Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin də zənginləşməsində vacib mövqe tutan üsul hesab oluna bilər. Dilin məna, leksik-semantik, fonetik-morfoloji və qrammatik cəhətdən bütövlüyə sahib olan əsas dil vahidlərindən biri sözdür. XIX əsrin 80-ci illərində Boduen de Kurtene tərəfindən dilçiliyə gətirilmiş morfem isə sözün ən qısa struktur hissəsi kimi müəyyən leksik-qrammatik məna daşıyır. Morfem sözün minimal, bölünməyən mənalı, mütəqil olmayan hissəsidir. Sözün ayrılıqda işlənən, müstəqil məna ifadə edən hissəsi kök, sözün ayrılıqda işlənməyən və leksik məna bildirməyən hissəsi affiksial morfem adlanır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) leksik və ya qrammatikliyi; 2) məhsuldarlığı və qeyriməhsuldarlığı; 3) törəmə yolları; 4) fonetik xüsusiyyətləri; 5) məna ardıcılığı. [3, s.154] Affiksial morfemlər derivativ və relyativ mənalı yəni sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər olaraq iki yerə bölünür: postfiksler, prefiksler, infiksler.

4. Sintaktik yolla sözyaratma. Son iyirmi il ərzində xeyli tədqiq olunmuş, inkişaf edib zənginləşmiş sintaktik yolla sözyaratma sözyaradıcılığında məhsuldar sözyaratmaya çevrilmişdir. Burada ən azı iki sözün birləşməsi və məna etibarı ilə adabtasiya olunmasıdır. Funksiyaya görə sintaktik yolla sözyaradıcılığında mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur: aşırsız, tozsoran, yerqazan, əlüzyuyan, cıdırüzü, və s. Əlamətə görə sintaktik yolla sözyaradıcılığında mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı əlamət mühüm rol oynayır: qaragöz, istiot, günbatan, və s. Bənzətməyə görə sintaktik yolla sözyaradıcılığında mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində əşyanın, predmetin bənzədilməsi əsas götürülür: itburnu, daşarmud, şirindil, və s. Mənsubiyyətə görə sözyaratmada mürəkkəb sözlər mənsubiyyət əsasında yaranır: gecə quşu, ayyaqabı, əmidostu, və s.

Sözyaradıcılığının sözyaratma üsulları ilə Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi zənginləşməyə və rəngarəngləşməyə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Həsərtli, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı "Maarif", 1987, 308 səh.
2. Buludxan Xəlilov, "Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası" Bakı "Nurlan" nəşriyyatı, 2008, 442 səh.
3. Səlim Əbdüllətif oğlu Cəfərov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, 204 səh.

4. Səlim Əbdüllətif oğlu Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili; Leksika, II hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1982, 215 səh.
5. Mamedov Nəsir Nəsirzadə, Axundov Ağamusa Ağa oğlu, Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1980, 315 səh.
6. Ağamusa Axundov Ağa oğlu, Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qərb nəşriyyatı, 2006, 280 səh.
7. Rəhilə Məhərrəmovə, Firuzə Parənci, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II cild (4 cilddə), Bakı, Şərq-qərb nəşriyyatı, 2007, 328 səh.
8. Cəfərov Ə.Q., Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild (2 cilddə), Bakı-Çıraq, 1997, 452 səh.

Word building in Azerbaijan language

Summary

Azerbaijani language is the state official language of Azerbaijan and the mean of linguistic communication of the 8 million population of the country (2001). Genealogically, Azerbaijani language belongs to the Turkic group of languages and, together with closely associated Turkish, Turkmen and Gagauz languages, forms the southwestern group of Turkic languages. Like all Turkic languages, Azerbaijani is agglutinative, i.e., grammatical relations are indicated by the addition of suffixes to stems. There are no prefixes. The role of lexical, semantical, morphological, syntactical methods in forming new words in word building process is extensive. The article explores the characteristics of these methods.

Словообразование в азербайджанской лингвистике

Резюме

Азербайджанский язык является официальным государственным языком. Азербайджанский язык относится к группе тюркских языков и тесно связан с тюркским, туркменским и гагаузским языками и образует юго-западную группу тюркских языков. Как и все тюркские языки, азербайджанский язык является агглютинативным, то есть грамматические отношения выражаются путем добавления суффиксов (окончательных суффиксов) к корням. В нет префиксов. В словообразовании, являющемся одной из ветвей языковедения для создания слов и выражений большую роль играют лексическое, семантические, морфологические, синтаксические методы. В статье указаны особенности методов.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərib: 29.05.2020

Qəbul edilib: 31.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/46-56

Ayşe Yaşar Ümütlü
Necmettin Erbakan Üniversitesi
ayumutlu@erbakan.edu.tr

KANUNLAŞTIRMA FAALİYETLERİNE SİYASİ VE FELSEFİ ETKİLER: MECELLE ÖRNEKLİĞİ

Anahtar Kelimeler: *Mecelle, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa, Türk Hukuk Tarihi, Hukuk Felsefesi*

Açar sözlər: *məcəllə, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa, Türk hüquq tarixi, hüququ fəlsəfəsi*

Key words: *Majalla, Ahmet Cevdet Pasha, Ali Paşa, Turkish Law History, Philosophy of Law*

Özet

İslam Dünyasının modern hukuku olarak kabul gören Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uygulanmış, tarihi bağlamda kısmen bir medeni hukuk kuralları kodeksidir. Tanzimat ile başlayan siyasi ve hukuksal zorunlulukların bir neticesi olarak ortaya çıkan ve adli hükümlerin yer aldığı bu eser, 1869-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından kendinden önceki fikh eserlerinden meydana getirilmiştir. İslam hukukunun kanun haline getirilebileceğini ortaya koyması açısından oldukça kıymetli bir eser olarak bugün için de değerini korumaktadır. Kanunlaştırmak, mevcut hukuk sistemi içinde yenilik gerçekleştirmek anlamına gelmesi bakımından iç ve dış sosyo-politik etkilere açık bir faaliyettir. Bu makalede tüm bu sürece ulusal ve uluslararası siyasetin etkisi açığa çıkarılmaktadır. Tarihi ve siyasi koşulların, hukuk reformu faaliyetlerine öncülük eden kişilerin düşünce dünyaları üzerinden yansıdığı ortaya konulmaktadır.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat hareketleri¹ ile başlayan siyasi, ekonomik birtakım zorunluluklar ve reformlar, hukuk alanında da yenilik ihtiyacını doğurmuştur. Kanun yapmak toplum için yeni normlar veya diğer bir deyişle ilkeler oluşturmak anlamına gelirken, kanunlaştırmak mevcut hukuk sisteminde yeni bir düzen inşa etmek anlamına gelmektedir. Makalemizde ilk olarak bu koşulların neler oldukları sorgulanmaktadır; devamında hukuk çalışmalarını teşvik eden koşulların ve neticelerinin tarihi kimliklerin kabulleri ile nasıl bağlı olduğunu açığa çıkarılmaktadır. Böylece hukuk çalışmalarının toplumu oluşturan bütün kurumların etkilerinden, özellikle de toplumun aydınlarının katkılarından beslendiği netleştirilerek, hukukçu kimliğini kısır bir biçimde anlamamanın adalete verebileceği zarar ortaya konulmaktadır.

Hukuk alanındaki bu reform döneminde, iki farklı düşünce adamı ve yandaşları, bu faaliyetin gerçekleşmesi için çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyet için Ali Paşa ve yandaşları Avrupa hukukunu temel almayı savunurken, Cevdet Paşa'nın ekibi İslam fikhinin reformunu savunmuştur. Neticede tarih, hukuk, politika, edebiyat ve din konularında yetkin bir düşünür olan, dönemin önemli ilim adamlarından Ahmet Cevdet Paşa ve ekibi kanunlaştırma faaliyetleri için öncülük etmişlerdir.² İdare ve yargı teşkilatının yeniden yapılanması ve her iki alanda gerekli görülen ıslahatların gerçekleştirilmesi söz konusu olduğunda, çeşitli dönemlerde sadrazamlık vazifesinde de bulunmuş Reşid, Âli ve Said Paşalar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Fakat siyasetçi ve hukukçu kimliği ile yetkin bir isim olan Ahmed Cevdet Paşa'nın tüm bu faaliyetlerde önemli katkıları olmuştur.³

O döneme kadar Osmanlı Devleti'nde İslam hukuku için kadıların temel kaynak olarak kabul ettikleri iki eser vardır. Bunlar Şeyhülislam Molla Yahya'nın *Dürer* isimli fıkıh eseri ile Halebi İbrahim Efendi'nin *Mülteka'l Ebhur* ve Mehmet Efendinin bu esere yazdığı şerhi olan *Mevkufat* adlı eseridir. Bu fıkıh eserleri Osmanlı Devleti nazarında kanun hükmünde olduğu için ferman ve kanunnameler yada bunlarla bağlı

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz; Erik J.Zürcher, Turkey: A Modern History, 3rd edition (London: I.B.Tauris, 2004), pp. 1-175

² CARTER, Vaughn Findley, "Mecelle." In The Oxford Encyclopedia of the Islamic World. Oxford Islamic Studies Online. 27-Feb-2019. <<http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0523>>; ŞİMŞİRGİL A.- EKİNCİ, E.B. (2018). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'den Düsturlar*, IQ Yayınları, İstanbul, ss. 13-77,82; KOYUNCU, N. "Hukuk Mektebinin Doğuşu", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XVI, Y. 2012, Sa. 3, ss. 163, 164

³ EKİNCİ, B. "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Yeni Türkiye*, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, Sayı: 31, s. 766

maruzat ve fetvalar dışında ayrıca bir kanun o zamana kadar yapılmamıştır.⁴ Fakat Osmanlı Devleti'nin Tanzimat fermanı ile içine girdiği yeni süreç ve bu sürecin gerektirdikleri ile hukuk alanında da yeni bir resmi hukuk kodeksi oluşturmak gaye edinilmiştir.

Mecelle "Arapçada sayfa, dergi, ciltlenmiş veya rulo biçiminde kitap anlamlarına gelen "mecelle", Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri Türkçesinde, antoloji, dergi, derleme, külliyat gibi çok yazarlı veya geniş kapsamlı yayınları ifade etmek için kullanıldı."⁵ Tanzimat Dönemi'nde Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki komisyon tarafından ise, İslam hukukunun Hanefi mezhebi esas alınarak hazırlanan özel hukuk kanunları külliyatının kısaltılmış adı olmuştur. Tam adı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye olarak düzenlenen bu kavram, adli hükümler topluluğu anlamında kullanılmıştır; tüm külliyatta, medeni, borçlar ve ticaret hukuku ile hukuk muhakemeleri kapsamına giren hususlar yer alır.⁶

1. Kanunlaştırma faaliyetlerinin başlangıcı ve mecelle'nin yazılma gerekçeleri

Mecelle'nin giriş kısmında yazılma ihtiyacına dair çeşitli sebepler zikredilmiştir. Avrupa tarihinin tetiklediği Tanzimat fermanı ve sonrasındaki beklentiler ilk unsurdur. Böylece içinde bulunulan zamanın sosyo-politik değişim ve dönüşümlerle ortaya çıkardığı zorunluluk ve gereklerin, *Mecelle*'nin yazılması için zemin hazırladığı kabul edilir. Ayrıca mevcut hukuk düzeninde, yabancı devletlerin baskısıyla kurulan ve Fransız hukuku temelinde yapılandırılan Nizamiye mahkemeleri yetersiz kalmaktadır. Yabancılarla yapılan ticaretlerde uyuşmazlıkları çözümedeki eksiklikler; Osmanlı Devleti'nde yaşayan zımnî ve müstemen toplulukların şeriye mahkemelerinde durumu da medeni kanununda yeni düzenlemeler gerektiren ihtiyaçların artması şeklinde ifade edilmiştir.⁷

Osmanlı'da öncü kanunlaştırma hareketlerinin ilki böylece ticaret hukuku ile başlatılmıştır. Bunların önemli bir kısmı elbette iktibas faaliyetlerini de kapsamaktadır; örneğin 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun önemli bir kısmı olduğu gibi iktibas edilmiştir.⁸ Daha sonra Temel İslam Hukuku kaideleri, hâkimlik ilkeleri ve özel hukuk yasaları ile de devam etmiştir. Söz konusu hükümlerin Osmanlı tebaasının azınlıklarını ve Osmanlı ile ticaret yapan gayrimüslim tacirlerin taleplerini, yabancı devletlerin Osmanlı'nın evrensel hukuka eklenmesine yönelik dayatmalarının bir neticesi olarak açığa çıktığı görülür. Artık toplumsal, ekonomik, siyasi dönüşümlerin hukuk alanındaki etkisi, yasalar düzenlemelerde kendisini daha bütüncül fakat geleneksel İslam ve kültür kodlarından kopmayan bir bakış açısı olarak göstermeye başlamıştır.⁹

2.1. Tanzimat Reformlarının Değiştirdiği Sosyo-Politik ve Hukukî Yapılar

1839, Tanzimat Fermanından önce Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi, fıkıh alanında karşılığı tam olarak bulunamayan konularda, padişahların iradesi ile kanun koyma yetkisinden doğan bir örfî hukuk olarak belirmişti. Dolayısıyla iki kaynak ağırlık kazanıyordu, fıkıh kitapları ve kanunnameler. Fakat tam olarak 1876 Fransız İhtilali ve sonrasında ortaya çıkan 21 Mart 1804 tarihli *Code Civil de Français*'de yer alan kanunlarının yeni bir çığır olarak kabul edildiği dönemdir. Napolyon'un ortak bir Avrupa hukuku oluşturma hayallerini desteklemek için tüm Avrupa'yı askeri fetihlerle ikna çabaları, kısmen askeri bir zaferle sonuçlanmasa da zaman içinde modern zamanların ilk özel hukuk ve insan hakları anlayışının temelini oluşturdu. Code Civil'den önce Avrupa'nın hukuk sisteminde yer alan Roma hukuku, kararnameler ve örf hukuku yürürlükten kalkmış, bunun yanında mahkeme içtihatlarına yer verilmek suretiyle yeniden biçimlendirilmişti

Tüm bu sürecin Osmanlı Devleti'ne yansımaması imkânsızdı. Nitekim bu gelişmeleri izleyen Osmanlı'nın devlet ve fikir adamları arasında iki farklı görüş belirgin hâle geldi. Fransız Medeni Kanunu'nun mevcut hukuk ihtiyacını karşılayacak nitelikte olduğunu ve kodifikasyon uygulaması ile sisteme

⁴ AKGUNDUZ, Ahmet. "Ottoman Empire, Islamic Law in." In The [Oxford] Encyclopedia of Islam and Law. Oxford Islamic Studies Online. 27-Feb-2019.; KILIÇ, Muhammed, Tayyip. (2008). "Osmanlıda Kanunlaştırma Olgusu", Ankara Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Dalı, Doktora Tezi, Ankara; ŞİMŞİRGİL, EKİNCİ, a.g.e., ss. 81, 82

⁵ KARATEPE,Ş. , "Mecelle'nin Yöntemi ve Hukuk Diline Katkısı", Türk Dili Dergisi, Giriş

⁶ ONAR, S. (1955). " Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam Hukukunun Bir Kısmının Kodifikasyonu: Mecelle", İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası XX/1-4, s. 58

⁷ EKİNCİ,B. "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Yeni Türkiye*, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, Sayı: 31, Sayfa: 764-773 □

⁸ ŞENTOP, Mustafa, Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2005, s. 655

⁹ ESİRGİN, S. (2011). "Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?" OTAM, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara.,ss.36,37

dahil edilmesini savunan Ali Paşa¹⁰ ve arkadaşlarından oluşan ilk ekip ile İslam hukuku nazarında yeniden bir Medeni Kanun düzenlenmesini savunan Ahmet Cevdet Paşa ve ekibi. Bu iki farklı fikir ekolü, aslında hukuk alanında bir reform yapılması konusunda hemfikir olabilirken, medeni hukuka kaynağın ne olacağı ve kanunlaştırmanın metodu üzerinde anlaşamıyorlardı.¹¹

Elbette dönemin aydınları içinde batılılaşma hareketinin bir devamı olarak gördükleri bu çalışmalarını eleştirenler veya destekleyenler oldu. Kimileri için bu faaliyetler batılı kurumlarla uyumluluk ve devamlılık açısından son derece önemli idi. Öte yandan kimi aydınlar, İslam hukukuna dayanmayan hiçbir hukuki düzenlemenin fayda arz edeceğine itimat etmiyorlardı.¹²

2.2. Tek Hâkimli Tek Dereceli Mahkemelerin Gerekliliği, Hâkimlik İlkelerinin Temellendirilmesi

Adalet yapılanmasında, İslam hukuku uygulanmakta, dolayısıyla şer'iyye ve cemaat mahkemeleri, azınlık imtiyazları doğuran kapitülasyonlar nedeniyle ortaya çıkan konsolosluk mahkemeleri mevcuttu.

Merkezde Divan-ı Hümayun ise bazı önemli davalarla, kadıların bakamadığı birtakım davalara bakar, kadıların verdiği kararları bir üst mahkeme sıfatıyla denetleyerek gerekirse yeniden yargılama yapardı. Divan-ı Hümayun, İslâm tarihindeki divan-ı mezâlîmlerin bir örneğiydi. Bu mahkemelerde genellikle halkın birbirinden veya memurlardan şikâyetlerine bakılır, daha çok ceza ve haksız fiil davaları görülürdü. Divan-ı mezâlîmler adeta örfî hukuk uyuşmazlıklarının çözümlendiği birer merciydi.¹³

Kadılar merkezden tayin edilir, tüm görev ve yetkileri devletin merkezi otoritesi devlet başkanı tarafından belirlenirdi. Yasama, yürütme ve yargı faaliyetlerini devlet başkanı vekilleri aracılığı ile gerçekleştirirdi. Abbasilerden bu yana süregelen Kadı'l-Kuzat teşkilatı¹⁴ ise bugünün Adalet Bakanlığı, Yüksek İdare Mahkemesi, Temyiz mahkemesi gibi vazife yürütürdü. Bununla birlikte bu yapıda günümüz hukukunda ilke olarak benimsenen yargının birliği, kanunların genelliği gibi niteliklerin sağlanması imkânsız hale gelmişti. Bu dönemde Fransız hukukuna dayanarak kurulan Nizamiye mahkemeleri üç hâkimlidir; fakat hukukçu olmayan üyeleri bulunmaktadır. Deneyimli ve tecrübeli hâkimlerin yetişememesi, hukuk bilgileri yeterli gelmeyen noktalarda taradıkları fikh kaynaklarını anlama sorunsalını doğurdu. Anlayabilecekleri bir hukuk metnine ve ehliyetli hâkimlere ihtiyaç giderek arttı.¹⁵

Öte yandan günümüz yargı etiği ilkelerinin 2001 Şubat ayı Hindistan'ın Bangolar şehrinde gerçekleşen toplantıya atıfla, Bangolar etiği olarak anılmaktadır.

Bangolar Yargı Etiği İlkeleri Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun 23 Nisan 2003 tarihli oturumunda evrensel ilkeler bağlamında kabul edilmiştir. Yargının tarafsızlığı ve bağımsızlığını inşa eden doğruluk, dürüstlük, eşitlik, ehliyet, liyakatle bağdaştırılan ilkeler yer alır.¹⁶ Mecelle ise hâkimlik ilkelerini 1879 tarihli bir eser olarak içermektedir. "Mecelle'nin "Kitabü'l-Kaza" başlığını taşıyan onaltıncı kitabı, muhakeme hukuku ile ilgilidir (m.1784vd.) Bu kitabın Birinci Babı hâkimlerle ilgili olup 1792-1794. maddeleri hâkimin nitelikleri, 1795-1799. maddeleri ise hâkim etiği ile ilgilidir."¹⁷

İslam hukuku perspektifi ile o zamana kadar yazılmış İslam ahlakı eserlerinin özeti niteliğinde sekiz ilkenin açığa çıktığı görülür. Mecelle'nin 2-99 maddeleri işlev olarak daha ziyade hâkimlere yol göstermek amacıyla taşımakta idi.¹⁸

2.3. Ticaret Mahkemelerinin Uyuşmazlıkları Çözmede Yetersizlikleri

Avrupa ile ticaretin artması neticesinde yabancı tacirlerin güvenceli bir hukuki statü elde etme istekleri baskı unsuru olarak açığa çıkar. Dönemin kadıların hızlı gelişen ticari koşullar neticesinde ticarî ilkelere pek aşına değildir, diğer yandan Avrupalı tacirler de Osmanlı'nın ticaret hukukuna dair mevzuatını açıkça bilmek istemektedirler. Dolayısıyla ecneblerle yerliler aralarındaki uzlaşmazlıkları kadı mahkemelerine götürmek

¹⁰ ESİRGİN, S. (2011). "Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?" OTAM, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara.,ss.36,37

¹¹ ESİRGİN, a.g.e., s. 38

¹² ESİRGİN, a.g.e., s. 38

¹³ EKİNCİ, a.g.e.,ss. 2,4,14

¹⁴ YETKİN, A. (2013). , "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletin Gelişim Süreci", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:6, Sayı : 24, s. 389; EKİNCİ, a.g.e., s. 764

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız; KILIÇ, Muhammed, Tayyip. (2008). "Osmanlı'da Kanunlaştırma Olgusu" , Ankara Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Dalı, Doktora Tezi, Ankara; EKİNCİ, a.g.e.,s.7

¹⁶ <http://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/4a92e0cc-e94b-4912-aaf9-5dfc5b885e98.pdf>, (Yargıda Doğruluğun Güçlendirilmesine Yönelik Yargı Grubu tarafından kabul edilen 2001 Bangolar Yargı Etiği Taslak Belgesi'nin 25-26 Kasım 2002 tarihlerinde Lahey Barış Sarayı'nda düzenlenen Yüksek Mahkeme Başkanları Yuvarlak Masa Toplantısında revize edilmiş hâlidir)

¹⁷ AVCI, M. (2016). "Mecelleye Göre Hâkimin Nitelikleri ve Yargılama Etiği", TAAAD, Yıl:7, Sayı: 27, sonuç kısmı

¹⁸ KARAHASANOĞLU, C.O., "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", s. 104

yerine tüccar hakemlere havale etmekteydiler. Ekonomik anlamda karşılıklı gereklilikler ile uluslararası ticaret ağlarının gelişmesi, ortaya çıkan hukuki problemlerde güven duyacakları bir sistem için baskı oluşturmalarına sebep olmuştur. “Devlet, bu nedenle ticaret davalarına bakan ve üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu yargı meclisleri kurdu. Böylece ilk defa olarak şer’iye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırıldı.”¹⁹

Sadece Türk hukuku değil, dünya hukuku açısından Mecelle’nin önem arz etmesinin en önemli nedenlerinden biri budur.

Mecelle üzerine yapılan şerh ve çevirilerin Ortadoğu ve Avrupa’da bugün dahi izleri geniş çapta izlerinin bulunması bu nedenle şartıca değildir.

2.4. Zimmî ve Müstemenlerin Şer’iye Mahkemelerindeki Durumları

Bunlar, dini ve ailevi meselelerde öncelikle kendi dinlerinin hukukuna, ukubat (ceza hukuku) ve muamelet (borçlar ve ticaret hukuku) hususunda ise İslam hukukuna tabi idiler.

“...Hanefî mezhebinin katı biçimde uygulanması hukukî hayatta birtakım güçlüklerin doğmasına yol açıyordu. Kadınların boşanmasının çok sınırlı durumlarda kabul edilmesi buna örnek gösterilebilir. Bu tür problemlerin çözülebilmesi ancak diğer mezheplerden yararlanmakla mümkün olabilirdi. Nitekim 1916 yılında çıkarılan iki irâde-i seniyye ile (aş.bk.) mezhep içindeki farklı görüşlerden ve Hanefî mezhebi dışındaki diğer fıkıh mezheplerinden istifade yolu açılmıştı. Ancak aile hukuku alanında ihtiyaç duyulan hukukî reformların diğer mezheplerden faydalanılarak hayata geçirilebilmesi için bu alanın bütün olarak kanunlaştırılması gerekiyordu.(...) gayrimüslimler aile hukuku sahasında hem hukukî hem kazâî muhtariyetten faydalanmaktaydılar. Bunlar dilerlerse şer’iye mahkemesine başvurur ve İslâm hukukuna tâbi olurlardı; isterlerse ihtilâflarını kendi cemaat mahkemelerine götürebilirlerdi. Bu son durumda kendi hukukları uygulanırdı. Aynı tür davalarda davanın taraflarının müslüman veya gayrimüslim olmasına göre farklı yargı mercilerine gidilmesi yargı ikiliğine yol açmaktaydı.”²⁰

Özellikle hukukta aleniyet ve istikrar ilkelerini de yerine getirebilmesi açısından yeni bir kanunlaşma baskısı bu anlamda yabancı devletler tarafından gerçekleştiriliyordu.²¹ Yukarıda bahsi geçen sorunlar konusunda öngörülen hususlar içinde yer alan meselelerden biri olarak, Cevdet Paşa ekibinin savunduğu şekilde İslam fıkıhına dayanarak yapılacak düzenlemelerin bir zımni ya da müstemenin bir Müslümanın aleyhine ya da bir Müslümanın gayrimüslimler aleyhine tanıklık yapamaması gibi durumlarda sorunların da çözümünün nasıl olacağı belirsizlik taşıyordu. Öte yandan Ali Paşa ve yandaşlarının savunduğu Fransız Medeni Hukuku’nun Osmanlı toplumuna uygulanabilirliği konusu da bir o kadar şüpheler içermekte idi.²²

Tüm bu nedenlerden ötürü insanlığın ortak ihtiyaçlarının benzer hükümleri açığa çıkarmasından hareketle Müslüman ve gayrimüslim kesimleri de içerecek şekilde Hukuk-i Aile Kararnamesi adı altında düzenlendi. Bu sayede aile hukukuyla tekrar hukuk birliği sağlanmak istense de tam olarak toplumun Müslüman ve gayrimüslim kesimleri tarafından kabul görmedi.

2.5. Mecelle’nin Yeterliliği Üzerine Tartışmalar

Mecelle üzerinde tartışmalar çok yönlü devam etti. Bu dönemde yapılan pek çok sosyo-politik tartışma, kanunlaştırma faaliyetlerinde şer’i kurallardan Hanefî mezhebinin öncelenmesinin gereği ve önemi, bunun yanında diğer mezhep hükümlerine yer verilip verilmeyeceği, şer’i kurallara aykırı olmaması durumunda Avrupa hukuku kurallarından da yararlanılıp yararlanılmayacağına odaklanmıştır.

Osmanlı’da dönemin düşünürleri için yapılan tasnif, bahsettiğimiz anlamda iki dominant kutup içinde daha pek çok sınıfı barındırmakta idi. Kısaca dönemin ilimleri ile donanmış kişiler, âlim olarak adlandırılırken; irfan ya da maarife bilgisine sahip olanlar ise ârif olarak adlandırılır. Ulemâ ise medrese eğitimi ile mezun, eğitim ve fetva makamlarında bulunabilen, kadılık vazifesini de yürütebilen kişilerdi. Diğer yandan entelektüel sınıf olarak adlandırabileceğimiz; akademisyenler ve aydınlar ya da dönemin söylemi ile münevverler sınıfı yer alırdı. Namık Kemal²³, Ali Suavi²⁴, Ziya Gökalp²⁵, İzmirli İsmail Hakkı²⁶, Said Halim Paşa²⁷ önce çıkan isimlerdi. Mecelle’nin yapım süresinde tüm bu sınıflardan çeşitli isimlerin

¹⁹ EKİNCİ, B. a.g.e., s. 765; KOYUNCU, N., a.g.e., s. 181

²⁰ Bknz; AYDIN, M. Akif, Hukuk-i Aile Kararnamesi, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hukuk-i-aile-kararnamesi>

²¹ ŞİMŞİRGİL, A.-EKİNCİ, E.B. a.g.e., s. 83

²² ESİRGEN, a.g.e., s. 37

²³ Bknz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/namik-kemal>

²⁴ Bknz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-suavi>

²⁵ Bknz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya>

²⁶ Bknz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmirli-ismail-hakki>

²⁷ Bknz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa>

tartışmaları bahsi geçen iki dominant görüşün altında gerçekleşiyordu. Siyasi, ekonomik ve politik ihtiyaçlar için reformist zihinlerin, fıkıhın teorik ve metodik temellerini sarsıp sarmadığından; bu çabanın meşru olup olmadığına kadar pek çok tartışmaya zemin oldu.²⁸

Yürütülen tartışmalarda özellikle İzmirli İsmail Hakkı'nın tartışmaya katkısı ile daha açık ve net ortaya çıkan önemli sorular şunlardı;

- 1- Kur'an nass'larında içtihat mümkün müdür?
- 2- Örfün fıkıhta bağlayıcılığı ne derecedir?
- 3- Medine halkının İslam'ı amel şekli nasıl idi?
- 4- Hüküm vermede kıyas ile icmânın temel ilkeleri nelerdir?
- 5- Kıyas hükümü dogmaya indirger mi?
- 6- Fıkıhta içtihat örf alanının düzenlenmesi ihtiyacından mı doğmuştur?
- 7- İslam hukukunun ana kaynakları ve bunların temel ilkeleri nelerdir?²⁹

En son Türk-Osmanlı hukuk tarihine Züfer olayı olarak geçen tartışmanın temelinde, diğer Hanefi imamlarına nazaran zayıf telakki edilen bir şahsın içtihatına itimata karşı çıkmak yer alıyordu.

Yine borçlar hukuku ve vakıf hukukunu içeren tartışmalarda, tarafların birbirlerini İslam dininin kabullerine aykırı görüş bildirmekle suçladıkları görülür.

Hanefi mezhebi kurucu imamlarından İmam Züfer'in mukayyed havale (kayıtlı havale) konusunda Hanefi ekolünün diğer imamları (Ebu Hanife, İmam Muhammed, Ebu Yusuf) tan farklı içtihatını kabul etmesi nedeni ile Ahmet Cevdet Paşa'nın komisyon başkanlığından uzaklaştırılmıştı. Halbuki bu olayın öncesinde İmam Züfer'in görüşleri ile para vakıflarının Osmanlı hukukunda meşrulaştırılması sağlanmıştı.³⁰ Devlet otoritesini temsil eden zamanın padişahı II Abdülhamit, bu sosyal ve siyasal tartışmaların neticesi olarak Mecelle Cemiyeti'nin toplantılarını tatil edip, Mecelle Cemiyeti'ni dağıtmıştır.³¹

Zamanla Osmanlı ulemasının içtihat kapısının kapandığına dair görüş birliğini aşarak, birbirlerini İslam dini kabullerine aykırılık ve küfürle itham, bidat'çılıkla suçlama terkedilmiştir. Kanunlaştırma ve hukuk kurumlarının Kıta Avrupası'ndan iktibaslarla devam etmesi, çalışmaların Ahmet Cevdet Paşa'nın öngördüğü şekilde devam etmesini gerektirmiştir. Önceki fıkıh kitaplarına bağlı kalarak yeni hukuk normlarının oluşturulmasının dayatılması, Hanefi mezhebi imamlarında hiyerarşik sırayı takip etmeye kadar çeşitli tartışmaların geçtiği süreç terkedildi.³²

Böylece iktisadi, siyasi, ekonomik süreçlerle başlayan yeni devlet yapılanmasının, çetrefilli sorgulamalarla geçen bu döneminin, hukuk alanında kolektif bir bilinç ile hareket edilmesiyle sonuçlandığı söylenebilir. Hukuk kodifikasyonundaki ihtiyaçların baskın hale gelmesi, tespit edilen problemlerin sadece ulusal değil, uluslararası mahiyetteki mevcudiyeti ve aciliyeti tetikleyici olmuştur.

Nihayetinde aslında bilim üretmenin de metodu olan, alandaki tabuların tartışmaya açılmasıdır. Aynı metod ile kodifikasyonun geliştirildiği ve mümkünler içinde en iyisi olacak biçimde neticelendirme gayreti ile çalışmaların sonlandırıldığı farkedilebilir. Bu bakımdan Mecelle'nin yazılış metodu ve kapsamın oluşturulmasında, bahsi geçen tarihi, siyasi, ekonomik, felsefi olgunlaşmaları bütün yönleri ile kapsadığı açıkça görülür.

²⁸ SENTURK, Recep, "Intellectual Dependency, Late Ottoman Intellectuals Between Fiqh and Social Science, Die Welt des Islams, 47, 3-4, ss. 288,289

²⁹ ŞENTURK, R. a.g.e. s. 312

³⁰ ŞİMŞEK, M. "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", ss.214-217, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9837.pdf>; KARAHASANOĞLU, a.g.e., s.111

³¹ KARAHASANOĞLU, C.O., "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", s. 108; ayrıca bakınız. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ebu Suud Efendi ve Birgivi'nin para vakıfları üzerine tartışmalı yaklaşımlarına devlet otoritesinin yaklaşım farkı da siyasi otoritelerin kanunlaşma üzerine farklı etkileri nazarıyla önemlidir. Kanuni'nin Ebu Suud Efendi'nin para vakıflarını onaylayan görüşünü takip etmesi siyasi ve ekonomik gereklerin bir neticesi olarak görülebilir. Yine Kanuni döneminin şeyhülislamı Çivî-zade, Osmanlı devrinde azledilen ilk şeyhülislam olması bakımından dikkat çekicidir. Mesh konusunda açık hüküm bulmadığı için Şafi İmamlarına uygun hüküm vermesi nedeni ile azledildiği çeşitli kaynaklarda ifade edilmiştir. Bir diğer neden ise Muhyiddin Arabi ve Mevlana Celaleddin Rumi gibi bazı sufilerin görüşlerine karşı çıkması olarak belirtilmiştir. Her iki neden de kanunlaştırma çabasında kanun yapıcılara siyasi otoritelerin etkisi bakımından önemlidir. (İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334, s. 361; İbrahim Peçevi, Tarih, sadeleştirilmiş baskı, İstanbul 1968, I, ~. 34; Lütfi Paşa, Tarihi., İstanbul 1341, s. 390; Ali Efen- di, Kunhul.ahbar, İstanbul Üniversitesi Kütb., no. 5959, vr.359 a 'dan aktaran Şimşek Mehmet, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", ss.214-217)

³² KARAHASANOĞLU, a.g.e., s. 112

1. MECELLENİN YAZILIŞ METODU VE KAPSAMI

1.1. Genel olarak metodu

Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki komisyon belli günlerde toplanarak, yazılması gereken konuları belirler; belirlenen bu konuları komisyon içindeki kişilere havale ederlerdi. Kararın yazımı tamamlandıktan sonra, komisyon her maddeyi tek tek görüşüp, kabul ettikten sonra nihai değerlendirme için Ahmet Cevdet Paşa'nın onayına bırakırdı. Bu usulle hazırlanan her kitap, gerekçeli tutanak ile bakanlar kuruluna gönderilir, burada görüşülen maddelerin önemli görülenleri padişaha arz edilirdi. Padişahın onayı, saray başkâtipliğinden sadrazamlık makamına bildirilirdi.³³

Kitaplar, bablar ve fasıllar şeklinde hazırlanan Mecelle, Hanefi fikhinin kabullerini esas almıştır. Osmanlı Devleti'nin resmi mezhep kabulü bu yönde olduğu için Sunni İslam Hukuku'nun diğer ekollerinden yararlanılmadığı görülür.

Hanefi fikhinin son derece geniş olduğu, o zamana değin yapılan tedvin nitelikli iki çalışma olan *Tatarhaniye* ve *Fetavay-ı Cihangiriye* isimli eserlerin de tam olarak fıkıh alanındaki ihtilafları çözmediği, gereken görüş birliğini sağlamadığının tartışıldığı, çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir.³⁴

1.2. Kapsam ve İçeriği

Medeni ve Borçlar Kanunu olarak yürürlüğe giren Mecelle, kapsam ve içerik olarak vakıf hukuku, şahıs hukuku, aile ve miras hukuku konusunda eksiklikleri olan bir mahiyette idi. Bu nedenle ciddi eleştirilere maruz kaldı. Tam olarak bir medeni kanun niteliği taşımadı. İçeriği bakımından Hanefi mezhebi ilkelerine dayanan İslam hukuku kurallarının Avrupa kalıpları ile düzenlenmiş biçimidir. Bu anlamda içeriğinin reformist değil gelenekçi bir yapıya sahip olduğu kabul edilir. Dolayısıyla yine tedvin nitelikli bir çalışmadır. Giriş kısmında fikh ilmini tanıtan *Makale-i ula* ve *Makale-i saniye* isimli iki makale yer alır. İslam hukukunun ahiret ile ilgili açıklamaları *ahkam-ı ibadat*, dünya işleri ile ilişkili açıklamaları ise *münakahat*, *muamelat* ve *ukubat* olmak üzere kısım kısım yer alır. Bunları takip eden 99 maddelik kısım ise *kavaid-i fikhîyye* başlığında İslam hukukunun temel esaslarını içerir. Giriş ve 16 kısımdan oluşan Mecelle, 1851 madde içermektedir. 2-99 maddelerin hâkimler için temel ilkeler içerdiğini ifade etmiştik. İki makaleden sonraki kısımda fıkıh kitaplarındaki metodun uygulaması devam eder ve *Kitabü-l Evvel* ve *Kitabü'l Büyu* da Satım kitabının mukaddimesi olarak kitaptaki terimlere açıklamalar yer alır. Kitaplar büyü, icarat, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasb ve'l itlaf, hacr ve'l-ikrah ve's süf'a, şirket, vekâlet, sulh ve ibra, ikrar, dava, beyinat ve't tahlif, kaza kitapları olarak sıralanır.³⁵

Görüldüğü üzere, bir yandan düzenlemelerin temelinde İslam Fikhinin sistematığı korunmaya devam ederken, diğer yandan tarihi sürecin doğurduğu ihtiyaçlarla muhtelif unsurları da kapsamaktadır. Özellikle İslam hukuku eserlerindeki muâmelât kısmında hem borçlar ve eşya hukunu, hem de yargılama hukukunu içeren düzenlemeler yer alır.³⁶

1.3. Yürürlükten Kaldırılışı

Mecelle, Cumhuriyet dönemine kadar eksiklikleri nedeni ile eleştirilmiştir; özellikle “bir maldan yararlanma hakkının (menfaat) mal sayılmayıp haksız fiiller karşısında korunmasız bırakılması, menfaatleri konu edinen bağımsız hukukî işlemlerin mümkün olmaması, meselâ irtifak haklarının bağımsız olarak alınıp satılmaması, taşınmazların gasp kapsamı dışında bırakılması, kiracı veya kiralayandan birinin ölümünün kira akdine tesirinin düzenlenmemiş olması, taşınırın kabzdan önce satılmasının önlenmesi”³⁷ gibi hususlarda hukukta ciddi sorunlara sebep olmuştur.

Bu gibi nedenlerle Cumhuriyet ile birlikte gerçekleşen hukuk inkılabı ile yürürlükten kaldırılmıştır. Bu aşamaya gelmeden önce Mecelle Cemiyeti tarafından Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'yi tadil çalışmaları yapılmıştır.³⁸ *Kanun-i Medeni Komisyonu* oluşturularak Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin asrın ihtiyaçlarını karşılayan bir medeni kanun olabilmesi amacıyla harekete geçilmiş; ancak komisyon 1923'e kadar hiçbir

³³ KARAHASANOĞLU, ,a.g.e. , s. 112

³⁴ KARAHASANOĞLU, C.O., “Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi”, s. 103

³⁵ KARAHASANOĞLU, C.O., a.g.e., s. 103,104

³⁶ AYDIN, M. Akif, Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mecelle-i-ahkam-i-adliyye>

³⁷ AYDIN, M. Akif, Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, [https://](https://islamansiklopedisi.org.tr/mecelle-i-ahkam-i-adliyye)

islamansiklopedisi.org.tr/mecelle-i-ahkam-i-adliyye

³⁸ KAŞIKÇI, O. (1197). *İslam Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 314- 341; KARAMAN, H.

Başlangıcından Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi, İstanbul, Nesil Yayınları, t.y.ss. 334-336'dan aktaran KARAHASANOĞLU, a.g.e., s.115

değişiklik teklifinde bulunmamıştır. 1923'te *Kita'bü'l-Büyu* ve *Kita'bü'l-İca'ra* ile ilgili değişiklik tekliflerini yayınlamıştır.³⁹

“1923'te Kanun-i Medeni Komisyonu, Ukud ve Vacibat Komisyonu ve Ahkam-ı Şahsiyye Komisyonu olarak ikiye ayrılmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanının, 3 Mart 1924'te Hilafet'in kaldırılmasının ve yine aynı yıl içinde, şeriye mahkemelerinin varlığına son verilmesinin ardından, Ukud ve Vacibat Komisyonu ve Ahkam-ı Şahsiyye Komisyonu'nun üyeleri, yenileri ile değiştirilmiş ve 1924'te adeta yeni komisyonlar oluşturulmuştur.

Tüm bu komisyonların çalışmalarına rağmen, eksiklikler giderilememiş, (önce) Osmanlı, (sonra) Türk Medeni Kanunu tedvin edilerek yürürlüğe sokulamamıştır. Neticede Lozan görüşmelerinin de etkisi ile İsviçre Medeni Kanunu'nun iktibasına karar verilmiş, komisyonların görevlerine de son verilmiştir.”⁴⁰

Fransız hukukundan alınanlar ile İslam hukukunun tedvin edilmesini iki farklı sistemin uzlaştırılmaz görülmesi ile durdurulması ve kaldırılması olarak yorumlanabilir. İslam hukukunun batılı kanunlaştırma metodu ile sistemli bir şekil alması sağlandı.

57 sene uygulanmış olmasına rağmen çeşitli çevrelere değil halk tarafından, hukukçular tarafından da idrak edilememiş, anlaşılması zor bir kanun olduğu iddia olundu. “İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu TBMM'de kabul edildikten sonra, Resmi Gazete'de yayınlanmış, her iki kanun 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Aynı tarihte yürürlüğe giren *Kanun-i Medeni'nin Suret-i Meriyet Sökl-i Tatbiki Hakkında Kanun*'un 43. Maddesi'nin hükmü ile Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye yürürlükten kaldırılmıştır.”⁴¹

Böylelikle 1926 yılında en yeni Avrupa Medeni Kanunu olması bakımından İsviçre Medeni Hukuku yürürlüğe kondu. Öte yandan bugün için Mecelle, Osmanlı toplumundaki hukuki ilişkileri, ayrıntılarıyla düzenlemesi bakımından, genel tarih ve toplum bilimleri için güvenilir bir kaynak olarak görülmektedir. Düzenlediği konuları, örneklerle analiz etmesi, kavram ve terimleri açıklaması nedeniyle de bir hukuk ansiklopedisi nazarıyla bakılabilmektedir. Türk hukuk tarihine ve genel kültüre sağladığı çok yönlü ve geniş kapsamlı katkı nedeniyle hiçbir zaman tam olarak yürürlükten kalkmayacağı iddia olunur.⁴²

2. Dünya siyaset ve hukuk tarihi bakımından önemi

Siyaset ve Hukuk Tarihi'nde süregelen tartışmaların önemli bir kısmı kanun yapma faaliyetleri üzerinedir. İlkeler ile sistemler arasında çatışma ya da aykırılık arz eden uygulamaları meşrulaştıran kanun yapma faaliyetleri görüldüğü gibi, olgusal alandaki insanlığın evrensel ilkelerine veya ahlaki kabullerine aykırı düzenleri değiştirmek için yapılan kanunlar da olmuştur.

Nihayetinde ortak akıl kavramı; evrensel ilkeler inşa eden bir gerçeklik olarak modernleşmenin kabulleri arasında yer alır. Bu kabul üzerinden uluslararası hukuka ve bununla bağlı siyasal düzenlere tabii olmak, aslında hukuk alanının modernleşme düzenlemelerinin en bariz gerekçesidir. Kendi hukuk, siyaset ve adalet sistemini tüm diğer sistemlerden üstün görmek ve relativist bir yaklaşımla kendi toplumuna münhasır kılmak, dünya toplumları ve topluluklarından, devlet ve hukuk iradesi ile ayrışmak anlamına gelir. Bunun neticesi, ortak olan insanlık kaynakları ve siyasal, hukuksal, ekonomik anlamda paylaşım gerektiren, bir düzen ve sistemin çeşitli unsurlarında hakların ihlali olarak algılanmasına sebebiyet verir. 19. yüzyıl tam da bu büyük tartışmaların ve cihan savaşlarının arkasından kurulan Avrupa Sistemlerinin, global alana düzen kurucu olmak bakımından müdahale ettiği bir yüzyıldır. Bunu hazırlayan 18. Yüzyıl Sanayi Devrimi ile değişen ekonomik ilişkiler ve toplumları biçimlendiren ideolojik devrimler ile yıkılan siyasi düzenlerdir.

Öte yandan Mecelle, hala iki zıt kutup sayılabilecek perspektiften yorumlanmış ve yorumlanmaya da devam etmektedir;

Bir taraftan, Osmanlı Devletinin hayatta kalmasını sağlamak amacıyla, sadece bir beka problemini çözme gayreti ile yapılan acele bir hamle, hatta dönemin aydınlarının Avrupa'ya entelektüel bağımlılıklarının neticesi bir Batı ve İslam Medeniyeti hukuk sistemlerinin sentezi, eklektik bir eser olarak görülebilmektedir.

Diğer bir bakış açısıyla ise, sosyal, siyasal ve hukuki alanlarda doğan zorunlulukların gereğini yerine getirmede kültürel ve dini hassasiyetleri koruyarak fakat dünyadan kopmadan, çok etnisiteli ve kültürlü toplumunun ihtiyaçlarını karşılayacak yeni bir hukuki düzen inşa etme gayretinden doğan bir eser, şeklinde de okunabilmektedir.

³⁹ KARAHASANOĞLU, a.g.e.,s.115

⁴⁰ KARAHASANOĞLU, a.g.e.,s.116

⁴¹ KARAHASANOĞLU, a.g.e.,s.116

⁴² KARATEPE, a.g.e., s. 278

Bu kapsamla baktığımızda Mecelle'nin, Osmanlı Devleti dışında Bosna Hersek, Mısır, Hicaz, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs, İsrail ve Filistin'de de çeşitli zamanlarda uygulanmış olması, İslam'ın doğduğu topraklarda dahi ihtiyaçlara bir cevap niteliğinde görüldüğü kanaati uyandırmaktadır.

Dolayısıyla birinci perspektifteki yargının İslam Medeniyetleri'nde itibar görmediğini anlıyoruz. Ayrıca eser üzerine yapılan çeviri ve şerhlerle İngiliz ve Fransız kültüründe de yer almıştır.⁴³

Bu anlamda itibar ve etkisinin, dünya hukuk tarihinde geniş bir alana yayılmış olduğu mutlak bir gerçekliktir.

3. Sonuç

Hukuk disiplini perspektifinden bakıldığında hukuk güvenliği ilkesi, kanunlaştırma faaliyetlerinin temelinde olması gereken bir ilke olarak belirir. Nitekim hukuk ilkelerinin öngörülebilir olması, bireyin öteki bireylerle, toplumla ve devletle olan ilişkilerinde devlete güven duyabilmesinin de zeminini sağlar. Bu bağlamda devletin kanun düzenlemelerinde güven duygusunu yıpratıcı müdahalelerden kaçınması elbette gerektirir.

Diğer yandan, Mecelle örneği üzerinden baktığımız zaman kanunlaştırma çalışmalarının siyasi etkilerinin, öncelikle kanun yapımında çalışan kimlikler üzerinden yansıdığı görülür. Devletler ihtiyaç duydukları kanunlaştırma faaliyetlerini gerçekleştirecek kişiler üzerinden de güvenilirliklerini sağlarlar. Sistem inşasında tedvin, iktibas ve karma nitelikli uygulamaların tercihinde sistem kurucu kişiliklerin birikimleri son derece etkilidir. Dönemin aydınlarından Ali Efendi, zihin dünyasını Machiavelli, Rousseau, Voltaire, Helvetius ve Kant gibi isimleri okuyarak şekillendirmiş bir aydındır.⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa ise Arapça, Farsça, Bulgarca ve Fransızca bilen, İbni Haldun'un Mukaddimesini tercüme edebilen bir ilim dünyasına sahipti. Cevdet Paşa, tarih, edebiyat, hukuk ve din gibi pek çok alanda eserler vermiştir. Fakat özellikle *Tezakir* isimli eserinde bilhassa devrin entrikaları, içtimai düzensizlikler, saray rezaletleri ve din istismarcıları üzerine olaylar hakkındaki fikirlerini yazar. Memleketin maarifi için yapılan çalışmalar arasında bu tür durumlarla uğraşmak zorunda kalmasından bahseder.⁴⁵ Bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi devletler, otoritelerinin gücünü artırmak; devletin, birey ve toplum nazarında etkinliğini sağlamlaştırmak; olası ya da mevcut iç karışıklıklara son vermek, amaçlarını kanun yapma faaliyeti ile de yürütürler.

Yargı gücünün tarihin tüm dönemlerinde devlet erki olarak görüldüğü düşünülürse, kanun yapıcının tarihin ve siyasi oluşumların etkisinden tamamen uzak ilkesel ve soyut bir hukuk ortaya koyması bu bağlamda imkansızlaşır. Her hukuk sistemi tarihsel olgunlaşmayla beliren, belli bir takım siyasal üst yapıların sonucu niteliğindeki etkilere açıktır. Bu açık alan kimi zaman geniş, kimi zaman ise dar bir zemin oluşturur. İçinde doğduğu dönemin politik otoritelerinin kabulleri ve toplumsal, düşünsel dinamiklerin neticelerinden dolayısıyla olgusal ve örfi gerekçelerden beslenir. Hukuk ve örf ilişkisi bu bakımdan son derece önemlidir. Kodifikasyon faaliyetinin bir çeşit kanun derlemek niteliğinde olmadığını en belirgin örneği olarak Roma hukuku tarihi ve felsefesi gösterilir. Fakat, Mecelle'de, salt olarak Batı hukuku ile felsefi önermelerden derleme nitelikli görülemeyecek özgünlüğünü, örf ve İslam hukuku ilişkisini korumayı başarmakla sağlamıştır.

Nitekim günümüz hukuk sistemleri de tüm bu gerekçelerle aynı siyasi ve felsefi etkilere açık zemini kullanmaya devam etmektedir. Müslüman toplumları çoğunluk olan bizim gibi devletlerin ortak akla itimat ile evrensel hukuk sistemine tabiiyet bir yanda; bununla birlikte örfi, dini, kültürel gerekçelerle göreceli bir hukuk kaynağı alanının da imkanını meşru kabul etmek biçiminde bir arayış devam etmektedir. Bu yaklaşım global hukuk sisteminde tutarlı ve sağlam bir statü edinmede çeşitli güçlükleri de beraberinde getirmektedir. Çünkü hukukun güvenliği ilkesi gereğince devletin yasama organı ile çıkardığı kanunların uygulamaya konulması sürecinde faaliyet eden, idare organlarının bütün işlemleri de bütüncül hukuk sistemine uygun olması gerekmektedir.⁴⁶

“Yasal Yönetim Biçimi” denilen bu sistemi koruyan da anayasal düzendir. Hukuk devletinin mutlak ilkelerinden biri, yürütmenin eylem ve işlemlerinin yargı denetimine tabi olması olarak belirlenmiştir. Fakat

⁴³ CARTER, Vaughn Findley, "Mecelle." In The Oxford Encyclopedia of the Islamic World. Oxford Islamic Studies Online. 27-Feb-2019.

⁴⁴ GENÇER, M. (2017). MARZ, A. *Avrupa'nın Unutulmuş Devlet Adamı Ali Paşa*, Frank & Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, Berlin 2016, Tarih Kritik, (3) 4, History Critique | Ekim/October 2017, s. 88

⁴⁵

⁴⁶ Bknz; ÇELİK, Kadir, “Hukuk Devleti Anlayışı, Yönetimin Takdir Yetkisi Ve Demokratik Yönetim Üzerine Düşünceler”, Yerel Yönetim ve Denetim Dergisinin Mayıs 2004, Cilt 9, Sayı 5; AKSOY, Sema, Kamu Hukukçuları Platformu, Hukuk Güvenliği, 8-9 Kasım 2013, s. 10. http://www.kamuhukukculari.org/upload/dosyalar/HUKUK_GyVENL_.pdf

bu ilkenin de siyasi etkiye sahip tek bir istisnası vardır; o da devletin beka problemi yaşaması veya milli güvenlik açığı sözkonusu olduğunda geçici olarak ihlalinden bahsedilebilir.

Tüm bu bahsi geçen ilkesel soyut yaklaşımların, tarihsel olgunlaşmalar ile birlikte kazanıldığı üstelik toplumsal kurumların ve adalet için hizmet eden aydınların etkileri ile sistemleştiği bir gerçektir. Dolayısıyla uluslararası ilişkilerde, siyasi arenada ve hukuki ilişkilerde güvenilirlik ve itibar edinmek, inşa edilen sistemin kabul edilebilirliği ile bağlıdır.

Kaynak

1. Civil of Law: Majallah al ahkam al-adliyyah. Erişim, 20 January 2019, from [http://legal.pipa.ps/files/server/ENG%20Ottoman%20Majalle%20\(Civil%20Law\).pdf](http://legal.pipa.ps/files/server/ENG%20Ottoman%20Majalle%20(Civil%20Law).pdf)
2. CARTER, Vaughn Findley, "Mecelle." In The Oxford Encyclopedia of the Islamic World. Oxford Islamic Studies Online. 27-Feb-2019.
3. AKGUNDUZ, Ahmet. "Ottoman Empire, Islamic Law in." In The [Oxford] Encyclopedia of Islam and Law. Oxford Islamic Studies Online. 27-Feb-2019.
4. HALLAQ, W.B., "Islamic law: history and transformation" pp. 142-183 Chapter DOI <http://dx.doi.org/10.1017/CHOL9780521838245.006> Cambridge University Press
5. HALLAQ, W.B., Authority, Continuity and Change in Islam, cambridge university press The Edinburgh Building, Cambridge CB2 2RU, UK
6. ESİRGEN, S. (2011). "Osmanlı Devletinde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?" OTAM, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara.
7. KARAHASANOĞLU, C. (2011). "Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", OTAM, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara.
8. ÇELİK, Kadir, "Hukuk Devleti Anlayışı, Yönetimin Takdir Yetkisi Ve Demokratik Yönetim Üzerine Düşünceler", Yerel Yönetim ve Denetim Dergisinin Mayıs 2004, Cilt 9, Sayı 5
9. ŞİMŞİRGİL, A.-EKİNCİ, E.B. (2018). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'den Düsturlar*, IQ Yayınları, İstanbul.
10. KARATEPE, Ş., "Mecelle'nin Yöntemi ve Hukuk Diline Katkısı", Türk Dili Dergisi, Cilt: CIX Sayı: 767-768 Kasım-Aralık 2015
11. SENTUR, R. (2007). Intellectual Dependency: Late Ottoman Intellectuals between Fiqh and Social Science. *Die Welt Des Islams*, 47(3), 283-318.
12. KELİKLİ, M. (2012). "Cevdet Paşanın Mantık ve İlim Anlayışı", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22, Ekim 2012
13. YILDIRIMER, Ş. (2015). "Ahmet Cevdet Paşa'nın Hukukçuluğu", *S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi C.5*, Ankara.
14. KOYUNCU, Nuran, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.XVI, Y. 2012, Sa. 3*
15. ONAR, S. (1955). "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısmının Kodifikasyonu: Mecelle", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul
16. AYOUP, S. (2015). The Mecelle, Sharia, and the Ottoman State: Fashioning and Refashioning of Islamic Law in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2 (1), 121-146
17. NEUMANN, C., & ARUN, M. (2000). Araç tarih amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in siyasi anlamı (Tarih Vakfı yurt yayınları; 91). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
18. GENÇER, B. (2011). Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet (1. basım. ed., Araştırma-İnceleme (Kapı Yayınları; 57). Çağaloğlu, İstanbul: Kapı Yayınları.
19. KAŞIKÇI, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997
20. ÖZTÜRK, Osman, "Osmanlılarda Tanzimat Sonrası Yapılan Hukukî Çalışmalar ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye", *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), Cilt: VI., Ankara 1999
21. AVCI, M. (2016). "Mecelleye Göre Hâkimin Nitelikleri ve Yargılama Etiği", *TAAD*, Yıl:7, Sayı: 27, ss.33-58
22. AKÇA, G., HÜLÜR, H. "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2006, Sayı:19, ss: 295-321
23. ŞİMŞEK, M. Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar, Ankara Üniversitesi; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9837.pdf>
24. Kamu Hukukçuları Platformu, Hukuk Güvenliği, Türkiye Barolar Birliği, 8-9 Kasım 2013, Yayın, Şubat, 2015, Ankara http://www.kamuhukukculari.org/upload/dosyalar/HUKUK_GyVENL_.pdf

24. GENÇER, M. (2017). MARZ, A. *Avrupa'nın Unutulmuş Devlet Adamı Aqili Paşa*, Frank & Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, Berlin 2016, Tarih Kritik, (3) 4, History Critique | Ekim/October 2017
25. GAWRYCH, G. (1983). Tolerant Dimensions Of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800–1912. *International Journal of Middle East Studies*, 15(4), 519-536.
26. CHAMBERS, R. (1968). *Ahmed Cevdet Pasa: The Formative Years Of An Ottoman Transitional*, ProQuest Dissertations and Theses.
27. AYOUB, S. (2015). The Mecelle, Sharia, and the Ottoman State: Fashioning and Refashioning of Islamic Law in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2(1), 121-146.
28. CREEL, F. (1978). *The Program And Ideology Of Dr. Abdullah Cevdet: A Study Of The Origins Of Kemalism In Turkey*, ProQuest Dissertations and Theses
29. ISPAHANI, M., & Khalidi, Rashid. (2018). *Building Sovereignty in the Late Ottoman World: Imperial Subjects, Consular Networks and Documentation of Individual*
30. SCHULL, K., & Gelvin, James L. (2007). *Penal Institutions, Nation -state Construction, and Modernity in the Late Ottoman Empire, 1908–1919*, ProQuest Dissertations and Theses.
31. EKİNCİ, Ekrem, B. “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, *Yeni Türkiye*, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, Sayı: 31
32. FOSTER, N. (2010). Islamic Perspectives on the Law of Business Organisations I: An Overview of the Classical Sharia and a Brief Comparison of the Sharia Regimes with Western-Style Law. *European Business Organization Law Review*, 11(1), 3-34.
33. SCHULL, K., & Gelvin, James L. (2007). *Penal Institutions, Nation-state Construction, and Modernity in the Late Ottoman Empire, 1908–1919*, ProQuest Dissertations and Theses.
34. KENANOĞLU, M. Macit, İslam- Osmanlı hukukunda Zimmîler, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2005, 553-574
35. Toprak, Z. (1992). Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838- 1875. *New Perspectives on Turkey*, 7, 57-70. doi:10.15184/S0896634600000492
36. Masters, B. (2013). *The Tanzimat and the Time of Re-Ottomanization. In The Arabs of the Ottoman Empire, 1516–1918: A Social and Cultural History* (pp. 157-191). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139521970.008
37. Çeker, Orhan, *Hukuk-i Aile Kararnamesi Giriş ve Tarihçesi*, http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/d01775/1999_3/1999_3_cekero.pdf
38. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 3rd edition (London: I.B. Tauris, 2004)
39. AYDIN, M. Akif, *Hukuk-i Aile Kararnamesi*, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hukuk-i-aile-kararnamesi>; Erişim, 27 Şubat 2019
40. Namık Kemal, <https://islamansiklopedisi.org.tr/namik-kemal>; Erişim, 27 Şubat 2019
41. Ali Suavi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-suavi>; Erişim, 27 Şubat 2019
42. Ziya Gökalp, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya> ; Erişim, 27 Şubat 2019
43. İzmirli İsmail Hakkı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmirli-ismail-hakki>; Erişim, 27 Şubat 2019
44. Said Halim Paşa, <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa>; Erişim, 27 Şubat 2019
45. *Identities*, ProQuest Dissertations and Theses

Hüquq fəaliyyətində siyasi və filosofik təsir: Məcəllə nümunəsi

Xülasə

İslam Dünyasının müasir qanunu olaraq qəbul edilən, Mecelle-i Əhkam-ı Adliye, Osmanlı Dövlətinin son dövrlərində tətbiq olunan tarixi məzmununda bir mülki hüquq kodeksinin bir hissəsidir. Tanzimat'dan başlayan və məhkəmə hökmlərini özündə cəmləşdirən siyasi və hüquqi zərurətlər nəticəsində başlanan bu iş, 1869-1876-cı illər arasında Əhməd Cevdet Paşanın başçılıq etdiyi bir komissiya tərəfindən yaradıldı. İslam qanunlarının qanunlara gətirilə bilməsi baxımından hələ çox dəyərli bir əsərdir. Qanunauyğunluq daxili və xarici ictimai-siyasi təsirlərə açıq bir fəaliyyətdir, yəni mövcud hüquq sistemi daxilində yenilik deməkdir. Bu yazıda milli və beynəlxalq siyasətin bütün prosesə təsiri açıqlanır. Tarixi və siyasi şərtlərin hüquqi islahat fəaliyyətinə rəhbərlik edən insanların düşüncə dünyasında əks olunduğu ortaya çıxır.

Political and Philosophical Influences on the Legal Regulations: The Majalla

Summary

Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, which is accepted as the modern law of the Islamic World, is a codex of civil law rules which was applied in the last period of the Ottoman Empire. This work, which emerged as a result

of the political and legal obligations that started with the Tanzimat and which included the judicial provisions, was created from 1869-1876 by a commission under the chairmanship of Ahmet Cevdet Pasha. It still maintains its value as a valuable work in terms of revealing that Islamic law can be made into law. Legalization is an activity that is open to internal and external socio-political influences as it means innovation in the current legal system. In this article, the impact of national and international politics is revealed. It is revealed that historical and political conditions are reflected in the thinking worlds of those who lead the legal reform activity.

Göndərilib: 22.05.2020

Qəbul edilib: 23.05.2020

Abbas Mammad Garayev
Baku State University
garayev.abbas@bk.ru

PRINCIPLES, FUNCTIONS AND METHODS OF WORK OF A SPECIALIST CRIMINALIST

Key words: *specialist criminalist, investigative actions, evidence, procedural methods*

Açar sözlər: *mütəxəssis kriminalist, istintaq hərəkətləri, sübut, prosedur metodları*

Ключевые слова: *специалист-криминалист, следственные действия, доказательства, процессуальные методы*

Despite the importance of the procedural status of the specialist criminalist, the effectiveness is determined by the competence of the specialist criminalist, scientific research, the application of rationalization methods, the strict implementation of organizational and tactical principles and the coordination of the actions of all participants in the investigation. Usually, during the investigative actions, the investigator does not object to the creation of the necessary working conditions of specialist, obtaining additional information, inquiries and recommendations. If the specialist criminalist request is denied, he / she must inform the investigator of his / her activities and the impossibility of resolving the issues rose. Investigator is obliged to include relevant information of the specialist criminalist in investigative actions protocol.

On the involvement of a specialist criminalist in individual investigative actions lack of appropriate methodological guidelines delays a reasonable solution to the problem. The level of activity of a specialist criminalist in procedural actions depends not only on his personal knowledge and work experience, but also on his ability to properly interact with other participants in criminal proceedings [1, p.106]. Each procedural action is not only regulated by different legal norms. At the same time, these procedural actions differ from the tasks set by the judiciary to the specialist criminalist and his methods of work.

To the requirements of the Criminal Procedural Code based general guidelines include:

- Legislation - the specialist criminalist's strict observance of the requirements of the law and other normative legal acts;
- Objectivity, comprehensiveness and completeness - the authority of the specialist criminalist providing a complete solution to the questions posed within the framework of, modern scientifically substantiated, demonstrated in practice and its effectiveness where possible, officially recommended methods and techniques application of funds by a specialist criminalist;
- Protection of the rights and freedoms of a citizen - means the exclusion of actions that violate human rights, actions that can be perceived as moral humiliation of the honor and dignity of the participants in the investigation;
- The independence of the specialist criminalist - the rights granted by law realization, pressure on the specialist criminalist by any process participant and other persons to obtain information of interest is not allowed to be done;
- Timeliness and efficiency - evidentiary information ensuring its maintenance and its use in the restoration of incident conditions timely and prompt involvement of a specialist criminalist in investigative actions in order to be able to do so;
- Consistency - in the preparation, conduct, documentation and evaluation of the results of investigative actions is the consistent participation of a specialist criminalist;
- Planning - an investigation based on the initial analysis of a specialist criminalist conditions and rules of participation in the course of the action, the offense cases, scene conditions, previously conducted on the case the results of expertise and research, the activities of the specialist criminalist is the maximum complete registration of other information related to the subject;
- Purposeful participation of the specialist criminalist in the investigative action and proactive approach - issues raised by the investigation and reasonable choice of specific working methods based on the registration of the characteristics, not passive fulfillment and observation of the investigator's instructions, active participation in the detection and evaluation of the facts that are important;
- Visibility - the activity of the specialist criminalist in the course of the investigation to conduct in conditions of maximum transparency, if necessary give relevant explanations to the investigator, directing investigator to focus on the course of the investigation and to document the results as fully, accurately and in detail

as possible, provision of technical assistance, participation in the development of the protocol and its annexes (schemes, photos, videos, audio recordings, etc.);

- Effective interaction with the investigator - all of the procedural action stages (planning, implementation, recording of results) regular contact with the investigator and operational information exchange;
- Confidentiality of the investigation - anything that is important for the case to disclose information to another with the permission of the investigator [2, p.106].

The specific position of the specialist criminalist is determined by the nature of the crime under investigation and the type of investigative action. Although the responsibilities are different, the main functions of the specialist criminalist can be divided into the following four groups: 1) Preparation, planning and conducting of investigative actions to assist the investigator in making organizational decisions organizational and tactical function of the specialist criminalist; 2) Assisting to investigator in search, inspection, description and identification in other ways, as well as in the taking of evidence (items, traces, document and other objects), in the selection of objects, the next assistance in taking samples for expert research - a specialist criminalist research function; 3) In the restoration of the conditions and conditions of the scene, its revival, compile protocols, diagrams, pictures, projects and special scientific and technical means for this purpose to assist the investigator in its use - the assistant's technical function; 4) To explain to the investigator, court and other criminal proceedings participants the essence of special terminology, manifestations and questions related to the field of professional competence of the specialist criminalist, to show the purpose of the technical means used, to assist the investigator in the formation of questions to the expert - the information-advisory function of the specialist criminalist. In contrast an expert working with collected materials (research objects) the activities of the specialist criminalist are, above all, are directed towards search for objects and other factual information, revealing and taking [3, p.78].

Depending on the specialist criminalist responsibilities, work methods, specific facilities and all of which he is involved in, procedural actions can also be divided into 4 groups: search-descriptive, verbal (language answer, unsigned), experimental and mixed. Search-descriptive procedural actions include review (corpse, to the scene, documents and other objects), inspection, search and seizure. The law initializes most of these procedural actions and it occurs often immediately after the crime. Lack of time and information for preparation makes it difficult to plan these procedural actions, including the participation of a specialist. Additional difficulties arise when there are no favorable conditions for the specialist to work - when it is difficult to find access to objects, the influence of external and unfavorable factors (weather, lighting, etc.) arises as a result of various methods used by the offender to hide traces [4, p. 201].

Specialist criminalist, with a variety of material items and prints encounters. Therefore, it is impossible to predict the need to use special technical means or to involve a specialist in any narrow field of specialization. This, in turn, sometimes leads to additional and repeated inspections, searches and examinations.

In the work of the specialist criminalist, the research and auxiliary-technical functions come to the fore. His/her main task is to assist the investigator in the search, procedural identification and seizure of traces and objects related to the case, objects, documents and items that may have the procedural status of material evidence. The main content and methods of the specialist criminalist's work are reflected in the generalized name of the investigative action group. This includes observation, searching, making the necessary measurements, calculations and descriptions. The specialist criminalist should assist the investigator in providing a systematic and orderly interpretation of the factual information relevant to the case in the protocol of the investigative action, using his / her professional knowledge, practical skills and appropriate technical means. Systematic and regulated interpretation of the content of the specialist criminalist's activity and the essence of the established facts creates conditions for the investigator and other participant and in the subsequent stages in court, to have a clear and unambiguous picture [5, p.86].

The specialist criminalist closely assists the investigator in the effective organization of the proceedings, in creating the necessary conditions for its conduct, and in comparing the results of the experiment with previously correctly identified information. The leading function of the specialist criminalist here is organizational and tactical activity, and the purpose is to provide technical assistance to the investigator. In his work, as main methods observation, inquiry, comparison, description, reconstruction, modeling, experimentation and generalization are of special importance.

It is expedient to divide all procedural actions into three stages, both from the criminalist point of view of tactical efficiency of interaction of the investigator and the specialist:

1. Preparatory or planning stage;
2. Stage of investigative actions;
3. The stage of compiling and evaluating the results.

The effectiveness of investigative actions and specialist criminalist activities will be determined at the planning stage. According to the law, the investigator must decide whether to conduct certain investigative actions. In these cases, the decision shall also indicate the fact of involving a specialist criminalist in the investigation. The decision is, of course, does not change a specialist criminalist's status. In any case, his work is of an auxiliary, procedural nature, the results of which are recorded by the investigator in the protocol of the investigative action. The specialist criminalist does not draw up a written opinion based on the results of his / her activity and is not criminally liable for violation of his / her procedural duties.

In preparatory or planning stage the specialist criminalist: gets acquainted with the essence of the case, clarifies the reasons for the investigation and his participation in it; makes sure that there is no reason to refuse (exceeding the authority of the task, lack of interest in the result of the work, lack of necessary knowledge and experience), impossibility to participate in investigative actions if there are appropriate procedural grounds notifies the investigator in writing; clarifies the tasks set; identifies opportunities and conditions for their solution; requests additional investigative materials and some investigative actions to the investigator or court if necessary; examines the submitted materials, including the results of previous examinations and examinations, identifies the objects of its activities, contradictions between different materials and the circumstances, clarifies the task with the investigator; the issues raised by studying the expert working papers the possibility of a solution or other investigative actions informs the investigator about the expediency; advises the investigator on the place, time, probable conditions, effective methodology and sequence of investigative actions, determines the importance of the use additional technical means, assists the investigator in selecting statistics and preparing models of traumatic tools; considers with the investigator the amount of case materials and information that may be used in the course of the investigation, taking into account the non-disclosure of the investigation secret; raises the issue of reimbursement of expenses or remuneration for the performance of procedural duties; in the order of service duty no costs and rewards are paid; studies special methodological literature on participation in investigative actions [6, p.91].

In stage of investigative actions the specialist criminalist: comes to the summons of the investigator on time; tells the investigator his name, surname, father's name, position, submits the document confirming his authority at the request of the investigator; understands his / her rights and responsibilities, guides them in his / her actions, and makes a written commitment that he / she is responsible for his / her refusal to perform his / her duties; clarifies the procedure for conducting investigative actions; get acquainted with the conditions of the place of the investigation and its participants; participates in the creation of the necessary conditions for the investigation (restoration of the environment at the scene, examination of statistics, restoration of the appearance of the body for identification), ensures the availability of technical means and tools; instructions or permission of the investigator to carry out his activities; assists in finding, retrieving, storing and restoring evidence; applies special equipment and auxiliary technicians for this purpose; with the instruction or permission of the investigator, disclose the necessary information to the participants of the investigation, explain the appointment and use of special equipment for the work they perform; if necessary, expresses its opinion on the finding, consolidation and seizure of evidence and monitors its recording in the minutes; advises the investigator on issues within his competence; carries out the tasks and instructions of the investigator related to the subject of its activity (in the removal and demonstration of traces and objects; assists in the preparation of orientation for operational-search actions in obtaining comparative samples); advises the investigator in determining the course and consequences of his actions and the proceedings as a whole, and provides technical assistance, assists in the packaging of material evidence, clarifies the rules and conditions of film, photo, video documentation, monitors the accuracy of graphics and other types of fixation [7, p.148].

In the stage of compiling and evaluating the results specialist criminalist: assists the investigator in drawing up a protocol of investigative actions, in particular, in describing the following- conditions of the investigative actions; special methods used, equipment and its technical characteristics; the content, sequence and results of the work done by the participants in the investigation; identified traces, objects, manifestations, indications of the participants of the procedural action and other circumstances relevant to the case; ensures that this information is recorded correctly, accurately and in full in the protocol of the investigative action (listens to the protocol or by itself), reads, audio or video recordings, diagrams, pictures, etc. reviews; if necessary, make suggestions (objections) regarding the course, content and results of the investigation protocol; signs the protocol of investigative actions; explains the reason for refusing to sign the protocol; evaluating the results of the investigation assists the investigator in the following areas: conformity of the course of the investigation to the initial plan, special methods used and scientific and technical completeness and adequacy of funds; accurate determination of the results of the investigative action; solving the tasks set for the specialist criminalist and achieve the goal as a whole in the investigative action; the need to re-investigate; degree

of reliability of the obtained results; among the facts found and other case materials whether there is a contradiction; possibility that the results obtained can be used in the planning of other investigative actions, the formation of expert questions and the development of an investigation plan.

It is not duty of the specialist criminalist to determine guilt or innocence or to otherwise investigate the crime. His or her only obligation is the proper interpretation of the submitted evidence and providing a report on such matters to the detective for final determination on the investigative value of the evidence [8, p.164].

Being a specialist criminalist does involve a lot of information or data gathering. The specialist criminalist must know where to go for this information or data. Then when specialist criminalist gets this information or data, he/ she should know and keep the ones that are vital to the case. One of main features is needed for specialist criminalist is being analytical. This involves the ability to look at different sides of an issue. The specialist criminalist must question if there are other answers and then eliminate the less plausible while keeping the most promising for further analysis. Most of a specialist criminalist's work is performed in a laboratory unless they specialize in crime scene investigation. Their job typically includes recognizing what information is important, collecting and analyzing evidence without contaminating it, and organizing all information and evidence coherently.

References

1. Lewis J. Criminalistics for crime scene investigators, 2015, 479 p.
2. Hess M.K, Orthman C.H, Cho H.L. Criminal investigation, 2016, 752 p.
3. Buckles T. Crime scene investigation, criminalistics, and the law, 2012, 360 p.
4. Dutelle A.W. An introduction to crime scene investigation, 2014, 554 p.
5. Cook C.W. Practical guide to the basics of physical evidence - A Reference Text for the Criminalist, Investigator, Student, and Attorney, 1984, 280 p.
6. Saferstein R. Criminalistics: An introduction to forensic science, 1995, 599 p.
7. Gerard E.J, Girard J. Criminalistics: forensic science and crime, 2006, 402 p.
8. Fisher A.J.B, Tilstone J.W, Woytowicz C. Introduction to criminalistics: the foundation of forensic science, 2009, 336 p.

Mütəxəssis kriminalistin iş fəaliyyətinin prinsipləri, funksiyaları və metodları

Xülasə

İstintaq hərəkətlərinin aparılması istintaqın nəticələrini inandırıcı şəkildə təsdiqləməyə kömək edir. Mütəxəssis kriminalistin köməyi ilə istintaq qrupunun işi daha peşəkar, səmərəli həyata keçirilir və daha az vaxt tələb edir. Mütəxəssis kriminalistin iştirakı tapılan izlərin və digər əşyaların xüsusiyyətlərini operativ təhlil etmək və onların ilkin fərqləndirilməsini təmin edir, müstəntiqə müvafiq müayinələrin təyin olunmasını əvvəlcədən planlaşdırmağı və ya əksinə, onların əsassız icrasından yayınmağı təmin edir. Mütəxəssis kriminalist müstəntiqə axtarışda, müvafiq prosedurun müəyyənləşdirilməsində və işlə əlaqəli izlərin və əşyaların, maddi sübutların prosessual statusuna malik ola biləcək əşyaların, sənədlərin və əşyaların götürülməsində kömək edir. Cinayət yerinin araşdırılması zamanı mütəxəssis kriminalistin əsas vəzifəsi müstəntiqin axtarış, müayinə, təsvir və sübut (müxtəlif əşyalar, izlər, sənədlər və digər əşyalar) götürülməsində kömək etməkdir. Müstəntiqin göstərişlərinə əsasən mütəxəssis kriminalist obyektləri seçir, sonrakı ekspertizalar üçün nümunələr götürür, tapılmış izlərin qorunmasını təmin etmək üçün tədbirlər görür. Yoxlama zamanı xüsusi elmi və texniki vasitələrdən istifadə edərək protokollar, sxemlər, rəsmlər, rəsmlər tərtib etməyə kömək edir. Prosessual hərəkətlərdə mütəxəssis kriminalistin fəaliyyətinin səviyyəsi onun şəxsi bilik və iş təcrübəsindən asılı olmaqla yanaşı, cinayət mühakimə icraatının digər iştirakçıları ilə düzgün formalaşdırılmış qarşılıqlı əlaqə bacarığından asılıdır.

Принципы, функции и методы работы специалиста-криминалиста

Резюме

Проведение следственных действий помогает убедительно подтвердить результаты расследования. С помощью специалиста-криминалиста работа следственной группы более профессиональна, эффективна и требует меньше времени. Присутствие специалиста-криминалиста обеспечивает возможность оперативного анализа признаков обнаруженных следов и других объектов и их первоначальной дифференциации, позволяет следователю заранее планировать назначение соответствующих проверок или, наоборот, избегать их необоснованного выполнения и не продлить расследование. Его основная задача - помочь следователю в розыске, определении соответствующей процедуры и изъятии следов и предметов, связанных с делом, предметов, документов, которые могут иметь

процессуальный статус вещественных доказательств. Основная функция специалист криминалиста в ходе расследования на месте преступления заключается в оказании помощи следователю в поиске, проверке, описании и получении доказательств (различных предметов, следов, документов и других предметов). По поручению следователя специалист криминалист отбирает объекты, отбирает образцы для дальнейших экспертиз, принимает меры по обеспечению защиты от обнаруженных следов. Он помогает составлять протоколы, схемы, чертежи с использованием специальных научно-технических средств при проведении проверки. Уровень активности специалист криминалиста в процессуальных действиях зависит не только от его личных знаний и опыта работы, но и от его умения правильно формулировать взаимодействие с другими участниками уголовного процесса.

Rəyçi: dos.T.Vəliyev

Göndərilib: 13.05.2020

Qəbul edilib: 14.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/62-64

Nigar Fazil Mammadova
Baku State University
nigar.mammadova9@mail.ru

ENVIRONMENTAL LAWMAKING

Key words: *contagious, lawmaking, environmental, transnational*

Açar sözlər: *yoluxucu, qanunverici, ətraf mühit, transmilli*

Ключевые слова: *контагиозный, законодательный, экологический, транснациональный*

Introduction

It is rare to find an environmental law development or ‘innovation’ announced or celebrated without some discussion of its transferability. Discourses of diffusion are becoming increasingly central to the way that we develop, communicate and frame environmental law ideas. And yet, this significant dimension of environmental law practice seems to have outgrown existing conceptual scaffolding and scholarly vocabularies. The concept, and intentionally unfamiliar terminology, of ‘contagious lawmaking’ creates a space for both fleshing out, and problematizing, the phenomenon of the dynamic and multi-directional transfer of environmental law ideas.

Environmental law is on the move. This reality is not lost on scholars who, using diverse discourses of transplantation, spread, transmission, diffusion, cross-fertilisation, dissemination, and even impregnation, document multiple manifestations of a similar idea - environmental law ideas travel. Indeed, it is rare to find an environmental law development or ‘innovation’ announced or celebrated without some discussion of its transferability. Discourses of diffusion are becoming increasingly central to the way that we develop, communicate, debate and frame environmental law ideas. This matters for both environmental law scholarship and for the practice of environmental law.

The rapid expansion and multi-level nature of these developments suggest that this increasingly significant dimension of environmental law practice has outgrown existing conceptual scaffolding and scholarly vocabularies. As a result, the visual field through which these developments are contemplated and analyzed is artificially narrow and risks obscuring the complexity of legal mobility on view. The concept, and intentionally unfamiliar terminology, of ‘contagious lawmaking’ creates a space for both fleshing out, and problematising, the phenomenon of the dynamic and multi-directional transfer of environmental law ideas. Such transfers are not restricted to the spread of ideas and models across national borders. Rather, they permeate supra-national and sub-national lawmaking processes (Sofie Bouteligier, *Cities, Networks, and Global Environmental Governance. Spaces of Innovation, Places of Leadership* (Routledge 2013), transnational legal orders, private environmental governance, sites of Indigenous lawmaking (Akchurin (n 7) 944–8) legal cultures and traditions (See Scotford’s invocation of ‘internal’ legal cultures. Eloise Scotford, *Environmental Principles and the Evolution of Environmental Law* (Hart 2017) 19), judicial discourse and international organisational practice.

I. The “Global Spread” of environmental impact assessment

The international spread of environmental impact assessment (EIA) is celebrated as a landmark example of what this article identifies as contagious lawmaking. The roll-out and uptake of EIA is cited as an important step in the development of ‘modern’ environmental law. Its ubiquity means that any countries that have not introduced EIA are now seen as outliers; there are ‘probably no more than ten countries where EIA has not been introduced, and these include countries at war as well as some of the small island states’ (Arend Kolhoff and others, ‘Environmental Assessment’ in Roel Slootweg and others (eds), *Biodiversity in Environmental Assessment: Enhancing Ecosystem Services for Human Well-Being* (CUP 2010) 125, 127).

Environmental impact assessment is a fascinating legal practice to contemplate in a transnational context. It is very framing raises some flags about the quite distinct ways in which it might be conceptualised, despite a common label. EIAs are used around the world for assessing the types and extent of environmental impact likely to be caused by a given human action or activity on a species, habitat, or ecosystem (and also sometimes on the human environment). National EIA laws typically specify the circumstances under which certain prescribed projects will undergo a specified level of review before approval is granted, involving the disclosure of specific risks, proceeding within specified time periods, and conducted by a specific agency, as well as involving (sometimes) specified public or private participants. While the focus of legal EIA regimes

is heavily procedural, such a procedural focus belies the fact that EIA serves as an entryway into deeper, substantive legal understandings of public participation, standing, concepts of state authority, expert rule, evidentiary standards, and wider concepts of rights and obligations in any legal system (For an examination of the wider significance of the European Court of Justice's rulings on the EIA Directive, for example, see Vanessa Edwards, "A Review of the Court of Justice's Case Law in Relation to Waste and Environmental Impact Assessment, 1999-2011" (2013) 25 JEL 515).

A close look at some of the dominant narratives that feature in accounts of EIA's global spread reveals how easily passive, de-contextualised, and ahistorical interpretations of law's movements creep into accounts of contagious lawmaking. Identification of these narratives is not intended to disparage existing environmental law scholarship. Rather, isolating such narratives permits awareness of the significant hurdles and challenges implicated by the study of the movement of environmental law in what is inherently a comparative and transnational space. Drawing attention to narrative defaults highlights how environmental law's 'creation myths' (including its treatment of the birth and spread of EIA) develop, and are institutionalised, sometimes without a robust empirical base.

The very adoption of a 'transnational' lens, one that allows efforts to introduce EIA across the globe to come into view, itself imports biases and assumptions as to the appropriate unit of analysis. Such a lens allows us to see the movement of an idea such as EIA as the product of 'flows, networks, and governance assemblages' rather than to see this movement as the work of individual people (Mariana Valverde, *Chronotopes Of Law: Jurisdiction, Scale and Governance* (Routledge 2015) 106). Such a lens might work well for liberal theorists and activists who are comfortable with the idea of universal models, slightly adapted 'by giving them a local paint job'. But, for other scholars, including postcolonial and anthropologically minded scholars who emphasise historical specificity and contextual particularity, the very activity of seeing and 'mapping' the diffusion of a universal idea like EIA is problematic. The terminological and methodological traps that emerge in accounts of EIA's spread thus speak to the core argument of this article-that environmental law's mobility has outgrown the terminology and conceptual scaffolding necessary to robustly engage with it. Building out from the example of EIA, the article moves to tackle these terminological and methodological 'traps' head on.

II. Contagious environmental lawmaking

The above exercise of fine-grained sifting through the specific narratives that shape discourses of EIA spread is intended to foreshadow the tricky terrain that scholarship on contagious lawmaking inhabits. Ahistorical, de-contextualised and passive accounts of law's movements represent but a few of the 'traps' around which accounts of legal mobility in the broader literature must navigate. Before more fully exploring such traps, and with a base for thinking about environmental law's movements now established through the example of EIA, this article turns to the challenge of naming the complex processes of movement of legal ideas. This section thus situates scholarly labels for describing environmental law's movements within their wider intellectual history and seeks to make a case for what the concept of 'contagious lawmaking' might add to such existing metaphor-rich intellectual traditions.

One of the intentions of grounding this engagement with terminology and methodology in a concrete example - a study of discourses surrounding the spread of environmental impact assessment - is to offer a rich site for exploring the significant hurdles and challenges implicated by the study of the movement of environmental law in what is inherently a comparative and transnational space. The necessarily comparativist project of understanding the practices of contagious lawmaking demands methodological introspection and engages concerns about terminology, categorisation, and scale of comparison that have occupied comparative law scholars for years (Annelise Riles, 'Introduction: The Projects of Comparison' in Annelise Riles (ed), *Rethinking the Masters of Comparative Law* (Hart 2001) 2).

The methodological observations that follow emerge from the view that facts, events, vocabularies, outcomes, processes and people can all be erased by methodological choices and starting points. The importance of starting points is highlighted by recent scholarship that reveals how 'transnational' inquiries, investigations that privilege physical space, tend to de-emphasise temporality and to hide colonial encounters that happen in contexts other than physical spaces, such as economic contexts. Critical awareness of methodological choices is particularly valuable to transnational law research that involves stepping out of one's own legal culture and finding and labelling legal developments in less familiar places.

Moving beyond description, this article problematises scholarly practices of engagement with contagious lawmaking through the mapping of five particular 'traps'. Precisely because environmental law scholarship has not been traditionally dominated by methodological scepticism, there is value in identifying how issues of method 'remain inseparable from those concerning the politics and the "project" of any comparative undertaking'. These 'traps' are significantly interrelated - the quest for policy relevance may lead to practices that de-contextualise and ignore history given the urgency of finding transportable 'solutions' to environ-

mental problems. Obscuring the identity of key agents disseminating environmental law ideas transnationally may be a consequence of the fact that the individual writing about dissemination is the same person moving legal ideas, or writing judgments, or advocating for legal reform across jurisdictions.

Beyond description, there is an opportunity here to question, ever more thoughtfully, environmental law's very tradition of borrowing. There is space to contemplate environmental law's creation myths and what aspects of environmental law's birth and spread are missing from such accounts. For scholars and practitioners alike, this work invites intentional 'navel gazing' and self-awareness around personal and political agendas and practices. Contagious environmental lawmaking presents us ultimately with an intellectual challenge - that of imagining 'export quality' environmental law ideas.

Literature

1. Sofie Bouteligier, *Cities, Networks, and Global Environmental Governance. Spaces of Innovation, Places of Leadership* (Routledge 2013) 2;
2. Akchurin (n 7) 944–8;
3. Scotford's invocation of 'internal' legal cultures. Eloise Scotford, *Environmental Principles and the Evolution of Environmental Law* (Hart 2017) 19;
4. Arend Kolhoff and others, 'Environmental Assessment' in Roel Slootweg and others (eds), *Biodiversity in Environmental Assessment: Enhancing Ecosystem Services for Human Well-Being* (CUP 2010) 125, 127;
5. For an examination of the wider significance of the European Court of Justice's rulings on the EIA Directive, for example, see Vanessa Edwards, 'A Review of the Court of Justice's Case Law in Relation to Waste and Environmental Impact Assessment, 1999-2011' (2013) 25 JEL 515;
6. Mariana Valverde, *Chronotopes Of Law: Jurisdiction, Scale and Governance* (Routledge 2015) 106;
7. Annelise Riles, 'Introduction: The Projects of Comparison' in Annelise Riles (ed), *Rethinking the Masters of Comparative Law* (Hart 2001) 2.

Ətraf mühit qanunvericiliyi

Xülasə

Bu yazı hazırki vəziyyətdə bu sahə üzrə əhəmiyyətli məsələlərin olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışır. Bunun üçün doğru açıqlama (etiket) hələ tapılmamışdır. Məqalə ətraf mühit hüququnun qlobal şəkildə yayılmasının daha dərin araşdırılması üçün təməl rolunu oynayır. Bu "yoluxucu qanunverici" fenomenini müəyyənləşdirməklə və onun tədqiqində tətbiq olunan bəzi terminoloji və metodoloji çətinliklərə açıqlıq gətirməklə həyata keçirilir. Məqalə, "dünyada ən çox qəbul edilən ətraf mühitin idarəetmə aləti" olaraq adlandırılan ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin "qlobal" yayılması ilə əlaqəli fikirlərə diqqət çəkir. Güclü təsir bağışlayan və oxşarlığının olmaması ilə seçilən "yoluxucu qanunverici"nin həm qanunların hərəkətlərini izləmək, həm də onlara şərh vermək üçün mübarizə aparmağı ekoloji hüquq alimlərinin diqqətində olan layihələrdir. Bu məqaləni canlandıran metodoloji tənqidlər, eyni zamanda həm yerli, həm də transmilli olan ekoloji qanunun reallığı ilə maraqlanmaq istəyənləri canlandırmağa və cəlb etməyə yönəlmişdir.

Экологическое законодательство

Резюме

Эта статья призвана определить, что здесь происходит что-то важное. Правильный ярлык для него еще не найден. Статья создает основу для дальнейшего изучения глобального распространения права окружающей среды. Это достигается путем выявления феномена заразительного законотворчества и разъяснения некоторых терминологических и методологических проблем, связанных с его изучением. В статье использованы повествования о «глобальном» распространении оценки воздействия на окружающую среду, которое названо «наиболее широко принятым инструментом экологического менеджмента в мире». Заразительный законотворческий процесс с его потенциально уничижительными коннотациями и отсутствием у него осведомленности является заполнителем, означающим, что как отслеживание движений закона, так и борьба за их маркировку являются проектами, заслуживающими внимания ученых-экологов. Методологические критические замечания, которые оживляют эту статью, направлены на то, чтобы оживить и зарядить энергией студентов, желающих познакомиться с реальностью закона об окружающей среде, который является «локальным и транснациональным одновременно».

Rəyçi: dos. N.Mehdiyev

Göndərib: 11.05.2020

Qəbul edilib: 14.05.2020

Xaliq Yusif oğlu Dadaşzadə
Bakı Dövlət Universiteti
dadaszade.xaliq@gmail.com

ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRMASI HÜQUQU VƏ BU ÇƏRÇİVƏDƏ DİSTANT DİNDİRMƏ ÜSULUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, müdafiə hüququ, müdafiə hüququnun məhdudlaşdırılması*

Key words: *right to a fair trial, right of defense, restriction of right to defense*

Ключевые слова: *право на справедливое судебное разбирательство, право на защиту, ограничение права на защиту*

Müasirimizdə elmi-texniki tərəqqi insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən cinayətlərin istintaqı və məhkəmə proseslərinə siraət etmişdir. Müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə etməklə şahidin, zərərçəkmiş şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin distant dindirilməsi üsulundan həm məhkəməyəqədər dövrdə, həm də məhkəmə dövründə istifadə edildiyini görürük. Distant dindirmə, ilk əvvəllər şahidin və ya zərərçəkmiş şəxsin təhlükəsizliyini təmin etmək və ya məhkəmə prosesi zamanı təqsirləndirilən şəxsin onlara təzyiqini ən aza endirmək, habelə ölkənin digər ucqar ərazisində həbsdə olan təqsirləndirilən şəxsin və ya məhkumun köçürülməsinin təhlükəli olması halları üçün nəzərdə tutulurdu. Lakin sonradan distant dindirmədən və ya təqsirləndirilən şəxsin səs və video əlaqəsi ilə məhkəmə prosesinə qoşulması zəruri halların olub-olmaması əsaslandırılmadan tətbiq edilmiş və bu üsulun təqsirləndirilən şəxsin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində təsbit edilmiş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun pozuntusu hesab edilib-edilməməsi geniş müzakirə edilmişdir.

Distant dindirmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dindirməni həyata keçirən şəxs (müstəntiq və ya hakim) bir məkanda, dindirilən şəxs isə (şahid, zərərçəkmiş şəxs, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs) başqa məkanda, bəzən hətta başqa dövlətdə olur və texnologiyaların imkanlarından istifadə olunaraq onlar arasında səsli və görüntülü əlaqə qurulur və dindirmə də məhz həmin əlaqə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Düşünürük ki, distant dindirməni təkcə aidiyyəti şəxsin ifadəsinin alınması kimi deyil, həm də distant ibtidai və ya məhkəmə istintaqının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, məhkəmə istintaqı zamanı təqsirləndirilən şəxs səs və video əlaqə vasitəsi ilə dindirilməklə yanaşı, öz növbəsində təqsirləndirilən şəxs də öz prosesual hüquqlarından istifadə etməklə, onun əleyhinə ifadə vermiş şəxslərə sual verə, habelə sübutların qiymətləndirilməsində iştirak edə bilər və s.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində distant dindirmə istintaq hərəkətinə dair hər hansı maddə mövcud deyildir. Lakin bir çox dövlətlərdə, məsələn Rusyada, Türkiyədə, Ukraynada, Qazaxıstanda və s. distant dindirmə cinayət-prosessual qanunlarında tənzimlənmişdir. Distant dindirmə və ya səsli və görüntülü əlaqə sistemi işin ağılabatan müddətdə həll edilməsinin təmini, məhkəmə xərclərinin azaldılması baxımından sərfəli olduğu qədər, cinayət-prosessual hüququn bəzi prinsipləri və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tələbləri baxımından yetərsiz qaldığını demək olar.

"İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinin "c" yarımbəndinə əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs "**şəxsən** və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə özünü müdafiə etmək və ya müdafiəçisinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək" hüququna malik olmalıdır. [1] Bu maddə özünü müdafiə hüququnun təmini üçün təqsirləndirilən şəxsə, şəxsən müdafiə, özünün seçdiyi müdafiəçisinin köməyindən faydalanma və müəyyən şərtlər olduqda pulsuz müdafiəçisinin köməyindən yararlanma haqqı vermişdir.

Hər nə qədər Avropa Konvensiyasında şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində şəxsən iştirak etmək hüququ açıq şəkildə qeyd edilməsə də, onun özünü müdafiə hüququnu şəxsən istifadə edə bilməsi, ancaq bu şəkildə mümkün olacaqdır. Ona görə də, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs öz müdafiəsini şəxsən gerçəkləşdirmə hüququna malik olmaqla, bu hüquqdan istifadə edə bilməsi üçün onun məhkəmə prosesində şəxsən iştirak etməsi gərəkdir. Habelə, bu hüququn şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin köməyindən şəxsən yararlanmaq imkanı da nəzərə tutduğunu nəzərə alsaq, distant dindirmənin və ya səs və görüntülü əlaqə sistemi vasitəsi ilə prosesə qoşulmanın bu hüququ məhdudlaşdırdığı açıq aydındır. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində şəxsən iştirakı xüsusilə onun müdafiəçisinin köməyindən birbaşa yararlanma bilməsinə də imkan verir. Belə ki, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinin "b" yarımbəndinə əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs, "**öz**

müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq” hüququna malik olmalıdır. Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxs isə, öz müdafiəsini hazırlamaq üçün ilk növbədə iş materialı ilə tanış olmalıdır ki, məhkəmə prosesinə distant qoşulmuş şəxs belə imkandan məhrum olur.

Habelə, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinin “d” yarım bəndinə əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs, **“onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq və onun əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə onun lehinə olan şahidlərin çağırılması və dindirilməsi hüququna malik olmaq”** hüququna malik olmalıdır. Göründüyü kimi, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə iştirak etmək haqqı ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun və özünü müdafiə hüququnun əsas tələblərindəndir.

Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində iştirakının təmin olunması onun öz müdafiəsini həyata keçirə bilməsi, məhkəmə prosesində ona irəli sürülən ittihamları təkzib edə bilməsi və cəzanın fərdiləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq hakimin sağlam qərar verməsi, habelə hakimin diskresion səlahiyyətlərindən istifadə edə bilməsi baxımından önəmlidir. [2, s.96]

Xüsusilə, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnə biləcək məhkəmə prosesində birbaşa müdafiəsini edə bilməsi, aktiv şəkildə prosesə qoşulması, sübut təqdim etməsi və sübutların qiymətləndirilməsində iştirakı onun maraqları baxımından əhəmiyyətli olduğu aşkardır. [3, s.209]

Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə iştirak etməsi onun hüququ olduğu qədər, həm də vəzifəsi olduğunu deyə bilərik. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 311.5-ci maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxs üzrlü səbəblər olmadan məhkəmə iclasına gəlmədikdə o, məhkəmənin qərarı əsasında məhkəmə iclasına məcburi gətirilə bilər və bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda, onun barəsində qətimkan tədbiri seçilə bilər və ya seçilmiş qətimkan tədbiri daha ağır ilə əvəz edilə bilər. Təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışına isə yalnız AR CPM-in 311.2-ci maddəsində göstərilmiş müstəsna hallarda yol verilir. [4] Göründüyü kimi, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində iştirakının təmin edilməsi həm də məhkəmənin vəzifəsidir. Bu baxımdan, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində şəxsən iştirakının mümkün olmadığı və ya zəruri olan digər hallarda onun distant dindirilməsi və ya məhkəmə prosesinə distant qoşulması cinayət mühakimə icraatının davamlılığının təmin edilməsi üçün effektiv üsuldür. Digər tərəfdən, bu üsul işin əğlabatan müddətdə həll edilməsi hüququnun təmini baxımından da əhəmiyyətlidir. Avropa Konvensiyasının 6.1-ci maddəsinə əsasən, hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, **ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir.**

Marcello Viola İtaliyaya qarşı qərarında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) səsli və görüntülü əlaqə sistemi vasitəsi ilə təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində iştirakına münasibət bildirmişdir. Adı çəkilən qərara görə, ərizəçi Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinə əsasən, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun pozulması ilə əlaqədar AİHM-ə müraciət etmişdir. Ona görə ki, ərizəçi **razılığı olmadığı halda** apelyasiya məhkəməsinin üç prosesində distant şəkildə iştirak etmişdir. AİHM belə qərara gəlmişdir ki, ərizəçi cinayətkar birliyin üzvü olduğundan onun köçürülməsi zamanı qaçırılması, mafiya ilə təkrar əlaqə qura bilməsi ehtimalı, habelə mafianın üzvü olduğundan şahid və zərərçəkmiş şəxslərə təzyiq göstərmək imkanı müstəsna hallar hesab edildiyindən ərizəçinin məhkəmə prosesinə gətirilməməsi məqbul hesab edilməklə ərizəçinin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ pozulmamışdır. Habelə, məhkəmə ərizəçinin müdafiəçisi ilə üçüncü şəxslər tərəfindən dinlənilmədən görüşməsi hüququnun təmin edildiyi qənaətinə gəlmişdir.[5]

Səsli və görüntülü əlaqə sistemi vasitəsi ilə təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesinə qoşulması onun müdafiə hüququnun həyata keçirilməsi baxımından problem yarda bilər. Bağlantı zamanı səs və görüntünün kəsilməsi, tez-tez pozulması hər iki tərəf üçün ifadələrin anlaşılmaqlığına və təqsirləndirilən şəxsin özünü tam ifadə edə bilməməsinə səbəb olacaqdır. AİHM texniki problemlərə baxmayaraq aparılan mühakimənin Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin pozuntusu hesab edilməsinə Marcello Viola İtaliyaya qarşı qərarında münasibət bildirmişdir. Məhkəməyə görə, bağlantıda problemlərin olması gözləniləndir, bu problemin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun pozuntusu hesab edən tərəf bunu məhkəmə prosesi zamanı bildirməlidir. Həmin qərarla məhkəmə ərizəçinin bu barədə etirazının məhkəmə prosesinin heç bir mərhələsində verilməməsinə diqqət çəkmişdir.

Nəticə

Distant dindirmə və ya səs və video görüntülü əlaqə vasitəsi ilə məhkəmə prosesinə qoşulmanın həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Müsbət tərəfləri kimi, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə iştirak etməsi onun hüququ olduğu qədər, həm də vəzifəsi olduğundan, habelə onun məhkəmə baxışında iştirakını təmin etmək məhkəmənin vəzifəsi olduğundan müstəsna zəruri hallarda onun distant dindirilməsi və distant şəkildə məhkəmə prosesinə qoşulması effektiv həll yoludur. Bu üsul həm də işin ağılabatan müddət ərzində baxılmasının təmini və məhkəmə xərclərinin azaldılması baxımından sərfəlidir. Mənfi tərəfləri kimi isə, distant ibtidai və ya məhkəmə istintaqının şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin özünü şəxsən müdafiə, sübutların qiymətləndirilməsində şəxsən iştirak etmə və s. prosesual hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olmasını, habelə, faktiki olaraq müdafiəçinin köməyindən birbaşa yararlanma, iş materiallarını öyrənmə, sübut təqdim etmə hüquqlarından demək olar istifadə edə bilməməsini göstərə bilərik. Ona görə də, nəticəyə gəlirik ki, AİHM-in mövqeyinə, çəkişmə və bilavasitəlik prinsiplərinə də uyğun olaraq, habelə onun özünü aktiv şəkildə müdafiə hüququnun təmini baxımından təqsirləndirilən şəxsin distant dindirilməsi istisna qayda kimi tətbiq edilməlidir. Həm ibtidai araşdırma, həm də məhkəmə mərhələsində distant dindirmə əsaslandırılmış qərar əsasında həyata keçirilməlidir. Bununla bağlı aidiyyəti şəxsin fikri soruşulmalı və distant dindirmə ilə bağlı qərardan məhkəməyə şikayət vermək mümkün olmalıdır.

İbtidai istintaqda distant dindirmə, məhkəmə istintaqı zamanı distant dirmədən öz prosesual əhəmiyyətinə görə fərqləndiyindən, ibtidai istintaqdan fərqli olaraq məhkəmə nəzarətinin və məhkəmə baxışının distant şəkildə həyata keçirilməsi daha həssas məsələdir. Habelə nəzərə almaq lazımdır ki, ibtidai araşdırma zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs passiv prosesual şəxsdir. Lakin “Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində sadalanan hüquqlar məhkəmə mərhələsinə aiddir” demək də doğru yanaşma olmayacaqdır. Çünki Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi geniş şərh olunmaqla həm məhkəməyəqədər, həm də məhkəmə mərhələsinə aid hüquqları təsbit etdiyi qəbul edilməlidir. Belə şərh həm də insan hüquqlarının təbiətindən irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/1405>
2. Müberra Öztürk, Hükuka kesin aykırılık hali olarak savunma hakkının kısıtlanması (2019), Yüksek lisans tezi, https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET000631.pdf&ved=2ahUKEwiHy_D_wrPpAhUAAhAIHaH6A8oQFjAAegQIARAB&usq=AOvVaw1U4Iq2ZNbycEiVSgkGJwz
3. Karakehya, Hakan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6. Maddesi (Adil yargılanma hakkı) bağlamında ceza muhakemesinde duruşma, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Eskişehir (2007) <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/9653?locale-attribute=en>
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi <http://www.e-qanun.az/code/14>
5. Viola v. İtalyaya qarşı, No:45106/04, 05.10.2006, Qərarın Türkçə tərcüməsi üçün bax. Veli Kafes Viola v. İtalyaya qarşı qərarın təhlili <http://docplayer.biz.tr/3731340-Marcello-viola-v-italya-karar-incelemesi.html>, sonuncu baxış 01.05.2020

The right to a fair trial and the assessment of the method of remote interrogation in this context

Summary

In this study, first, definition and importance of the right to appear in court or right to defence later on, in this content the method of remote interrogation will be discussed. This method is useful about providing the judgement in a reasonable time and to decrease the judgement budget. Despite the advantages of the method, it has some disadvantages on some principles of criminal procedure law. The right to defense is a component of the right to fair trial, which is adopted by the European Convention on Human Rights. Within this framework, restriction of the right to appear in court in the (or right to defense) criminal procedure law is regulated as the absolute ground for violating.

Право на справедливое судебное разбирательство и оценка метода дистанционного допроса в этом контексте

Резюме

В этом исследовании, во-первых, определение и важность права появляться в суде или права на защиту в дальнейшем, в этом содержании будет обсуждаться метод дистанционного допроса. Этот метод полезен для предоставления решения в разумные сроки и для уменьшения бюджета решения. Несмотря на преимущества метода, он имеет некоторые недостатки по некоторым принципам уголовно-процессуального права. Право на защиту является составной частью права на справедливое судебное разбирательство, которое принято Европейской конвенцией о правах человека. В этих рамках ограничение права на участие в суде в (или праве на защиту) уголовно-процессуального закона регулируется как абсолютное основание для нарушения.

Rəyçi: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 16.05.2020

Qəbul edilib: 19.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/69-72

Ali Azer Alakbarli
Baku State Universihhty
alialakbarli2015@gmail.com

ACCEPTANCE BY SILENCE

Key words: *contract, contract law, silence, acceptance*

Açar sözlər: *müqavilə, müqavilə hüququ, susmaq, aksept*

Ключевые слова: *договор, договорное право, молчание, акцепт*

Introduction

Offer and acceptance are two essential elements of a legally binding contract. An offer is the expression of willingness to contract on specified terms, while an acceptance is an unconditional assent to the terms present in the offer. An acceptance typically does not take effect until it is communicated to the offeror. Communication of an acceptance is an almost inevitable requirement. Without this rule, unscrupulous parties might always try to hold people to offers of which they were totally unaware. One particular question that arises concerning the communication of acceptance is whether it is possible to impose contractual liability on an individual, within the terms of the offer, by not requiring them to communicate their acceptance before becoming a party to the contract? Based on the general rule as regards communication of acceptance, the answer to this question must be in the negative.

An offer may specify, not that it must, but that it may be accepted in a particular way. In cases of this kind, particular difficulty arises from provisions to the effect that the offeree may accept by silence (1, p. 358). The rule is generally that silence does not amount to an acceptance, and the rule is a good one. This rule is predicted by the objective theory of contract, which requires an external manifestation of assent. It is generally not possible to determine, from the position of a reasonable person in the position of the offeror, that there has been an assent to the terms of the offer when the offeree has remained silent throughout (2, p. 149)

If the law were otherwise traders would have sent out offers to sell goods at a certain price accompanied by a statement to the effect that the trader will consider the offer to sell as having been accepted unless the customer informs him to the contrary within a stipulated period of time. The law would be unduly burdensome if it imposed on people an obligation to take positive steps to reject unwanted offers. Thus it is that the law puts the onus on the person to whom the offer has been made to demonstrate that he has, by some positive conduct on his part, accepted the offer. Silence does not generally constitute such “positive conduct”. It is, by its nature, equivocal; it could be consistent with a rejection of the offer, indifference to the offer, or acceptance of it (3, p. 103).

Two policies support this general silence rule. Firstly, it is necessary to protect offerees from having contracts thrust upon them by aggressive offerors, for example: “Unless you respond and say “no” within a specified period we will infer that you have consented to my terms”. Secondly, the problem is that silence is equivocal: mistaken inferences can be drawn from a person’s failure to respond (4, p. 49)

Felthouse v. Bindley is the case normally cited in support of the proposition that silence does not constitute consent. The case was an action for conversion of a horse. John Felthouse instructed an auctioneer, Bindley, to sell his farming stock, but reserved a horse, which he informed the auctioneer he had already sold. He had been in negotiations with the purchaser, his uncle Paul Felthouse and each thought a sale had been agreed, though, unsurprisingly, John thought the price was 30 guineas, whereas Uncle Paul thought the price was 30 pounds. John wrote to his uncle rather testily asserting 30 guineas as the price and Paul in turn replied to his nephew offering to split the difference at £30.15s. John did not reply to this but instructed Bindley not to sell the horse. Of course, Bindley went ahead and sold the horse anyway, for £33. The purchaser refused to be tempted by the offer of £5 to give up the horse. Paul Felthouse then sued Bindley for conversion. The action was bound to succeed if Uncle Paul was the owner of the horse at the time of the auction, but bound to fail if he was not. All depended on whether there came into existence a contract for the sale of the horse to Uncle Paul (5).

The court held that there had been no communication of John’s acceptance to Paul before Bindley bought the horse and therefore no contract between them. Willes J said: “It is clear that the uncle had no right to impose upon the nephew a sale of his horse for £30.15s unless he chose to comply with the condition of writing to repudiate the offer. The nephew might, no doubt, have bound his uncle to the bargain by writing to him: the uncle might also have retracted his offer at any time before acceptance. It stood an open offer: and

so things remained until the 25th of February, when the nephew was about to sell his farming stock by auction. It is clear, therefore, that the nephew in his own mind intended his uncle to have the horse at the price which the uncle had named (£30 15s), but he had not communicated such his intention to his uncle, or done anything to bind himself” (6, p. 22).

Although *Felthouse v Bindley* is often regarded as the leading authority on acceptance by silence in the law of contract, the proper principle to be derived from the case is open to question. First, the issue of acceptance by silence was only raised indirectly in the context of a tortious action. Second, the decision would appear to be wrong on its facts. In the Court of Common Pleas Willes J correctly expressed the policy behind the court’s approach to the question whether silence can be relied upon as evidence of acceptance but then failed to apply it. He said that the uncle had no right to impose upon the nephew a sale of his horse. The policy is that no person should be able to force a contract upon an unwilling party (7, p. 155).

As for the stance taken in Azerbaijani law with respect to acceptance by silence, there are three provisions in the Civil Code of Azerbaijan directly dealing with this matter. First, Article 329.4 states that silence is deemed expression of willingness of parties to conclude a contract when stipulated in the Civil Code or agreement of parties. Second, it is prescribed in Article 409.3 that silence does not amount to acceptance, unless otherwise inferred from Civil Code, business customs or prior business relations of parties (Civil Code). Third, it can be drawn from Article 658 that when the item offered for sale was delivered to the purchaser for the purposes of trial or inspection, the latter’s silence after the lapse of the stated time will be deemed as approval (8).

Though silence typically cannot amount to acceptance, still there exist some circumstances in which silence may be deemed as acceptance: a) offeree intends silence as acceptance; b) prior dealings; c) accepting benefits without objection.

Firstly, if both the offeror and the offeree intend the offeree’s silence to create assent, courts honor those wishes. This situation generally arises when an offer specifies that, in the absence of objection, the offeror will assume the offeree accepts the proposal. Having been invited to accept by silence, the offeree cannot be blamed for choosing to signify assent in that manner. If the offeror later refuses to perform, he can hardly complain that the offeree did not communicate assent; his offer specified that means of acceptance (9, p.86).

More troublesome cases arise if the offeror begins to perform and the offeree objects that its silence was not intended as assent. The offeree’s silence here can be strategic. If events change in a way that makes the deal favorable, the offeree can state that it intended the silence as acceptance, taking advantage of the good bargain. But if events make the deal unfavorable, the offeree can claim that its silence was not intended as acceptance, allowing it to avoid the bad deal. In effect, silence extends the period during which the offeree can decide whether to agree. The offeror cannot rely on the silence as acceptance unless she has some way to prove the offeree really did intend to accept by silence, despite his current protestations that he did not. For this reason, a prudent offeror will not specify silence as a means of indicating assent, requiring instead some form of notice (10, p. 137).

Secondly, prior dealings may establish the meaning of silence between parties. Where an offeror and offeree deal repeatedly and often treat silence as assent in their transactions, neither one has much room to complain that silence should not be treated as assent in this transaction. *Hobbs v. Massasoit Whip Co* offers a popular example. Hobbs frequently sent snake skins to Massasoit, which used them to make whip handles. Massasoit, without otherwise indicating assent, paid Hobbs for each shipment. When Massasoit failed to pay for a shipment, Hobbs sued. The court’s decision could be taken two ways. According to Article 69 of Restatement (Second) of Contracts, the decision was interpreted as holding that Massasoit’s silence accepted Hobbs’ offer because prior dealings between them showed they each treated Massasoit’s failure to object as assent to the purchase of the goods (11).

The court offered a second way to view the case: Massasoit’s dealings with Hobbs might establish a standing offer to buy skins of suitable size and quality. Hobbs, by delivering skins, could accept that offer by performance. Massasoit’s silence, then, would be irrelevant. Hobbs accepted its offer by delivering the goods, completing the contact at that point. The case is not cited for this holding. The alternative illustrates that assent cases can be viewed from several angles. (12; 9, p. 86).

Thirdly, where an offeree accepts the benefits of an offer without objection, that silence may be treated as assent to a contract. This can occur where the offeror provides property or where the offeror provides services. When an offeror provides services, acceptance by silence involves three components: a) the offeree accepted the benefit of the services; b) the offeree knew the offeror expected compensation for the services; c) the offeree had a reasonable opportunity to reject the services (9, p. 86).

Turning to the position in the United States, the general principle that silence is not acceptance is adopted under the Restatement (Second) of Contracts. However, section 69 (1) of the Restatement recognizes that a contract may result from silence: (a) where that silence is linked with conduct evidencing acceptance; (b) where the terms of the offer allow silence to be a method of acceptance and the offeree intends to accept by such silence; and (c) where the course of dealing between the parties is such that a reasonable offeree should notify the offeror if he does not intend to accept. In the Restatement itself, it is said that the provision recognizes two classes of case where silence amounts to acceptance. First, where an offeree silently takes offered benefits and, second, where one party relies on the other party's manifestation of intention that silence may operate as acceptance (11).

To fall within the exception in (a), there must be both a reasonable opportunity to reject the offered services and reason to know that the services were offered with the expectation of compensation. Many such cases would give rise to a restitutionary claim based on acceptance, but there can be little doubt that in Anglo-Australian law, if an offer is made, then such conduct would amount to an acceptance giving rise to a contract.

Exception (b) is not intended to protect the offeror; an offeror cannot force a contract on an offeree by stating that silence is acceptance. But if an offeror introduces such a term into the offer, then he or she may be bound by that term and the uncertainty it may give rise to. Thus, exception (b) would cover the situation which might have arisen on the facts of *Felthouse v Bindley* had the nephew been suing his uncle for failure to accept the horse and the uncle had contended that acceptance had not been communicated. Clearly, the uncle had given the nephew reason to understand that silence would constitute assent, the nephew intended to accept but relied on the uncle's letter in not sending a response. The offeree, nephew, is entitled to rely on such a statement if he chooses (2, p. 156).

Exception (c) refers to the fact that "usage of trade" or a "course of dealing" between the parties may give the offeror reason to understand that silence will constitute acceptance. There is no reason to think an English court would not find that there is a contract in such circumstances.

A similar set of exceptions exists under the Unidroit Principles of International Commercial Contracts. Article 2.1.6(1) states that silence or inactivity does not amount to acceptance. However, the aim of the provision is to prohibit an offeror forcing a contract on an offeree by stating, in the terms of the offer, that silence will constitute acceptance. The commentary explains this and states that the situation is different if the parties themselves agree that silence shall amount to acceptance, or if there exists a course of dealing or usage to that effect (13).

Like English law, German law takes the view that silence cannot amount to an acceptance since contracts cannot be forced upon unwilling partners. Furthermore, silence is often equivocal as to the intentions of the offeree: inactivity could just as well evince an intention not to accept in many cases. But this is only the position in principle, and one can find some exceptions created either by the German Civil Code (BGB) and Commercial Code (HGB) and the case law.

One of such exceptions can be found in Article 455 of BGB and deals with sales on approval or inspection. If the item offered for sale was delivered to the purchaser for the purposes of trial or inspection, the latter's silence after the lapse of the stated time (or, if no time was stated, a reasonable period) will be deemed as approval whereby, strictly speaking, parties are considered to have concluded a contract which however is subject to this approval (14; 15, p. 75).

Another exception can be found in Article 516 (II) of BGB. If a donor offers to make a donation and sets a time limit within which the donee must express his willingness to take the gift, the offer is deemed to have been accepted through silence after the fixed period has expired (15, p. 76).

In Turkish law, silence may constitute an implied acceptance. In some cases, the offeror does not have to receive an express acceptance if the law or the special nature of the transactions or the circumstances do not require it. In such a case, if the offeree does not reject the offer in a reasonable time, then the contract is considered to be concluded (Turkish Code of Obligations, Article 6). For instance, Article 503 of the Turkish Code of Obligations does not require an express acceptance for the conclusion of an agency contract. According to the said Article, an agency contract is considered to be concluded when an agent receives an offer in regard to the services he renders in an official capacity or on a professional basis or he has publicly announced that he will accept offers relating to these services, unless the agent immediately rejects this offer (17, p. 8).

As for the position taken in European contract law, Article 2:204 (2) of Principles of European Contract Law reflects the view of any jurisdiction that silence in itself does not suffice (17; 18, p. 77). The so-called inertia selling is prohibited by the EU Directive on Consumer Rights, which states in Art. 27 "The consumer shall be exempted from the obligation to provide any consideration in cases of unsolicited supply of goods, water, gas, electricity, district heating or digital content or unsolicited provision of services. In such cases,

the absence of a response from the consumer following such an unsolicited supply or provision shall not constitute consent” (19).

Conclusion

After the analysis of several views taken in contract laws of different countries concerning acceptance by silence, it can be concluded that the general rule is that silence is not tantamount to acceptance. There exist three reasons supporting this rule: a) in general, silence is ambiguous: it will often be difficult to infer an intention to accept from it; (b) acceptance must generally be communicated to the offeror so that he knows when a contract binds both parties; (c) the rule prevents an offeror from exploiting an offeree's inertia by imposing liability unless he actively rejects the offer. However, there are exceptions to this rule, according to which, silence can amount to acceptance if it originates from law, business customs, agreement as well as prior dealings of parties, or if silence is intended by offeree as acceptance.

Bibliography

1. Edwin Peel, *Treitel on the Law of Contract*, 14th ed. (Sweet & Maxwell, 2015)
2. Michael Furmston, *Contract Formation: Law and Practice*, 2nd ed. (Oxford University Press, 2016)
3. Ewan McKendrick, *Contract Law: Text, Cases, and Materials*, 5th ed. (Oxford University Press, 2012)
4. Neil Andrews, *Contract Law*, 1st ed. (Cambridge University Press, 2011)
5. Felthouse v Bindley [1862] EWHC CP J35
6. Max Young, *Understanding Contract Law* 1st ed. (Routledge, 2010)
7. Roger Halson, *Contract Law*, 2nd ed. (Longman Publishing Group, 2012)
8. Civil Code of Republic of Azerbaijan, <http://www.e-qanun.az/code/8>
9. Michael B. Kelly, *Inside Contract Law: What Matters and Why* (Aspen Publishers, 2011)
10. Melvin A. Eisenberg, *Foundational Principles of Contract Law* (Oxford University Press, 2018)
11. American Law Institute, *Restatement (Second) of Contracts*, (American Law Institute, 2013)
12. Hobbs v. Massasoit Whip Co. - 158 Mass. 194, 33 N.E. 495 (1893)
13. Stefan Vogenauer, *Commentary on the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (PICC)*, 2nd ed. (Oxford University Press, 2015)
14. Bürgerliche Gesetzbuch (BGB), <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>
15. Basil S. Markesinis, *The German Law of Contract: A Comparative Treatise*, 2nd ed. (Hart Publishing, 2006)
16. İlhan Helvacı, *Turkish Contract Law*, 1st ed. (Springer, 2017)
17. Principles of European Contract Law (PECL), www.trans-lex.org/400200/_pecl/
18. Jan M. Smits, *Contract Law: A Comparative Introduction*, (Edward Elgar Pub, 2014)
19. European Union Directive on Consumer Rights, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0083>

Susma yolu ilə aksept

Xülasə

Aksept ofertanın ünvanlandığı şəxsin ofertanı qəbul etməsi haqqında cavabıdır. Susmanın aksept hesab edilib-edilməməsi ilə bağlı müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqdan sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi qaydaya əsasən susmaq askeptə bərabər tutulmur. Lakin bu qaydadan istisnalar da mövcuddur. Belə ki, bunun qanundan, işgüzar adətlərdən, tərəflərin razılaşmasından, onların əvvəlki işgüzar münasibətlərindən irəli gəldiyi, həmçinin ofertanın verildiyi şəxs tərəfindən susmağın ofertanın qəbul edilməsi vasitəsi kimi nəzərdə tutulduğu hallarda susmaq akseptə sayıla bilər.

Акцепт молчанием

Резюме

Акцептом признается ответ лица, которому адресована оферта, о ее принятии. Проанализировав практику разных стран в отношении принятия в качестве молчания, мы можем сделать вывод, что в целом молчание не считается принятием. Однако есть и некоторые исключения из этого правила. Молчание - это согласие, если оно предусмотрено законом, соглашением сторон, обычаем или предшествующими деловыми отношениями сторон.

Rəyçi: h.f.d. R.Abbasova

Göndərilib: 23.05.2020

Qəbul edilib: 25.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/73-78

Эльвира Рауф гызы Юсифова
Бакинский государственный университет
yusifovaelvira@mail.ru

ПОЛНОМОЧИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: конституционный контроль, орган конституционного контроля, Конституционный Суд, разделение властей, конституционное правосудие

Açar sözlər: konstitusiya nəzarəti, konstitusiya nəzarəti orqanı, Konstitusiya Məhkəməsi, hakimiyyət bölgüsü, konstitusiya ədalət mühakiməsi

Key words: constitutional review, the constitutional review authority, the Constitutional Court, the separation of powers, constitutional justice

В данной статье рассматривается статус Конституционного Суда Азербайджанской Республики, изучаются его функции, обеспечивающие верховенство Конституции, вносится ясность в положения относительно предмета конституционного контроля. Также анализируя полномочия Конституционного Суда в различных аспектах выясняются существующие несоответствия и даются рекомендации относительно усовершенствования в Конституции института конституционного контроля путем доработки определенных положений.

Конституционный суд Азербайджанской Республики является специализированным судебным органом, который контролирует соответствие правовых актов Конституции. В соответствии со статьей 125 Конституции, судебная власть осуществляется Конституционным Судом Азербайджанской Республики наряду с другими судебными органами. Конституционный Суд является судебным органом конституционного контроля. Согласно статье 1 Закона Азербайджанской Республики о Конституционном Суде, Конституционный Суд Азербайджанской Республики является высшим органом конституционного правосудия по вопросам, отнесенным к его компетенции Конституцией Азербайджанской Республики. Основные цели Конституционного суда заключаются в обеспечении верховенства Конституции Азербайджанской Республики, защите основных прав и свобод каждого. В соответствии со статьей 130 Конституции Азербайджанской Республики Конституционный Суд обладает широкими полномочиями, и посредством этих полномочий он выполняет функцию надзора за законодательной системой в целом и обеспечения верховенства Конституции. Прежде всего, Конституционный Суд проверяет соответствие нормативно-правовых актов в иерархии законодательной системы, установленной в части первой статьи 148 Конституции Азербайджанской Республики, нормативно-правовому акту над иерархией в силу Конституции и обладающему высшей юридической силой.

Изучение полномочий Конституционного суда, закрепленных в Конституции, позволяет сделать вывод о том, что он также выступает в качестве арбитра между государственными органами и разрешает споры о разделении полномочий между властями. Это логически приводит к первоначальному впечатлению, что Конституционный Суд находится над ветвями власти или над разделением власти в целом и может непосредственно вмешиваться в деятельность ветвей власти. Тем не менее, детальный анализ проблемы приводит к выводу, что Конституционный Суд выполняет правосудие, и не меняет конституционный статус других ветвей власти, а также не определяет, в какой форме они должны действовать. Он просто обеспечивает верховенство конституционных положений, наблюдая за надлежащим применением разделения властей, установленного Конституцией. Тот факт, что Конституционный суд обладает способностью влиять не только на законодательную систему, но и на полномочия государственных органов, не делает его экстраординарным органом, и, как мы уже упоминали, он только стремится обеспечить верховенство Конституции. В полномочия Конституционного Суда Азербайджанской Республики также входит толкование Конституции и законов. Конституционный Суд принимает решения при рассмотрении вопросов, отнесенных к его компетенции. Решения Конституционного Суда обязательны для всех представительных, исполнительных и судебных органов, а также других субъектов права.

Конституционный суд, являясь судебным органом, курирующим конституцию, осуществляет судебную власть свободно и независимо посредством конституционного судопроизводства. Конституционный суд защищает сам закон и конституцию в случае возникновения спорных правовых вопросов или нарушения закона путем реализации правосудия [6, с. 185].

Высший орган Конституционного Суда в области защиты Конституции определяется его высоким положением в системе государственной власти, его неподчинением какой-либо судебной инстанции, его решениями, обязательными для всех, и его руководством только в Конституции и Закону о Конституционном Суде.

Особый статус Конституционного Суда в механизме государственной власти также можно объяснить тем, что среди судебных органов только полномочия Конституционного Суда широко отражены в Конституции [5, с. 454]. Непосредственное установление полномочий Конституционного Суда в Конституции также служит для согласования этих полномочий с основными целями деятельности Конституционного Суда. Согласно части VIII статьи 130 Конституции, Конституционный суд может осуществлять другие полномочия, предусмотренные в Конституции. Это означает, что полномочия Конституционного суда не ограничиваются полномочиями, указанными в статье 130 Конституции. Однако следует отметить, что полномочия не должны противоречить правовой природе и назначению Конституционного Суда как органа, осуществляющего конституционный контроль. Дополнительные полномочия Конституционного Суда не являются чрезмерными. Юрисдикция Конституционного Суда также имеет определенные ограничения. Это связано, во-первых, с юридической природой Конституционного суда и его назначением в качестве органа по пересмотру конституции, а во-вторых, с тем, что его полномочия направлены на разрешение конституционно-правовых споров.

Основные полномочия Конституционного Суда Азербайджанской Республики закреплены в статье 130 Конституции. Суд на основании запроса Президента Азербайджанской Республики, Милли Меджлиса, Кабинета Министров, Верховного Суда, Прокуратуры, Али Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики решает вопросы проверки соответствия и соблюдение нормативных правовых актов, включенных в законодательную систему, Конституции Азербайджанской Республики и законодательным актам, действующим в законодательной иерархии, а также соответствия решений Верховного Суда Конституции и законам, муниципальных актов Конституции, законам, указам Президента и решениям Кабинета Министров (а в Нахчыванской Автономной Республике, также и Конституции Нахчыванской Автономной Республики, законам и решениям Кабинета Министров Нахчыванской Автономной Республики).

Статья 130 Конституции также включает полномочия Конституционного Суда разрешать вопросы, о соответствии не вступивших в силу межгосударственных договоров Азербайджанской Республики Конституции Азербайджанской Республики; о соответствии межправительственных договоров Азербайджанской Республики Конституции и законам Азербайджанской Республики, а также споры о разделении полномочий между законодательной, исполнительной и судебной властями. Согласно Конституции, Конституционный Суд Азербайджанской Республики несет ответственность за решение вопросов о соответствии Конституции, законов, постановлений Али Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики и решений Кабинета Министров Конституции, законам, указам Президента и решениям Кабинета Министров. Наряду со всем этим Конституционный Суд Азербайджанской Республики уполномочен толковать Конституцию и законы Азербайджанской Республики.

В дополнение к вышеупомянутому в законодательстве в части VIII статьи 130 Конституции говорится, что Конституционный суд Азербайджанской Республики осуществляет и другие полномочия, предусмотренные Конституцией. Эти полномочия отражены в главе 7 Закона о Конституционном Суде Азербайджанской Республики. Они включают в себя:

- проверка и утверждение результатов выборов депутатов Милли Меджлиса Азербайджанской Республики;
- Назначение даты первого заседания вновь избранного Милли Меджлиса Азербайджанской Республики;
- Официальное объявление результатов выборов Президента Азербайджанской Республики;
- рассмотрение заявления об отставке Президента Азербайджанской Республики;
- рассмотрение обращения Милли Меджлиса Азербайджанской Республики об уточнении информации о том, что Президент Азербайджанской Республики полностью утратил способность осуществлять свои полномочия из-за состояния здоровья;
- рассмотрение вопроса об отставке Президента Азербайджанской Республики;
- рассмотрение вопроса, связанного с выдачей заключения Конституционного Суда по предложениям Милли Меджлиса Азербайджанской Республики или Президента Азербайджанской Республики о внесении изменений в текст Конституции Азербайджанской Республики.

Как видно, Конституция Азербайджанской Республики устанавливает очень широкий круг полномочий Конституционного Суда.

Следует также отметить, что Конституционный суд при проверке конституционности нормативных правовых актов и решении других правовых вопросов должен сосредоточиться на правовых вопросах, а не на существующих фактах. По этой причине решения Конституционного Суда при установлении фактов по делу при решении вопросов, входящих в его компетенцию, носят преюдициальный характер. [11, с. 144]

Как мы знаем, во многих странах верховенство международного права над внутренним законодательством закреплено в законодательстве этих стран. По этой причине важно проверить соответствие межгосударственных соглашений конституции, а межправительственных соглашений - как конституции, так и законам [7, с. 633; 9, стр. 117]. В нашем законодательстве предусмотрена возможность проверки конституционности межгосударственных соглашений, которые не вступили в силу, т.е. их проекта. Это делается в форме первоначального конституционного контроля.

Кроме того, в связи с поправками в конституцию, рассмотрение новой нормы, отраженной в конституции, с точки зрения ее конституционности также является спорным [9, с. 117]. Законы, принятые референдумом, находятся вне конституционного контроля, и в дополнение к причинам, упомянутым выше, есть несколько других причин для этого. Прежде всего, законы, принятые на референдуме, отстают только от Конституции с точки зрения их юридической силы. Во-вторых, законы, принятые референдумом, такие как конституция, также отличаются от других нормативных правовых актов, включенных в законодательную систему, своим теоретическим и практическим применением. В-третьих, изменение и аннулирование актов референдума осуществляется в порядке принятия этих актов, то есть путем референдума.

Таким образом, законы, принятые на референдуме, выражающие волю народа, являющегося единственным источником государственной власти, не могут быть объектом конституционного правосудия [10, с. 59].

Законодательство некоторых стран предусматривает первоначальный надзор за законопроектами, которые требуют внесения изменений и дополнений в конституцию для обеспечения стабильности и прямого воздействия конституции. В ряде стран этот контроль применяется ко всем законопроектам, которые предусматривают изменения и дополнения в конституцию. В других группах стран первоначальный контроль применяется только к законопроектам, которые предусматривают изменения в конституцию страны.

Законодательство Азербайджанской Республики также исключает возможность пересмотра актов, принятых референдумом, Конституционным Судом. Статья 154 Конституции Азербайджанской Республики конкретно разъясняет этот вопрос. Она гласит: «Конституционный Суд Азербайджанской Республики не может принимать решения по поправкам к тексту Конституции Азербайджанской Республики, принятым референдумом». Это объясняется тем, что решения, принятые референдумом, прямо выражают волю народа. Любой акт, выражающий волю народа, не может контролироваться никаким государственным органом. Но здесь нужно обратить внимание на одну особенность. Таким образом, в соответствии со статьей 153 Конституции, когда Милли Меджлис Азербайджанской Республики или Президент Азербайджанской Республики вносит изменения в текст Конституции Азербайджанской Республики, получается заключение Конституционного Суда Азербайджанской Республики. Тем не менее, мы можем отметить, что конституционное положение по этому вопросу не является зрелым. Таким образом, статья 153 Конституции предусматривает только мнение Конституционного Суда Азербайджанской Республики о предлагаемых изменениях. Если Конституционный суд даст отрицательное мнение о конституционных изменениях, то какова будет судьба вопроса, референдум по предлагаемым конституционным изменениям (обратите внимание, что носителем права на суверенитет является азербайджанский народ, и он может решить, следует ли внести соответствующие изменения) или, принимая во внимание мнение Конституционного Суда, нет конкретного положения о выполнении работ по улучшению проекта. Такой практики не было во время всех трех референдумов, проведенных в рамках конституционных реформ в Азербайджанской Республике, только Конституционный суд рассмотрел Закон о референдуме от 26 сентября 2016 года в связи с конституционными изменениями и добавил Часть II к статье 98¹, которая будет добавлена в Конституцию. Это положение было включено в проект Закона о референдуме. Однако вопрос о том, как решить этот вопрос, если решение Конституционного суда может противоречить Закону о референдуме, не был решен в соответствующей статье Конституции. Целесообразно, чтобы этот вопрос был конкретно решен в Конституции.

Статья 149 Конституции Азербайджанской Республики устанавливает вопрос иерархического соответствия нормативных правовых актов друг другу. Он отражает вопрос соответствия законов Кон-

ституции, указов президента Конституции и законам, решений Кабинета Министров Конституции, законов, указов Президента, актов центральных органов исполнительной власти Конституции, законов, указов президента и решений Кабинета Министров. В юридической литературе конституционный контроль понимается в широком и узком смысле. Глядя на вопросы, перечисленные выше, конституционный контроль здесь широк. В узком смысле, конституционный контроль рассматривается авторами как проверка конституционности законов, особенно тех, которые были приняты парламентом. [8, с. 56]

Основная функция конституционного правосудия заключается в проверке соответствия нормативных правовых актов конституции. Если мы посмотрим на опыт какой-либо зарубежной страны, мы увидим ту же ситуацию. То есть основная задача органов, проводящих разбирательства в Конституционном суде в этих странах, заключается в проверке конституционности законов и других нормативных правовых актов. [9, с. 114] Это обеспечивает не только верховенство конституции, но и иерархическое превосходство законов и нормативных правовых актов в рамках законодательной системы друг над другом. Эта идея является лейтмотивом конституционного права многих развитых демократий.

Существуют две системы проверки конституционного соответствия нормативных правовых актов в сфере конституционного контроля зарубежных стран. Одна из этих систем отличается от другой из-за определенных юридических нюансов. Таким образом, одна из этих систем представляет собой систему, которая предусматривает только проверку соответствия нормативных правовых актов конституции. Как мы видим в этой группе стран, Конституция играет ключевую роль в сфере конституционного контроля. К этим странам относятся Россия, Грузия, Казахстан и другие. Однако мы считаем, что это не очень удачный вариант. Потому что он предназначен только для обеспечения верховенства конституции. Этого недостаточно. Хотя верховенство конституции обеспечивается в этой системе, верховенство других нормативных правовых актов не обеспечивается. Предположим, что решение исполнительной власти противоречит законодательству страны. Однако ни один орган не имеет возможности обратиться в Конституционный суд с просьбой признать недействительным незаконное положение этого решения. Потому что Конституционный Суд стремится обеспечить верховенство конституции, а не какого-либо закона или нормативного правового акта. Однако не исключено, что полномочия по обеспечению верховенства других законов и нормативных актов будут переданы другому государственному органу. Но опять же, по нашему мнению, это не правильный шаг. Потому что вопрос обеспечения верховенства как конституции, так и законов и нормативных актов должен быть в компетенции Конституционного суда.

В других группах стран сформировалось правило «иерархического контроля». Главной особенностью этой системы является то, что орган конституционного контроля в зависимости от своей юридической силы и формы проверяет соответствие нормативных правовых актов либо конституции, либо законам, либо актам президента и правительства [10, с. 51]. Как мы видели, в качестве стандарта здесь играют роль не только конституция, но и другие нормативные правовые акты. Эта система, включая Азербайджан, используется Беларусью, Литвой, Узбекистаном и другими странами. Иерархическая система управления может быть охарактеризована как более безопасная и организованная система, чем первая система. Как видно, эта система всесторонне охватывает все нормативные правовые акты. Здесь предпочтение отдается не только конституции. Все законы и иные нормативные правовые акты защищены в законодательной иерархии от актов, которые им не соответствуют. Следует отметить, что применение второй системы, то есть «иерархической» системы, является более подходящим как с точки зрения обеспечения верховенства закона и конституции, так и с точки зрения организации.

Эта система также применяется в Азербайджанской Республике. Это дает основание утверждать, что конституционный контроль в Азербайджанской Республике является универсальным, и поэтому проверка соответствия вышеупомянутых нормативных правовых актов Конституции Азербайджанской Республики обеспечивает как верховенство Конституции, так и единство законодательства Азербайджанской Республики.

Проверка конституционности законов, являющихся объектом конституционного контроля, играет важную роль в деятельности органов, осуществляющих конституционный контроль. Любой закон, принятый Милли Меджлисом Азербайджанской Республики полностью или частично, может быть подвергнут конституционному контролю. Однако в юридической литературе можно найти такой спорный вопрос: какие законы могут быть объектом конституционного контроля? Этот вопрос регулируется по-разному в законодательстве разных стран.

В целом, если мы классифицируем законы, сможем различить конституционные, органические (органические) и обычные законы. Конституционные законы имеют высшую юридическую силу, являясь неотъемлемой частью Конституции. Конституционные законы имеют разные значения в разных странах. В частности, если мы посмотрим на опыт Азербайджанской Республики, то увидим, что в соответствии со статьей 156 Конституции Азербайджанской Республики, изменения в Конституцию Азербайджанской Республики принимаются Милли Меджлисом в форме конституционных законов. Таким образом, Конституция Азербайджанской Республики устанавливает существование специальных видов законов, принятых Милли Меджлисом, - конституционные законы. Однако в Конституции Азербайджанской Республики нет конкретного положения о том, что конституционные законы являются непосредственно объектом конституционного контроля. Это может привести к определенным проблемам в соответствующей области. Мы можем обосновать эту проблему конкретным примером. Таким образом, в соответствии с частью IV статьи 134 Конституции Азербайджанской Республики Конституция и законы Нахчыванской Автономной Республики, принятые Верховным Собранием Нахчыванской Автономной Республики, соответствуют Конституции и законам Азербайджанской Республики; ... не должно противоречить.

Часть V этой же статьи гласит, что Конституция Нахчыванской Автономной Республики представляется Милли Меджлису Азербайджанской Республики Президентом Азербайджанской Республики и утверждается Конституционным законом. В части V статьи 156 Конституции Азербайджанской Республики говорится, что конституционные законы являются неотъемлемой частью Конституции Азербайджанской Республики и не могут противоречить основному тексту Конституции Азербайджанской Республики. Таким образом, Конституция Нахчыванской Автономной Республики является неотъемлемой частью Конституции Азербайджанской Республики и не может противоречить основному тексту Конституции Азербайджанской Республики.

Часть I статьи 139 Конституции Азербайджанской Республики определяет круг вопросов, решаемых Али Меджлисом Нахчыванской Автономной Республики, а часть II этой же статьи гласит, что «Али Меджлис Нахчыванской Автономной Республики принимает решения по вопросам, указанным в этой статье».

Часть I статьи 25 Конституции Нахчыванской Автономной Республики также устанавливает вопросы, решаемые Али Меджлисом Нахчыванской Автономной Республики. Часть II той же статьи гласит, что законы принимаются по вопросам, указанным в пунктах 1 и 2 настоящей статьи, и решения принимаются аналогичным образом по другим вопросам. Те же вопросы предусмотрены в пунктах 1 и 2 части I статьи 139 Конституции Азербайджанской Республики и в пунктах 1 и 2 части I статьи 25 Конституции Нахчыванской Автономной Республики.

Часть II статьи 139 Конституции Азербайджанской Республики предусматривает принятие решений Али Меджлисом Нахчыванской Автономной Республики, а часть вторая статьи 25 Конституции Нахчыванской Автономной Республики предусматривает принятие законов Али Меджлисом Нахчыванской Автономной Республики. Этот пример дает основания еще раз сказать, что во избежание таких несоответствий между конституционными законами предусматривающими внесение поправок в Конституцию и Конституцией, конституционные законы также должны быть объектом конституционного контроля. Я думаю, что более целесообразно осуществлять первоначальный конституционный контроль над конституционными законами. Таким образом, до принятия конституционных законов, которые являются неотъемлемой частью Конституции, необходимо получить заключение Конституционного суда, чтобы избежать таких несоответствий.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, мы приходим к выводу, что Конституционный Суд Азербайджанской Республики является высшим органом конституционного правосудия, который контролирует соответствие правовых актов Конституции и специализируется на вопросах, отнесенных к его полномочиям Конституцией Азербайджанской Республики. Конституционный суд обладает широкими полномочиями, благодаря которым он контролирует законодательную систему в целом и обеспечивает верховенство Конституции, выступает в качестве арбитра между государственными органами и разрешает споры связанные с разграничением полномочий между законодательной, исполнительной и судебной властями

Исследование вопросов полномочий Конституционного Суда как объекта начального конституционного контроля предоставление Конституционному суду дополнительных полномочий проверять конституционность конституционных законов. В соответствии со статьями 152 и 153 Конституции, если Конституционный суд занимает иную позицию в отношении акта референдума, предусматривающего изменения в конституцию, определяется точное конституционное решение вопроса. Также, согласно статье 148 Конституции, необходимо совершенствовать законодательство в этой области, устанавливая в Конституции нормы, определяющие признание проектов актов референдума, являющихся неотъемлемой частью законодательной системы, объектом первичного

конституционного контроля. Поэтому для совершенствования статей Конституции, регулирующих вопросы, связанные с конституционным контролем, я считаю целесообразным включить в Конституцию следующие положения:

1) предоставить Конституционному суду дополнительные полномочия осуществлять первоначальный конституционный контроль над конституционными законами с целью обеспечения их соответствия Конституции или признать последующий конституционный контроль над конституционными законами, которые уже вступили в силу;

2) определение четкого конституционного решения вопроса в случае, если Конституционный суд займет иную позицию в отношении акта референдума, предусматривающего конституционные изменения в соответствии со статьями 152 и 153 Конституции;

3) Признание проектов актов референдума, являющихся неотъемлемой частью законодательной системы в соответствии со статьей 148 Конституции, объектом первоначального конституционного контроля.

Литература

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <http://e-qanun.az/framework/897>
2. Konstitusiyə Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli 561-İIQ №-li Qanunu. <http://e-qanun.az/framework/5404>
3. «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyə Məhkəməsi haqqında» 21 oktyabr 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu. (www.e-qanun.az)
4. Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli 21-IVKQ №-li Konstitusiyə Qanunu. <http://e-qanun.az/framework/21300>
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiyə hüququ. Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011. 760 s.
6. Конституционное право России в вопросах и ответах А.В.Малько [и др.] - под ред. А.В.Малько - рец. В.Т.Кабышев. Юрист. Москва. 2000. 230 с.
7. Конституции в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: монография / отв. ред. В.Е.Чиркин. Москва. Норма: ИНФРА-М, 2013. 656 с.
8. Лазарев В.В. Конституционный Суд Австрии // Государство и право. 1993. № 9
9. Маклаков В.В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть (учеб. для студентов юрид. вузов и фак.) / В.В.Маклаков. – Москва. Волтерс Клувер, 2006. – 896 с.
10. Митюков М.А. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. Москва. 1998.
11. Шульженко Ю.Л. «Конституционный контроль в России». Москва. 1995. 268 с.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə dair

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hüquqi statusunu müəyyən edən əsas səlahiyyətləri tədqiq olunur, onun Konstitusiyanın aliliyinin təmin olunması sahəsində əsas funksiyası araşdırılır, konstitusiyə nəzarətinin obyektini təşkil edən məsələlərə aydınlıq gətirilir. Məqalədə həmçinin Konstitusiyə Məhkəməsinin səlahiyyətləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılmaqla qanunvericilikdə mövcud olan müvafiq uyğunsuzluqlar üzə çıxarılır və Konstitusiyaya konstitusiyə nəzarəti institutunun təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq müddəaların əlavə edilməsi təklif olunur.

On the powers of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

Summary

The main powers which defines the legal status of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan is being analyzed, investigated the primary function that ensures the supremacy of the Constitution, issues which form the object of constitutional control are clarified. The article also shows the inconsistencies in the legislation by researching the powers of the Constitutional Court from various aspects of the law and propose to amend appropriate provisions to the Constitution to improve the institute of constitutional review.

Rəyçi: h.f.d. S.Əliyev

Göndərib: 22.05.2020

Qəbul edilib: 25.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/79-82

Nigar Elvaris Aliyeva
Baku State University
nigarialieva9@gmail.com

APPLICATION PROCESS FOR AUTHORIZED ECONOMIC OPERATOR IN THE EUROPEAN UNION

Key words: *applicant, custom, UCC, AEO certificate, Article*

Açar sözlər: *ərizəçi, gömrük, BGM, SİO sertifikatı, maddə*

Ключевые слова: *заявитель, таможня, ТКС, УЭО сертификат, статья*

Introduction

The 1st January 2008 came into force the organization of an Authorized Economic Operator (abbreviation - AEO). An AEO can be described as an monetary operator as laid down in Article 5 (5) Union Customs Code (UCC) who is deemed reliable in the context of his or her customs associated operations, and therefore, is entitled to revel in advantages for the duration of the European Union. (1) By acquiring an AEO certificate, the Authorized Economic Operator turns into reliable inside the European Community in the field of its customs operations and has proper to take benefit due to this. That's why it needs to learn and research the application rules for AEO. Thus, we can determine how the issue is regulated within the European Union and how this process is carried out. This article is also devoted to the study of the main features of the appeal process and performs the function of providing certain necessary information.

I.Requirements for applicants

Applications for AEO status may only be widely wide-spread from a financial operator who within the path of his or her commercial enterprise is involved in activities protected by way of the customs legislation. On the premise of this definition there are some of situations where the financial operator can't practice for an AEO fame as he or she is not worried in customs activities, a) an EU based supplier who distributes handiest goods already in unfastened circulation to an EU based manufacturer; b) a shipping operator that moves simplest items in loose move which aren't under every other customs procedure within the customs territory of the Union; c) a producer producing goods only for the EU inner marketplace and the use of raw substances already in free move; d) a consultant who is most effective consulting/providing opinion in customs matters. The trendy precept is that the software should be submitted to the Member State which has the excellent information of the applicant's customs related activities.

Basic requirement implies fulfillment of conditions: the applicant being an monetary operator and being established in the customs territory of the Union.

The criteria for the granting of the status of authorized economic operator shall be the following:

(a) the absence of any serious infringement or repeated infringements of customs legislation and taxation rules, including no record of serious criminal offences relating to the economic activity of the applicant;

(b) the demonstration by the applicant of a high level of control of his or her operations and of the flow of goods, by means of a system of managing commercial and, where appropriate, transport records, which allows appropriate customs controls;

(c) financial solvency, which shall be deemed to be proven where the applicant has good financial standing, which enables him or her to fulfill his or her commitments, with due regard to the characteristics of the type of business activity concerned;

(d) with regard to the authorization referred to in point (a) of Article 38(2), practical standards of competence or professional qualifications directly related to the activity carried out; and

(e) with regard to the authorization referred to appropriate security and safety standards, which shall be considered as fulfilled where the applicant demonstrates that he or she maintains appropriate measures to ensure the security and safety of the international supply chain including in the areas of physical integrity and access controls, logistical processes and handling of specific types of goods, personnel and identification of his or her business partners. (2)

I.The initial period

The application should be lodged in line with the necessities of Article 22 (1) UCC:

- a Self-Assessment Questionnaire (SAQ) will be submitted with the software as furnished via Article 26.

(1) Before you apply for AEO status you should complete self-assessment questionnaire. This will help you to evaluate your procedures and ensure they meet the criteria for AEO. You will find help to complete the questionnaire in the explanatory notes for the self-assessment questionnaire. The SAQ must be filled in and signed by the applicant economic operator and not by his/her representative. (3)

- Customs authorities should have all of the necessary data to be in a function to do the quick test of the software submitted against the situations for recognition. This may be sought by using either gaining access to the applicable databases or asking the applicant to provide it collectively with the application;

- every time appropriate, customs ought to additionally use different available assets of information common EU databases, contacts with other authorities, statistics from the company's net web page etc.;

- in case additional statistics is required, customs authorities must ask for it from the applicant as quickly as possible but now not later than 30 calendar days from the date of receipt of the application in line with Article 22(2) UCC;

- where the customs authority establish that the application does no longer include all the statistics required, it shall ask the applicant to offer the applicable data within affordable time restrict;

- Customs authorities need to always tell the applicant approximately the popularity of the application and the date of acceptance; they should inform him also in case of no acceptance of the application, declaring the reasons for non-acceptance (2d subparagraph of Article 22 (2) UCC);

- Inside the instances of applications obtained with the aid of multinational agencies whilst taking the decision for recognition/non-popularity. (2)

As soon as the applicant receives the notification that his or her application has been accepted by Customs, it is strongly recommended that he or she does the utmost to speed up the overall process.

I.The audit period

After this process, customs controls body check the possibility of the application and verify whether the applicant is compliant for the authorized economic operator. The application of the AEO system requires the Customs administration to conduct the auditing based on risk assessment so as to evaluate and testify the enterprise's legal status, to standardize its internal management and to enhance the sense of law-abiding and self-discipline. (4) So, it is necessary to put the customs external auditing into action (2). This audit process covers the following issues:

- 1) Company information,
- 2) Data on compliance,
- 3) Accounting and logistics system,
- 4) Financial solvency,
- 5) Safety and security requirements.

At the final, the customs audits prepare the document which covers the conclusions of the process. The document include a clear overview of the economic operator (its business, its role in the supply chain, its business model, its customs related activities, etc.), a clear and accurate description of what has been done to verify the fulfilment of the AEO criteria, a clear description of all risk areas considered and checked and any follow-up actions suggested to the applicant; a clear report of any action or reaction the applicant has undertaken or expressed to the auditors, the clear recommendation about whether to grant the status or not according to the result of auditing activities, in case the AEO status is not granted, complete and detailed justifications why the status is not granted, including any information received from other Member States, stating whether they have been obtained through the information and/or consultation procedure, an overview regarding the AEO risk profile and in case the AEO status is granted any recommendations for monitoring and/or re-assessment.

I.Taking the decision

The decision of the customs authorities on if the AEO status can be granted or now not is based totally on the data amassed and analyzed through the exceptional tiers of the authorization manner, from receipt of the application submitted to while the audit manner has been fully finished. To allow customs government to take the decision, the following elements need to be taken into consideration: - all previous records known approximately the applicant by the ready authority, together with the AEO software form together with the completed SAQ, and all other supporting records. This information may additionally need to be rechecked

and, in some cases, updated, so one can take account of viable changes, which might also have befallen in the duration from the date of receipt and reputation of the application to the cease of the authorization process and issuing the final selection. Customs government ought to put together and put into effect the maximum efficient methods of inner communiqué of the audit results that have emanated from the audit team(s) to the opposite ready customs authorities worried in taking the choice. A full documentation of the assessments done thru and audit report or other appropriate document/manner is suggested as the maximum suitable mechanism to do so; - the consequences of any different assessment of the corporation and methods of the applicant that befallen for different control reasons. At the end of the method and earlier than taking the very last decision, the ICA will tell the applicant in particular where those conclusions are probable to bring about a negative selection. In that case opportunity shall be given to the applicant to express his or her point of view, respond to the envisaged decision and provide supplementary information with the intention of achieving a positive decision (2) To avoid that the right to be heard results in prolonged delays, Articles 8 (1) and 13 (2) UCC DA define a period of 30 days. The applicant should be advised that failure to respond within that period will be deemed to be a waiver of the right to be heard. In circumstances where a person indicates that they wish to waive the right to be heard, this fact should be recorded and retained as evidence that the applicant was provided with the possibility to respond. When Customs determines that the applicant has met the requirements for acceptance into the AEO program, Customs signs the partnership agreement memorandum of understanding and advises the applicant that its application has been approved. If the applicant does not meet the value or volume requirements for participation or has committed a serious infringement or repeated infringements of Customs rules, the application is denied. If Customs determines that an application should not be approved, it issues a notice specifying the reasons for denial and advising the applicant of its right to file a written appeal. If deficiencies cited as the reason for denial are corrected by the deadline (which the AEO working group sets), the applicant may request in writing the reinstatement of the application. (5) The applicant will be informed whether customs authorities decide or not to alter the original decision on the basis of the supplementary information provided.

I. Informing the applicant

The applicant shall be informed in writing about the following situations: a) the acceptance of the application (Article 22 (2) second sub-paragraph UCC), b) the extension of the period for taking of a decision provided by Article 28 UCC DA, c) the extended period for taking a decision due to investigations by the customs authorities unless it would jeopardize those investigations (Article 13 (4) last sentence UCC DA), d) the extended period for taking a decision for consultation (Article 13 (3) UCC DA), e) the extended period for taking a decision due to the request of additional information (Article 13(1) UCC DA), f) the extended period due to the applicant of the right to be heard (Article 13(2) UCC DA), g) even if not expressly requested by the legislation it would be appropriate to inform the applicant also in cases where the applicant requests an extension to carry out adjustments in order to ensure the fulfillment of the conditions and criteria (Article 22 (3) third subparagraph UCC), h) even if not expressly requested by the legislation it would be appropriate to inform the applicant also about the extended period for taking a decision where criminal proceedings are pending (Article 28(2) UCC DA). The ICA shall also inform the applicant about the final decision regarding its application. In this context it is to be noted that any decision to reject an application shall include the reasons for rejection and the right to appeal as provided for in Article 44 UCC. Before the acceptance of the decision to reject an application an opportunity to express economic operator's opinion shall be given. (2) Customs authorities shall inform the economic operator in writing by any relevant means.

The economic operator, who received the AEO certificate, will be subjected to periodical audit that controls fulfillment of the AEO criteria. These audits will be realized at the least once every three years. (6)

Conclusions

As a result, we can note that AEO certificate may affect creation for competitive advantage by providing findings that may help logistics service providers to decide on AEO application. Acquiring AEO status determines efficiency increase of company's activities and more efficient cooperation in the supply chain through time saving and reduction of bureaucracy related to international trade and transport. Those profits result from rarer cargo and documents controls, easier access to customs simplifications, reduced number of data placed on the summary declarations, possibilities to inform earlier about planned controls of the supplies, prioritized treating in the situation of choosing AEO unit for control, possibility to apply for choosing a control place. That's why the fixed procedure was defined in the European Union: The operator familiarize with its national AEO application + self-assessment forms, look out for guidelines, explanatory notes and

fact sheets, contact its responsible customs officials to understand its obligations, complete the AEO application form, and the self-assessment questionnaire, send the “pack” off to its competent customs office. This form show that the applicant has the specific acknowledge and skills for obtain this status. The audit is sets and operated by customs authorities and the final document is drawn up which give a reason for decision-making. Taking decision may be two types which conclude the denial and acceptance of application. But in any case, regardless of what the decision is, the applicant is informed about the final decision. So, we can define that as it is a special institution within the Union, this specific status-AEO certificate is issued with a responsible decision reflecting a detailed research.

Literature

1. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02013R0952-20200101>
2. Authorised Economic Operators Guidelines Brussels, 11 March 2016, TAXUD/B2/047/2011 –Rev.6
3. https://ec.europa.eu/taxation_customs/general-information-customs/customs-security/authorised-economic-operator-aeo/authorised-economic-operator-aeo_en#heading_4
4. Haughton, M.A., Examining the business case for shipper participation in Canada-USA trade security programmes, International Journal of Logistics Research and Applications. 10(4) (2011) 315-331.
5. Nathan Associates Inc. for review by the United States Agency for International Development “Customs Modernization Handbook Authorized Economic Operator Programs” March 2010
6. Edyta Janowska-Bucka “Customs Security In The European Union – Authorised Economic Operator (AEO)” Journal of KONBiN 1(4)2008 ISSN 1895-8281

Avropa İttifaqında Səlahiyyətli iqtisadi operator üçün müraciət prosesi

Xülasə

Avropa İttifaqında gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, eləcə də hərəkətin daha effektiv hala gətirilməsi üçün SİO tətbiq edilməyə başladı. SİO statusu almaq üçün isə Avropa İttifaqı daxilində yalnız ixtisaslı şəxslər tərəfindən müraciət edilən nəzarət edilən sistem yaradıldı. Bu sistemə nəzarəti və müraciət edən şəxslərə aeo statusunun verilməsini isə xüsusi səlahiyyətli orqanlar həyata keçirir. SİO kimi fəaliyyəti həyata keçirmək üçün sertifikatın alınması üçün xüsusi formada tələb edilən və özündə müəyyən məlumatları əks etdirən müraciət formu hazırlanmalı, təqdim edilməlidir. Müraciət üçün doldurulan sənədlər yoxlanıldıqdan sonra qəbul edilir və səlahiyyətli şəxslər tərəfindən müraciətin əsası və sertifikatın verilməsinin mümkünlüyü yoxlanılır. Aparılan audit yoxlaması və araşdırması, həmçinin risk dəyərləndirilməsindən sonra yekun nəticələri əks etdirən audit sənədi və hesabat hazırlanır. Bundan sonra artıq əsaslandırılmaqla qərar qəbul edilir və qərarın nəticəsi barədə ərizəçiyə məlumat verilir.

Процесс подачи заявки на получение статуса Уполномоченного Экономического Оператора в Европейском Союзе

Резюме

Для того чтобы упростить таможенные процедуры в Европейском Союзе, а также сделать движение более эффективным, необходимо внедрить Эобеган. Для получения статуса УЭО в рамках Европейского Союза была создана контролируемая система, которая применялась только квалифицированными лицами. Контроль за этой системой и предоставлением заявителям статуса УЭО осуществляют специальные компетентные органы. Для осуществления такой деятельности, как УЭО, необходимо подать готовую заявку, которая требуется в специальной форме для получения сертификата и содержит определенную информацию. Документы, заполненные для заявления, принимаются после проверки, а основание заявления и возможность выдачи свидетельства проверяются уполномоченными лицами. После проведения аудита и проверки, а также оценки рисков подготавливается аудиторский документ и отчет, отражающий полученные результаты. После этого решение уже обосновывается и заявитель информируется о принятом решении.

Rəyçi: dos. S.Eyvazova

Göndərib: 24.05.2020

Qəbul edilib: 26.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/83-86

Narmin Rustam Gurbanova
Baku, Azerbaijan
narmin007@gmail.com

PREREQUISITES FOR THE JURISDICTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

Key words: court, criminal, types of crime, jurisdiction, forms of jurisdiction

Açar sözlər: məhkəmə, cinayət, cinayətin növləri, yurisdiksiya, yurisdiksiyanın növləri

Ключевые слова: суд, криминал, виды преступлений, юрисдикция, виды юрисдикции

Introduction

The idea of the establishment of the International Criminal Court was based on the idea that it was not sufficient for the international public opinion to leave the crimes that cause severe violations of human rights, such as genocide or crimes against humanity, to a state court, and that the criminals should be tried in a supranational court.

The International Criminal Court (ICC) came to life on 1 July 2002 under the effective provisions of the Rome Statute, which established it, and has carried out a significant judicial activity for the international community over many years.

The International Criminal Court is a permanent international body established by a multilateral treaty with the aim of prosecuting “those who commit the most serious crimes” concerning the whole of the international community. As can be seen in Article 1 of the statute of the International Criminal Court, it is stated that the court is continuously exercising jurisdiction over Real persons and is complementary to national criminal law systems. Article 4 of the statute stipulates that the court shall have a legal personality of international law. (8)

The “very serious crime concept” in question is of universal nature and it concerns all international public opinion no matter where it is committed in the world, and since my passive victim is the entire international public opinion, its perpetrators can be tried anywhere in the world if they are caught. In addition, the statute must come into force and the state must be a party to it, and it must be committed in the territory of the state party on the principle of active personhood or by a citizen of the state party on the principle of statehood in order to be prosecuted for the acts subject to these crimes. (1, p 298)

International criminal law (ICL) involves the most serious crimes of concern to the global community: its violations can result in imprisonment. The “core” crimes are genocide, war crimes, and crimes against humanity (these are also often referred to as “atrocities crimes”)

The implementation of universal jurisdiction to the cases considered as core crimes in Rome Statute of the International Criminal Court (was adopted at a diplomatic conference in Rome on 17 July 1998 and it entered into force on 1 July 2002) such as of genocide, crime against the humanity and war crimes is widely recognized. The crimes within the jurisdiction of the International Criminal Court [ICC] are listed in Article 5 thereof: a) the crime of genocide; b) crimes against humanity; c) war crimes; d) the crime of aggression. (8, p 3) The crime of genocide, in terms of formation and normative-legal determination of its independent constituent elements, occurred in "classical international crimes", in contrast to crime of aggression, war crimes and crimes against humanity. Nevertheless, the mass murder of people by any sign of belonging to any stable group with the intention of extermination in whole or in part has always been regarded by the international community as a rather severe form of crimes against humanity.

The crime of genocide, which is placed at the top of the “hierarchy of crimes”, is the product of the modern era in terms of its “elements”, unlike the "sui generis" qualities it possesses and other acts that are unlawful. (6)

The ICC has jurisdiction over the crime of genocide under Article 6 of the Statute, which reiterates the terms used in the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

Crimes against humanity are one of the international crimes that took part in all statute of international criminal courts. Grave human rights violations committed in times of war and conflict have often been the subject of controversy. In particular, there have been problems with prosecutions of the perpetrators of these serious crimes and rights violated. The use of the concept of crime against humanity is not very old, this concept 20th it comes across as a product of the century. Crimes against humanity, unlike genocide and war crimes, are not codified in international conventions. Instead, the concept has progressed primarily through the development of the rules of the making of international law. In accordance with Article 7 of the statute of

the ICC, deliberate acts committed as part of large-scale or systematic attacks against any civilian population, whether in peace or in war, are considered crimes against humanity. (3, p 21)

Article 8 of the Rome Statute of the International Criminal Court gives the International Criminal Court authority over the majority of war crimes committed during international armed conflict as defined in the treaties and in international customary and customary law. In the second paragraph of Article 8 of the Statute, acts that fall under the scope of war crimes are counted. War crimes in the statute fall into two main categories. According to the first, the International Criminal Court can prosecute the perpetrators of specified acts committed against any of the persons and property protected under the provisions of the 1949 Geneva Convention. Secondly, the court in The Hague Regulations and the Geneva Conventions and customary international law, including violations of Protocol No. 1 to defined, has jurisdiction over a large part of other violations of international humanitarian law. (2, p 259)

Article 8 of the statute was added to the charge of assault by the resolution of the Review Conference of 11 June 2010. Accordingly, the crime of assault refers to the planning, preparation, initiation or execution of an act of attack by a person in a position to effectively control or manage the political or military actions of a state, which, by its character, weight and size, clearly violates the Charter of the United Nations. (2)

The Rome Statute states that crimes to be committed can be tried from the date when the jurisdiction of the court begins. Jurisdiction of the court commenced on 1 July 2002, after which crimes committed can be tried by the ICC. Previous offences cannot be prosecuted by the ICC. The main reason for this is due to the will of the states to open a clean sheet. In the case of a state which is later a party to the Rome Statute, jurisdiction comes into play as of the date it is a party as a rule, but the state concerned may recognize the jurisdiction of the court backwards. In all cases, the court's jurisdiction cannot extend to 1 July 2002. Of course, the issue of “direct crimes”, which have been committed in the past and are still being committed, is controversial. There is no determination in the statute on this matter, but given that comments made by similar courts will also be pursued by the ICC, it is foreseeable that such ongoing offences will be assessed under the jurisdiction of the court. (4, p 8)

Article 11 should be read together with article 24 which provides that no-one will be held criminally responsible under the Statute for conduct prior to the entry into force of the Statute. The two provisions obtain the same result: Article 11 specifies procedurally the date from which the prospective exercise of temporal jurisdiction should be calculated, while Article 24 encapsulates the principle of non-retroactivity itself. Article 22(1) further enshrines the principle that no person shall be criminally responsible under the Statute unless the conduct in question constitutes, at the time it takes place, a crime within the jurisdiction of the Court. While the latter focusses on the necessity for an appropriate statutory prohibition existing at the time the offence is committed, the reference to “crime within the jurisdiction of the Court” necessarily includes the notion of the temporal restriction expressed in Article 11. (7, p 658)

Territorial jurisdiction refers to a court's power over persons and events within the bounds of a particular geographic territory. If a court does not have territorial jurisdiction over the events or persons within, then the court cannot bind the defendant to an obligation or adjudicate any rights therein. A State has jurisdiction over acts committed within its territory. This is a basic principle of both domestic and international law. The “territorial principle” reflects the global community's recognition that without the power to control acts or things located in its territory, a State could not exist. Territoriality has served as a classic jurisdictional basis for many centuries and is still considered the most uncontroversial one under international law. This concept also incorporated in the Rome Statute under Article 12 (2) (a), which establishes the *ratione loci* jurisdiction of the International Criminal Court. Pursuant to Article 12 (2) (a) and (b) Rome Statute, the ICC has jurisdiction if crimes have been committed on the territory of a State Party including vessels and aircraft if it is the State of registration (Flag of Ships) or if the accused is a national of a State Party (Nationality). Accordingly, the Rome Statute has chosen a quite classical, if not conservative and State sovereignty oriented, approach with respect to the preconditions for the exercise of criminal jurisdiction. (5, p 675)

The court is authorized to prosecute crimes committed in the territory of the States Parties to the statute, as well as those committed by a citizen of one of the states parties to the statute. According to this perpetrator, it is recognized as the principle of personality. The perpetrator of the crime is subject to the jurisdiction of the state to which the citizen is bound by a citizenship bond for certain crimes committed abroad. (3, p 32)

The ICC as well has jurisdiction only over natural persons. Several articles of the Rome Statute play a role in the definition of the personal jurisdiction of the Court and need to be taken into account to make a comprehensive assessment on the issue. ICC jurisdiction over the person is based on a number of principles. First of all, one of the principles that draws special attention to the importance of International Criminal Law

in the system of principles and international practice is the principle of non-bis in idem. The essence of this principle is that any person who committed any criminal act can be punished only once. Non-bis in idem principle is provided for in all major international acts in the field of human rights. In the Article 20 of the Rome Statute, no one can be judged for the act that constitutes the composition of the crime on which this person was found guilty or acquitted by the court. (3) The ICC does not judge states. At the ICC, the principle of person responsibility is essential and only real persons can be prosecuted. The main reason for this situation is that the legal entity of the state cannot be tried, even if it is tried, and cannot face a penalty. In this case, when crimes that fall under the jurisdiction of the court are alleged to have been committed, the real persons who committed these crimes will be prosecuted. These individuals can range from the person who committed the crime to the person who ordered the crime, from the person who participated in the crime at the lowest level to the top civil servants, the president, the prime minister, the ministers, the chief of the General Staff. The court does not consider itself bound by any immunity or immunity arising from national law. (4, p 9)

The court does not have jurisdiction over perpetrators who are under eighteen years of age at the date of alleged actual committing. (9) Perpetrators under the age of eighteen have been discussed during the preparation phase of the statute of criminal license. However, it was seen that the controversy could not reach a conclusion because the criminal license was different in various countries. On top of that, the statute recognized that only children under eighteen years of age could not be prosecuted on the date of their alleged actual operation.

Thus, it was envisaged that court would be free to investigate and prosecute crimes by persons under the age of 18 who were over the age of criminal responsibility under national law.

Result

Criminal proceedings are carried out by courts. One of the duties of the International Criminal Court carrying out the international trial is to determine the guilt of the accused persons in committing the crime and to carry out justice in order to punish them and acquit the innocent persons. It carries out these processes within its jurisdiction. There are pre-determined conditions for the application of jurisdiction. The importance of the International Criminal Court in our time is that it has the authority to conduct more optimal investigations against large-scale crimes, especially war crimes and genocide. The terms of jurisdiction are contained in the relevant articles of the Rome Statute, which form the basis of the International Criminal Court. These rules apply to states that are parties to the statute of Rome.

Literature

1. Uluslararası Ceza Mahkemesi ve İnsan Haklarına katkıları, Yunus Emre Gül, Article; March 2018.
2. Uluslararası Ceza Mahkemesi, Hacı Sarıgüzel, 230-271.
3. Uluslararası Ceza Mahkemesi, Nimet Güller / Hamide Zafer, 2006. 112 s.
4. 101 Soruda Uluslararası Ceza Mahkemesi. Günal Kurşun, Ankara, 2011, 151 s.
5. International Criminal Court, Hans-Peter Kaul, December 2010
6. The Crime of Genocide under International Law, Claus Kreb, International Criminal Law Review 6: 461–502, 2006.
7. Article 11; Jurisdiction *ratione temporis*, Rod Rastan, January 2016. <https://www.researchgate.net/publication/330926364>
8. Rome Statute of the International Criminal Court. <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>
9. International Criminal Court. <https://www.icc-cpi.int/>

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasının müəyyən edən şərtlər

Xülasə

Roma statusu ilə müəyyən edilmiş Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi daimi məhkəmədir və onun statusda göstərilən ağır cinayətlər haqqında mühakimə yürütmək səlahiyyəti vardır. Bu məhkəmənin qərarı milli cinayət işlərini tamamlayır. Məhkəmənin məhkəmə baxışına dair hüquq, vəzifə və strukturu bu statusun müddəaları ilə tənzimlənir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün maddə, ərazi, zaman, şəxs kimi şərtlər mövcuddur. Məhkəmə göstərilən şərtlərdən irəli gələn yurisdiksiya daxilində fəaliyyət göstərir.

**Условия, определяющие юрисдикцию Международного уголовного суда
Резюме**

Международный уголовный суд, определенный римским статусом, является постоянным судом, и он имеет право судить о тяжких преступлениях, указанных в его статусе. Решение этого суда завершает национальные уголовные дела. Право, обязанность и структура суда на судебное рассмотрение регулируются положениями этого статуса. Для осуществления юрисдикции Международного уголовного суда существуют такие условия, как статья, территория, время, лицо. Суд действует в пределах юрисдикции, вытекающей из указанных условий.

Rəyçi: prof. Ş.Səmədova

Göndərilib: 26.05.2020

Qəbul edilib: 29.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/87-90

Mətləb Sahib oğlu Məmmədzaadə
Milli Aviasiya Akademiyası
matlabmammadzadeh@gmail.com

KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ İLƏ BAĞLI İQTİSADI FƏALİYYƏT SUBYEKTLƏRİNİN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ

Açar sözlər: iqtisadi fəaliyyət, kredit münasibətləri, cinayət məsuliyyəti

Key words: economic activity, credit relations, criminal liability

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, кредитные отношения, уголовная ответственность

Giriş

Dövlətimiz ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədilə sahibkarlara öz inkişafı üçün dəstək tədbirləri görür ki, onlardan biri də güzəştli kreditlərin verilməsidir [1, s 4].

Borc müqaviləsinin predmeti hər hansı pul məbləği olduqda, o, kredit müqaviləsi adlandırılır. Müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc verməklə məşğul olan şəxslər əlavə olaraq peşəkarlıq qaydasında kreditlər verilməsi haqqında müddəaları gözləməlidirlər [2].

Kredit (latınca «credit» - «o inanır») istifadə üçün müəyyən faiz ödəməklə qaytarmaq şərti ilə müəyyən müddətə kreditör tərəfindən borc alan şəxsə verilən pul və ya əmtəədir. Kreditlərin formasına, şərtlərinə, verilmə və ödənilmə müddətlərinə görə 30-dan artıq növü fərqləndirilir.

Kredit növlərindən hər hansı birinin verilməsinin hüquqi əsasını kredit müqaviləsi təşkil edir. Kredit müqaviləsinin bağlanması, icrası, həmçinin onunla əlaqədar digər öhdəliklər mülki qanunvericiliklə tənzim edilir.

Kredit münasibətləri maddi vəsaitlərin müvəqqəti olaraq çatışmadığı (kifayət etmədiyi) bir şəraitdə fasiləsiz təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə imkan verir.[6]

Kredit – borca verilən pul kapitalının hərəkət formasını ehtiva etdirir. Daha dəqiq desək, kredit-qaytarılmalı olan və faiz ödəmək şərtləri ilə borca verilən pul kapitalının ümumi hərəkətidir. Pul kapitalının borc kapitalına çevirilməyini kredit təmin edir, habelə borc alan ilə borc verən arasındakı münasibətləri ifadə edir. Kredit özəl bölmənin, dövrənin, müəssisələrin sərbəst pul vəsaitlərini özündə cəmləşdirir və müəyyən haqq qarşılığında müvəqqəti olaraq istifadəyə verilir.

Kredit müqaviləsi kredit verilməsinin hüquqi əsasını təşkil edir. Bu müqavilənin bağlanması, icrası, eləcə də onunla bağlı başqa öhdəliklər mülki qanunvericiliklə tənzim olunur. Qanunsuz kredit alma, yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə cinayətini ehtiva edən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 195-ci maddəsi qanunvericilikdə yeni normadır. [3, 183]

Qanunsuz kredit alma, yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmək iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçılarının qanuni mənafelərinə, ümumilikdə maliyyə sisteminin əsaslarına qəsd etdiyindən bu münasibətlər cinayətin obyektini təşkil edir.

Obyektiv baxımdan qanunsuz kredit alma, yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə:

- 1) təşkilatın və yaxud fərdi sahibkarın maliyyə və yaxud təsərrüfat vəziyyəti haqqında, güzəştli şərtlərlə kredit, yalan məlumatlar verməklə kredit, yaxud məqsədli dövlət kreditinin alınması;
- 2) məqsədli dövlət kreditindən təyinatına əsasən istifadə olunmaması;
- 3) göstərilən hərəkətlər ilə böyük məbləğdə ziyan vurulmasında ifadə edilir. [4, s547]

Qanunsuz kredit alma, yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə maddi tərkibli cinayət olduğuna görə cinayətin bitməsi üçün yuxarıda göstərilən ictimai təhlükəli hərəkətlərin, həmin hərəkətlərin bilavasitə nəticəsinin, həmçinin həmin hərəkətlərlə baş verən nəticə arasında səbəbli şəkildə əlaqənin varlığı araşdırılmalıdır.

Səbəbli əlaqə onda ifadə edilir ki, güzəştli şərtlərlə kreditin yaxud məqsədli dövlət kreditinin verilməsi barədə qərar məhz təqsirkar tərəfindən onun maliyyə və təsərrüfat vəziyyəti haqqında yalan məlumatlar verməsi nəticəsində qəbul olunur. Bu yalan məlumatlar kredit verilməsi barədə qərarın qəbulunun səbəbi olaraq çıxış edir.

Sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizminin təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunda innovativ texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və emal müəssisələrinin, infrastruktur sahələrinin yaradılması, ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi, real sektora investisiya qoyuluşlarının sürətləndirilməsi və özəl sektorda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi

məqsədlə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxsi yaradılmışdır. Güzəştli kreditlərdən daha səmərəli istifadə məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun kreditlərinin illik faiz dərəcəsi 6%-dən 5%-ə endirilmişdir. Eyni zamanda, yeni qaydalarda orta həcmli kreditlərin hədləri dəyişdirilərək 50 001 manatdan 1 000 000 manatadək müəyyən edilmişdir.[5]

Güzəştli kredit dediyimiz zaman, borc alanın uyğun normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş güzəştlərə sahib olduğu halda verilmiş kredit başa düşülməlidir.

Kredit müqaviləsinə əsasən kreditorun səlahiyyətləri çərçivəsində bank tərəfindən olunan güzəştlər CM-in 195-ci maddəsinin nəzərdə tutulan mənada güzəştli kredit hesab olunmur. [4, 549]

Məqsədli kredit büdcə qanunvericiliyi yaxud digər normativ-hüquqi aktlar ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət adından ödənişli əsaslar ilə pul vəsaitləri yaxud cinsi əlamətlərinə əsasən müəyyən olunan əşya və yaxud başqa üstünlük və hüquqlar formasında verilir.

Kredit verilməsi haqqında başqa qərarlarda və müvafiq normativ-hüquqi aktlarda məqsədli dövlət kreditindən təyinatına əsasən istifadə olunması zərurəti göstərilir. Verilən kreditdən göstərilən təyinat əsasən istifadə olunmaması CM-in 195.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibini əmələ gətirir.

Təşkilat və ya fərdi sahibkarın maliyyə və ya təsərrüfat vəziyyəti barədə məlumatlar dediyimiz zaman, elə göstəricilər anlaşılır ki, onlar qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlara, mövcud təcrübəyə əsasən kreditorun iradəsinə təsir edərək kredit verilməsi haqqında qərar qəbul olunmasına səbəb olur. Bu məlumatlara aşağıda göstərilənlərə aid oluna bilər:

- 1) təşkilatın və ya fərdi sahibkarın balansı barədə məlumatlar;
- 2) təşkilatın və ya fərdi sahibkarın mədaxili və məxarici barədə məlumatlar;
- 3) təşkilatın və ya fərdi sahibkarın dövriyyə və əsas vəsaitləri və ümumilikdə mülkiyyəti barədə məlumatlar;

- 4) əmlak hüquqları və öhdəlikləri barədə məlumatlar;

- 5) məhsul alınması və yaxud xidmət göstərilməsi ilə bağlı sifarişlərin olub-olmaması barədə məlumatlar.

Göstərilmiş məlumatların aşkar olaraq yalan olması aşağıdakılarda ifadə edilir:

- 1) müvafiq sənədə şüurlu şəkildə onun məzmun və mənasını təhrif edən məlumatlar daxil olunur və yaxud faktiki xarakterli məlumatlar tam olaraq əks edilmir;

- 2) onlara şüurlu formada düzgün olmayan məlumatların əsasında qiymət verilir.

Kreditora yalan məlumat verilməsi o məlumatların hüquqi akt üzrə vacib olan formada kredit barədə qərar qəbul edən şəxsə təqdim olunmasını nəzərdə tutur. Bu məlumatlarda vacib rekvizitlər, məlumatın konkret olaraq bir şəxs tərəfindən verilməsini, onun iradəsinə ifadə etməyini göstərən, həmçinin məsul şəxsin imzasını təsdiqləyən digər əlamətlər əks edilir.

Göstərilən məlumatların kredit barədə qərar qəbul edən şəxsə çatdırılması zamanı, forması və qaydası kredit müqaviləsi ilə bağlı münasibətləri nizama salan mülki qanunvericilik normalarıyla müəyyən edilir.

Qanunsuz kredit alma, yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə cinayətinin vacib tərkib əlamətlərindən biri də alınan məqsədli kreditin qanunsuz formada olmasıdır.

Qanunsuz dövlət kreditini almaq təqsirkarın kredit almağın hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş qaydaları qəsdən pozmaq yoluyla onu əldə etməsində ifadə edilir.

Məqsədli dövlət kreditindən təyinatına əsasən istifadə olunmaması məqsədli dövlət kreditinin verilməsi barədə qərar nəzərdə tutulan şərtlərə zidd olaraq ondan istifadə olunmasında və yaxud həmin vəsaitlərdən aralıq mərhələlərdə azanc əldə etmək üçün istifadə edilməsində ifadə edilən hərəkətlər mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər, yaxud vəzifə cinayətlərinin tərkibini yaratmadığı zaman CM-in 195-ci maddəsiylə məsuliyyətə səbəb olur.

Qanunsuz kredit almaq və yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə zamanı törədilən əməllər bu cinayətin törədilməsi vasitəsi və ya üsulu kimi çıxış etdiyi hallarda cinayətlərin cəmi deyil də, vahid cinayət tərkibi mövcud olur.

Qanunsuz kredit almaq və yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə qanunda maddi tərkibli cinayət olaraq nəzərdə tutulduğuna görə həmin əməllərin konkret ictimai təhlükəli nəticəyə-zıyan vurulmasına səbəb olması tələb edilir. Həmin zıyan xeyli məbləğdə (iyirmi mindən yüz minə qədər) olduğu zaman cinayət tərkibi mövcud olur.

Qanunsuz kredit alma, ya kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə nəticəsində zıyan kredit verənə vurulur. Həmin zıyanın miqdarı kreditor borcunun həcminə əsasən hesablanmaqla verilən kreditin məbləğinə əsasən müəyyən olunur.

Subyektiv cəhətdən qanunsuz kredit alma, ya kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə təqsirin qəsd formasında törədilir. Təqsirkar şəxs qanunsuz şəkildə kredit, güzəştli şərtlərlə, yaxud məqsədli dövlət krediti

alındığını və yaxud məqsədli dövlət kreditindən təyinatına əsasən istifadə etmədiyini dərk edir, bunun ictimai təhlükəli nəticələrini öncədən görür, bunun baş verməsini arzu edir və yaxud buna şüurlu formada yol verir.

Qanunsuz kredit alma, yaxud kreditdən təyinatına əsasən istifadə etməmə cinayətinin subyekti, təhlil olunan maddənin birbaşa göstərişinə əsasən, həmin kreditin verildiyi təşkilatın rəhbəri və yaxud fərdi sahibkar ola bilər.

Nəticə

Qanunsuz kredit alma vaxtı xeyli və külli miqdarda ziyan vurulmasının müəyyən olunması üçün hər bir halda fərdi qaydada araşdırma aparılması, bu məsələnin bütün faktiki hallarını nəzərə alaraq yekun nəticə çıxarılması düzgün olar. Bu vaxt alınmış və yaxud təyinatı üzrə istifadə edilməmiş kreditin miqdarının, zərərçəkən kredit təşkilatlarının maliyyə durumunun və qanunsuz kredit almanın onların maliyyə durumuna təsirinin, qanunsuz kredit alma nəticəsində kredit alma imkanından məhrum olan üçüncü şəxslərin maddi durumunun, ilkin olaraq nəzərə alınması vacibdir.

CM-in 195.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan xeyli məbləğdə dedikdə, iyirmi min manatdan yüz manata qədər olan məbləğ anlaşılır və cinayət nəticəsində vurulan ziyanın 2 misindən 4 mislinə qədər miqdarda cərimə və yaxud 2 ilə qədər müddətə islah işləri, yaxud 1 ilə qədər müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması, yaxud 2 ilə qədər müddətə azadlıqdan məhrum edilmə ilə cəzalandırılır. [3, s183]

CM-in 195.2-ci maddəsində cinayətin ağırlaşdırıcı tərkib əlaməti- eyni əməllərin külli miqdarda ziyan vurması nəzərdə tutulmuşdur. Burada külli miqdar dedikdə, yüz min manatdan artıq olan məbləğ nəzərdə tutulur. Qeyd olunan maddədə olan əməllərin yüksək miqdarda ziyan vurması ilə nəticələnməsi cinayət nəticəsində vurulan ziyanın 3 misindən 5 mislinə qədər miqdarda cərimə və yaxud 1 ildən 3 ilə qədər müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması, yaxud 2 ildən 5 ilə qədər müddətə azadlıqdan məhrum edilməklə cəzalandırılır. [3, 183]

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Hüquq yayıni evi, Bakı, 2019, 86 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, <http://www.e-qanun.az/code/8>
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi, Bakı, Hüquq yayıni evi, 2019, 737 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası, CM-in 190-353-cü maddələrinin şərhli, Bakı, Hüquq yayıni evi, 2018, 799 səh.
5. <http://edf.gov.az/az/content/97>
6. <http://smb.gov.az/nav/guztli-maliyyim-mexanizmlri>

Criminal liability for violation of credit relations of economic entities

Summary

This article, which is new to the criminal legislation of Azerbaijan, is one of the important principles of a market economy, which guarantees freedom of entrepreneurship, economic pluralism, equality of all business entities, regardless of organizational and legal and form of ownership. In accordance with fair social and economic rules, our state provides support measures for the development of entrepreneurs to ensure a decent standard of living for all, one of which is the provision of soft loans.

Illegal borrowing or non-use of credit for its intended purpose is an object of crime, as it undermines the legitimate interests of all participants in economic relations, as well as the foundations of the financial system in general.

Other decisions on granting loans and relevant normative-legal acts indicate the need to use targeted state credit in accordance with its purpose. Failure to use the loan for its intended purpose constitutes a criminal offense under criminal law.

Уголовная ответственность за нарушение кредитных отношений хозяйствующих субъектов

Резюме

Эта статья, которая является новой для уголовного законодательства Азербайджана, является одним из важных принципов рыночной экономики, гарантирующей свободу предпринимательства, экономический плюрализм, равенство всех хозяйствующих субъектов, независимо от организационно-правовых и форм собственности. В соответствии со справедливыми социальными и экономическими правилами, наше государство обеспечивает меры поддержки для развития предпринимателей для обеспечения достойного уровня жизни для всех, одним из которых является предоставление льготных кредитов.

Незаконное заимствование или неиспользование кредита по назначению является объектом преступления, поскольку оно подрывает законные интересы всех участников экономических отношений, а также основы финансовой системы в целом.

Другие решения о предоставлении кредитов и соответствующие нормативно-правовые акты указывают на необходимость использования целевого государственного кредита в соответствии с его назначением. Неиспользование кредита по назначению является уголовно наказуемым деянием.

Rəyçi: dos. Ş.Kərimov

Göndərilib: 27.05.2020

Qəbul edilib: 29.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/91-94

Sabuna Firaddin Mammadzada
Baku State University
mammadzadaa@mail.ru

BREACH OF CONTRACT AS ONE OF THE GROUNDS FOR TERMINATION OF THE CONTRACT OF CARRIAGE OF GOODS BY SEA

Key words: *a contract of carriage of goods by sea, termination of contract, terms of contract, repudiatory breach, anticipatory breach*

Açar sözlər: *dənizlə yük daşınması müqaviləsi, müqavilənin xitam olunması, müqavilənin müddəaları, imtinaedici pozuntu, gözlənilən pozuntu*

Ключевые слова: *договор морской перевозки груза, расторжение договора, условия договора отказ от договора, досрочное нарушение*

Introduction

Termination of contract is an act occurring when the parties to the contract are discharged from their contractual obligations. Normally, the contract should be terminated when the parties to the contract carry out the obligations agreed in accordance with the terms in the contract and, as a result, the contractual relations between the parties are satisfied. Otherwise, termination of the contract may take in other various ways without the total performance required by law, that one of these ways is breach of contract. Breach of contract occurs where one party refuses or fails to perform the obligations undertaken according to the contract. However, breach does not automatically terminate the contract and gives to the aggrieved party the right to decide whether he wants to terminate the contract or not.

A contract of carriage of goods by sea as one of the types of contracts may be terminated due to the ground as breach of contract. Firstly, we should determine the notion of this contract. Let's look through how this matter is reflected in the national legislation and different conventions.

In accordance with the article 1 of the Hague-Visby Rules "a contract of carriage" applies only to contracts of carriage covered by a bill of lading or any similar document of title, in so far as such document relates to the carriage of goods by sea, ... from the moment at which such bill of lading or similar document of title regulates the relations between a carrier and a holder of the same [1]. In the Hamburg Rules the article 1 defines that "a contract of carriage by sea" means any contract whereby the carrier undertakes against payment of freight to carry goods by sea from one port to another [2]. According to the Rotterdam Rules "a contract of carriage" means a contract in which a carrier, against the payment of freight, undertakes to carry goods from one place to another [3].

In the legislation of the Republic of Azerbaijan the definition for a contract of carriage of goods by sea is reflected in the article 87 of the Merchant Shipping Code. This article defines that a contract of carriage of cargo by sea is any contract under which a carrier is obliged to transport the cargo (provided or to be provided by the shipper) to the destination port and deliver it to the person authorised to accept the cargo (referred to as a consignee) and payment of the transportation costs (freight) will be borne by the shipper or consignee [4].

In the article 850 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan the notion of the contract of carriage is mentioned such as regarding to the freight contract transporter is in charge for transporting goods (items) from one place to place of destination in return of the payment (freight fee), and Owner or Receiver of the goods (items) has to make payment for that [5].

As can be seen from the above mentioned provisions the contract of carriage of goods by sea is one under which the carrier undertakes to carry the goods from one place to another and deliver them to the consignee, in return for which the shipper is obliged to pay freight to the carrier. Thus, the contract of carriage of goods by sea regulates rights and obligations of the parties. They have a duty to perform the contract. In the case of breach of the contractual obligations the contract of carriage of goods by sea may be terminated. Therefore, it is important to determine the effect of breach to the termination of the contract.

Breach of the contract of carriage of goods by sea occurs when one party refuses or fails to perform one or more of the obligations agreed in this contract. Such a breach may take one of three forms. The party in default may either expressly repudiate liability under the contract, do some act which renders further performance of the contract impossible, or simply fail to perform when performance is due [6, p. 346]. The effect of breach is that it gives an automatic right to claim for damages and also in some instances, may entitle the innocent party to treat itself as discharged.

Termination of the contract of carriage of goods depends on that which terms of the contract have been broken. Let's look through how terms of the contract are categorized. Historically, contractual terms have been divided into two main categories: conditions and warranties. Lord Denning MR described the distinction as follows: “. . . if the promisor broke a condition in any respect, however slight, it gave the other party a right to be quit of his future obligations and to sue for damages: . . . If the promisor broke a warranty in any respect, however serious, the other party was not quit of his future obligations. He had to perform them. His only remedy was to sue for damages” [7, p. 28]. A condition is such a significant term of the contract, at a result of non-fulfillment of it, performance of the other terms will be radically different from what has been originally intended. Consequently, in the case of breach of any condition, the innocent party has the right to treat the contract as repudiated and itself as discharged from performance of the obligations under the contract, as a result, the contract is terminated. Conversely, a warranty is not essential as a condition, so, breach of it will not result with discharging of the party not in default from performance of the contractual obligations. Therefore, this party to the contract is able to claim for damages, however, it does not have an option to repudiate.

The other type of terms of the contract may be render an intermediate or innominate term. Normally, such a term does not enter into the traditional category of the terms of the contract such as conditions and warranties. The consequences of breach of an intermediate term depend on the seriousness of the breach. It is not every breach of an intermediate term that justifies the innocent party in terminating the contract; the question of whether or not the contract can be terminated depends on the seriousness of the breach and the seriousness of the effect that it has on the contract [8, p. 478]. In normal, terms relating the description of a ship are more considered as intermediate terms, for example: terms mentioning the ship's speed or cargo capacity and so on. If the breach of these terms deprives the innocent party of the main benefit of the contract, then it can be allowed that this party to terminate.

Breach of contract may be in one of two forms such as repudiatory and anticipatory. Repudiatory breach occurs when a party in default breaks terms of the contract or otherwise shows a clear intention not to perform the contractual obligations. This case deprives the innocent party from substantial part of benefit which is intended to earn on the occasion of performance of the contract. Thus, the innocent party has the right to treat the contract as terminated. The breach itself does not automatically terminate the contractual obligations. For it, the innocent party should accept repudiatory breach which is committed by the defaulting party. So, the innocent party may elect one of the following options:

- 1) the right to waive the repudiatory breach and continue with performance of the contractual obligations, or
- 2) the right to accept this type of breach. In such an option, the non-defaulting party is at once discharged from performance of all outstanding obligations under the contract and entitled to sue for damages [6, p. 352].

Anticipatory breach is a repudiation of the obligations under the contract by one of the parties to the contract indicating an intention, express or implied, that the contract will not be performed. In other words, a party demonstrates in advance of the date fixed for performance of the contract that it is not going to perform. The party not in default may elect to terminate immediately without the importance of waiting for the date for performance to come. Anticipatory breach does not automatically terminate the obligations under the contract, for it to be effective, the repudiation should be accepted by the other party. Repudiation by one party standing alone does not terminate the contract. It takes two to end it, by repudiation on the one side and acceptance of the repudiation on the other. This issue was considered in *The Simona* [6, p. 346-347] known as the case *Fercometal Sarl v Mediterranean Shipping Co. SA* (1989). In this case charterers entered into an agreement with ship owners for the carriage of a cargo of steel in the vessel “*Simona*” from Durban to Bilbao with a laycan of 3-9 July. The contract allowed the charterers an option of termination on 9 July. The ship owners requested the charterers to extend the cancelling date for 13-16 July. But, the charterers repudiated the contract and gave notice of the cancellation of the contract of carriage. This notice constituted an anticipatory breach because it had been given in advance of the cancelling date of 9 July. But, the vessel was not ready for loading. The ship owners waived the breach and claimed for wrongful repudiation. They gave a notice of readiness to load on 8 July. In holding that the contract still subsisted despite the anticipatory breach, Lord Ackner remarked that “when one party wrongfully refuses to perform obligations, this will not automatically bring the contract to an end. The innocent party has an option. He may either accept the wrongful repudiation as determining the contract and sue for damages or he may ignore or reject the attempt to determine the contract and affirm its continued existence [6, p. 347]. The Court held that wrongful repudiation and failure to perform the contractual obligations of one of the parties to the contract does not immediately affect to termination of the contract. Thus, in the instance of wrongful repudiation, the other party (non-repudiating) may elect one of two options such as acceptance of the repudiation or affirmation of the contract by resuming for

carrying out the contractual obligations. Consequently, the charterers' unaccepted repudiation does not influence their right of termination if the vessel is not ready by 9 July. The charterers can exercise the right of termination under the existing contractual clause with no damages, because the ship owners continued to accept the resuming of the contract and failed to tender the ready vessel on 9 July.

In the Merchant Shipping Code of the Republic of Azerbaijan reasons for waiver of execution of the contract of carriage of goods by sea are reflected. These cases may be the ground for breach of contract and, as a result, the contract can be terminated. The article 119 of this Code mentions these cases as the following:

1) if the value of the loaded cargoes does not cover the freight and the carrier's costs on the cargoes, and the shipper or the charterer do not completely pay for the freight and submit an additional guarantee before the ship departure, the carrier will be authorised to waive from the execution of the contract of carriage of goods by sea before the ship departure and request compensation of losses.

2) the shipper and charterer will be authorised to waive from execution of contract of carriage of goods by sea, on conditions of payment of all costs incurred by the carrier in connection with the execution of this contract, demurrage costs and or freight or part of it [4].

As can be seen, the contract of carriage of goods by sea may be breached due to repudiation of one of the parties to the contract in such cases mentioned in the law. These events give rise to a right of action for damages and may entitle the non-defaulting party to treat the contract as terminated.

Conclusion

A contract of carriage of goods by sea as the formation of transport relationship between a shipper and a carrier regulates their rights and obligations. The parties have a duty to perform the contractual obligations. On the occasion of breach of the obligations by one of the parties, the contract of carriage of goods by sea may be terminated. Breach of the contract occurs when one party fails to carry out one or more obligations as described in the contract, or refuses to fulfill them and shows the intention not to perform the contract. Breach may be repudiatory or anticipatory. Termination of the contract of carriage of goods by sea ranges depending on the breach of certain terms of the contract such as conditions, warranties and intermediate or innominate terms. Consequently, breach of the contract does not automatically terminate the contract and it may entitle the innocent party to treat the contract as terminated.

References

1. The Hague-Visby Rules - The Hague Rules as Amended by the Brussels Protocol, 23 February, 1968;
2. United Nations Convention on the Carriage of Goods by Sea, ("Hamburg Rules"), 1978, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/aconf89d13_en.pdf;
3. United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea, (Rotterdam Rules), 2008, http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/transport/rotterdam_rules/Rotterdam-Rules-E.pdf;
4. Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, <http://www.e-qanun.az/code/16>;
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, <http://www.e-qanun.az/code/8>;
6. John F Wilson, Carriage of Goods by Sea, seventh edition, 2010, p.559;
7. Paul Todd, Principles of the Carriage of Goods by Sea, London and New York, p.443;
8. Richard Williams, Gard Guidance on Maritime Claims and Insurance, 2013, p.594

Müqavilənin pozulması dənizlə yük daşınması müqaviləsinə xitam verilməsi hallarından biri kimi Xülasə

Məqalədə dənizlə yük daşınması müqaviləsinin anlayışı barədə milli qanunvericiliyin və beynəlxalq konvensiyaların müddəaları nəzərdən keçirilir və onun əhəmiyyəti qeyd olunur. Dənizlə yük daşınması müqaviləsi əsasında tərəflərin, yəni yüköndərən və daşıyıcının hüquq və öhdəlikləri yarandığı kimi, bu hüquq və öhdəliklərin sona çatması baxımından müqaviləyə xitam verilməsi hallarının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilənin pozulması bu hallardan biri kimi müəyyən hallarda dənizlə yük daşınması müqaviləsinin xitamına səbəb olur. Məqalədə müqavilə pozuntularının gözlənilən və imtinaedici kimi növləri, müqavilədə hansı növ müddələrin pozulmasının onun xitamına təsiri və onların nəticələri təhlil olunur.

**Нарушение договора как один из случаев расторжения договора о морской перевозке грузов
Резюме**

В статье рассматриваются положения национального законодательства и международных конвенций об определении договора о морской перевозке и подчеркивается его значимость. Права и обязанности сторон как отправителя, так и перевозчика зарождаются на основании договора о морской перевозке, важно определить обстоятельства расторжения договора, учитывая сроки истечения данных прав и обязанностей. Нарушение пунктов договора в некоторых случаях приводит к расторжению договора о морской перевозке. В статье анализируются виды нарушения такие, как досрочное нарушение и отказ от договора, отмечается влияние нарушения условий договора на его расторжение и последствия.

Rəyçi: h.f.d. S.Ə.Eyvazova

Göndərilib: 30.05.2020

Qəbul edilib: 01.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/95-98

Aytac Tahir Cahangirova
Baku State University
aytaccahangirova@mail.ru

CHALLENGES IN PROTECTION OF USER-GENERATED CONTENT

Key words: *user-generated content, types of user-generated content, copyrightable content*

Açar sözlər: *istifadəçi tərəfindən yaradılan kontent, istifadəçi tərəfindən yaradılan kontentin tipləri, müəlliflik hüququ ilə qorunan kontent*

Anahtar kelimələr: *kullanıcı tarafından oluşturulan içerik, kullanıcı tarafından oluşturulan içerik türleri, telif hakkıyla korunan içerik*

Introduction

Copyright is struggling with UGC for many reasons. It is essential to note that UGC in every stage of it may create challenges for copyright because of its nature. This chapter first will analyze the problems of uncopyrightable UGC in connection with copyright in order to differ the challenges of copyrightable UGC from uncopyrightable content in regarding of copyright infringements. Therefore, these difficulties will analyze under two sections: A) Challenges arising from uncopyrightable UGC, B) Challenges arising from copyrightable UGC.

The structure of UGC platforms indicate what the various actions are that users can make: downloading, altering, mixing, uploading, and/or making available audio, video, and text content on personal web pages, social sites, or using peer-to-peer technology to allow others to access content on their computer. At first sight, they may seem as a great opportunity for people who want to express themselves on these platforms. There is truth that UGC is considered as a tool for an expression of the user, for example user shares video with background music in order to describe her feelings. Actually, all of us use platforms so as express themselves in different ways. But by creating UGC and uploading it to the Internet someone may potentially violate a number of exclusive rights: the reproduction right, the adaptation right, and the communication to the public right and so on. At the same time, the existence of limitations and exceptions on copyright may provide the scope for the lawful use. In this point, the main issue is that what actions on copyrighted content are allowed by copyright law for users, and which limitations and exceptions may offer solace to the user. It is so difficult to define line between lawful actions and unlawful actions on copyrighted content by others because of the wide variety of UGC and unclear character of some limitations and exceptions. At this moment, it should be stressed that, in general, in order to maintain an appropriate balance between the interests of right holders and public's interest, copyright laws allow certain limitations on economic rights, that is, cases in which protected works may be used without the authorization of the right holder and with or without payment of compensation. As it can be seen these exemptions and limitations related to just economic rights, therefore there are no any exemptions, limitations and other form of restriction on moral rights of authors. This is a general approach that these limitations and exceptions aim at create the balance between author and public, in regard of this approach every state defines the scope of copyright limitations and exceptions on their legislation.

How work these limitations and exceptions for UGC? User-generated content may be sheltered from the expansive exclusive rights by three exceptions and limitations: the quotation exception, the exception allowing incidental inclusion, and the exception for use for purpose of parody, caricature or pastiche (InfoSoc Directive 2001: art. 5(3)d) . By giving a common understanding of these exceptions this may possible to understand “safe place” for creating by users on internet.

The Berne Convention provides in article 10(1) that “[i]t shall be permissible to make quotations from a work which has already been lawfully made available to the public, provided that their making is compatible with fair practice, and their extent does not exceed that justified by the purpose [...]”. The conditions for allowed quotations may be different in every country. Actually, the law only allows short quotations, for example, you can use up to 400 words in a single extract or you can quote up to 300 words at a time provided that you do not use more than 800 in total and other conditions. The requirement that the quotations be short is often understood to mean that musical works and works of graphical art cannot be quoted (Gaubiac, Y (1997) pp. 2-77). It is important to note that for making quotations from a work there must be a purpose of criticism or review. Therefore, if quotation is making in order to reach the aims which are required for legality of such use, then music quotation may deem possible under this condition that quotation

must be no more than is required to achieve purpose. For instance, the reproduction of an entire painting in an auction catalogue could not be regarded to be a permitted (short) quotation (Cour de cassation (1re Chambre Civile), *Fabris v. Loudmer*, 22 January 1991, 23 I.I.C. 294 (1992)). In other cases, the showing during 49 seconds of murals by the artist Edouard Vuillard during a news broadcast was not allowed (*Société nationale de programmes Antenne 2 v Société SPADEM*, 4 July 1995] nor was the showing of paintings in a reportage about an art exhibition (Cour de cassation (1re Chambre Civile), *Utrillo*, 13 November 2003, 35 I.I.C. 716 (2004)).

Generally, quotation exceptions have many sides and boundaries of it are formed by every state and of course, it may change case by case. As a result, from this brief understanding of quotation is clear that if user apply to quotation under the certain required conditions and they have compliance with the legislation, then her use is considered as lawful action.

As before mentioned incidental inclusion may consider as exception on copyright, it is important to add that this kind of exception is not acceptable in all legislations. But according to article 5(3)(i) of the InfoSoc Directive provides that member states may provide an exception or limitation for “incidental inclusion” of a work or other subject-matter in other material”. As can be seen from wording of incidental inclusion, there is no direct intent to use copyrighted content, it means that the use of such content is incidental. Take into consider that the examples of subjects which are protected by copyright exist in many sides of our everyday lives, so sometimes it is impossible to avoid incidental kind of use of copyrighted content. In order to better understanding of this notion, it would be useful applying to some certain cases both in daily life of us and in court. For example, when user takes a photo, a snippet of any program on a television screen may include the background of this photo, or where there is some background music playing where user is filming and so on. The key point is that all these have not been deliberately added in the edit of user-generated content.

Accordingly, in cases which are issued in court the same approach is taken as a basis. For example, within the case of *Football Affiliation Chief Association v Panini UK Ltd* Panini distributed for sale collectible stickers depicting well known football players. The images of players showed their premier league forms, club badges and premier emblems. In this case, the Football Association Premier League ("FAPL") as the first claimant had license to Topps Europe Limited ("Topps") in order to product an official sticker and album collection and Toops paid a substantial sum for this license. Thus, Panini actions caused that FAPL, Topps and fourteen premier clubs applied to court for copyright infringement. At that moment, Panini tried to gain the benefit “incidental inclusion”, therefore it argued that the inclusion of the claimant’s logos or badges in the photographic images of the stickers and in the album were merely "incidental", not directly. Court did not accept this defense of Panini, therefore court held that the word "incidental" had “casual, inessential, subordinate or merely background” meaning according to Oxford English Dictionary, thus that inclusion was an integral part of the artistic work, without the badges Panini would not have had the complete picture that it wished to produce. Thus, such use of Panini was deemed as copyright infringement.

Panini appealed against this decision, submitting the judge was wrong to reach his decision for the following reasons: (i) there was no dichotomy between "integral" and "incidental" - the emblem and badges could be "an integral part of the artistic work", as the judge held, and yet be incidental to that work; (ii) that the test whether the inclusion of the emblems and badges is incidental must be answered in the light of the circumstances when the "photograph in issue is made" - the judge should not have taken into account the characteristics of a notional customer of Panini’s product; (iii) that the "incidental" of the inclusion must be judged with regard to artistic considerations - again, the judge should not have taken into account the characteristics of a notional customer; and (iv) that the judge should have informed himself of the legislative policy to which s.31 of the Act was intended to give effect as revealed by a consideration of the debate in Parliament. But Court stated that the inclusion of the individual badge and the FAPL emblem is not "incidental" in this case, because the inclusion of the individual badge and the FAPL emblem has great role in the object for which the image of the player as it appears on the sticker or in the album. Thus, according to court decision the main role of this emblem cause the lack of accidental inclusion from here. At the same time, there are other thoughts which do not agree with court decision, especially in FAPL emblem. According to this approach, the FAPL emblem within the work has little or no impact upon the overall impression of the photograph in the mind of the notional customer and inessentiality of it covers "not essential" and merely "background" meaning of incidental inclusion. Therefore, from this point it falls into the scope of incidental inclusion.

Thus, it should be stressed that because of incidental and background character of incidental inclusion, the value of it for UGC may not make a sense. This is why actually when users create content, then they may tend to use copyrighted content in order to add significant value to their content. At this moment their

intention brings the essentiality and main focus to the place of copyrighted work on these content, and this inclusion loses its incidental character.

As it can be seen from above examples every exception has special features and they may change case by case and when court makes a decision in these cases, these features and “fair use” are considered by court. This is why, users who accused of copyright infringement try to enjoy such exceptions and fair use umbrella in order to avoiding copyright infringement. For example, one of the more discussible category of UGC are mashups and remix arise copyright issues because of its “borrowing” character. The legality of use for mashup or remix, it is required a permission from the copyright holders, but actually, users use another work on their content without permission and they face copyright infringement claim against them and therefore, in order to stay out of these cases, they apply to fair use umbrella. Copyright law encourages authorship at least as much for the benefit of the people who will read, view, listen to, and experience the works that authors create, as for the advantage of those authors and their distributors (Jessica Litman (2007): p. 45). It should be stressed that the fair use doctrine can determine whether and when public, commercial uses could be deemed “legitimate”, “lawful” and as can be seen from wording of it “fair”. The examples of fair use are uses for news reporting, scholarship, research, or educational purposes. In order to gain the benefit from fair use, user actions must be appropriate to some certain factors. Actually these factors cover:

1. The purpose and character of the use;
2. The nature of the copyrighted work;
3. The amount of use;
4. The effect of such use on the market for the copyright holder work.

Every factors have special place for determining whether the use of a copyrighted work is a fair use. The complexity of pinning down how fair use actually functions, or should function, and how the four factors should be utilized, is a subject that has been written about extensively (Paul Goldstein 2008: p. 433). According to Professor Paul Goldstein over-reliance on the four factors as a strict guide to determining fair use decisions can be problematic because the factors: are an abstracted, antiseptic version of the real world; they do not mirror, or even refract, the features a world in which authors create works and publishers market them in which copyright users must decide whether to take a license or risk going without; and in which judges must decide whether the user guessed right or wrong (Paul Goldstein 2008: 438).

It is clear that determining exceptions and limitations for UGC on the basis on these factors and some requirements such as incidental use, private use and so on is not easy. In there the best way to apply these exceptions and limitations in order to avoiding copyright infringement is focusing diverse contexts because of cases which address “new technologies for the distribution of copyrighted content [such as] photocopying, cable retransmission, and home videotaping.” (Paul Goldstein 2008: 438).

Finally, if we analyze all these exceptions and limitations in the light of UGC, then we see that the special features of UGC brings the additional challenges to defining the legal and i-legal actions. First of all, UGC is on platforms which are open to many people, and these platforms make easy the sharing process and it can lead to facing more copyright infringement issues owing to virtual world. The other problematic issue is that actually users are unaware that they may be violating copyright law. When they create content apply to copyrighted content and they may not know that this process which they make can cause infringement and when they upload it to internet possibility of copyright infringement increases.

Conclusion

UGC can be clarified as copyrightable content and uncopyrightable content. Copyrightable content as a content that meets all certain copyright protection requirements. Uncopyrightable content is that could not protect as subject of copyright law, but it does not mean that this content is always an unlawful content. It can be lawful content or pure content which are not accepted as a subject matter of copyright law. In turns out that, expected ingringements depend on essential feature of UGC. Therefore, if UGC is copyrightible content, then challanges about it differ from uncopyrightable content.

Bibliography

1. InfoSoc Directive 2001
2. Gaubiac Y., ‘Freedom to quote from an intellectual work’, (1997) 171 RIDA
3. Cour de cassation (1re Chambre Civile), Fabris v. Loudmer, 22 January 1991, 23 I.I.C. 294 (1992)
4. (Cour de cassation (1re Chambre Civile), Utrillo, 13 November 2003, 35 I.I.C. 716 (2004).
5. Jessica Litman, Lawful Personal Use, 85 TEX. L. REV. 1871, 1882 (2007)
6. Paul Goldstein, Fair Use in Context, 31 COLUM. J.L. & ARTS 433, 433 (2008)

İstifadəçi tərəfindən yaradılan kontentin hüquqi mühafizəsinin çətinliyi

Xülasə

Müasir texnologiyanın bizə yaratdığı şərait sayəsində artıq özümüzü ifadə etmək daha asanlaşıb. Hamımızın ən azı bir sosial media hesabımız var, bu hesabdən istifadə edərək fərqli şeylər paylaşırıq, bəzilərimiz bu paylaşımına çox az vaxt sərf edərkən, digərlərimiz isə həqiqətən, kifayət qədər profesional kontent yarada bilir. Lakin yaradılan kontent bəzən müəllif hüquqlarını poza bilir, əlbəttə bu zaman internetin azad təbiəti də məsələyə təsirsiz ötürmüşür. Belə olduqda istifadəçi tərəfindən yaradılan kontentin müəllif hüquqları ilə toqquşmamaması üçün mövcud olan istisnaların analizi vacib əhəmiyyət daşıyır.

Kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin korunmasının zorlukları

Özet

Modern teknolojinin yarattığı koşullar sayesinde kendimizi ifade etmek daha kolay hale geldi. Hepimizin en az bir sosyal medya hesabı var, bu hesabı farklı şeyler paylaşmak için kullanıyoruz, bazılarımız bu paylaşım için çok az zaman harcarken, diğerleri gerçekten profesyonel içerik oluşturabilir. Bu durumda ortaya çıkan sorulardan biri, oluşturdukları içeriğin telif hakkı ile korunması meselesidir. Ancak, oluşturulan içerik bazen telif hakkını ihlal edebilir ve elbette İnternet'in özgür doğası da bu konuyu yakından etkiliyor. Bu durumda, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin telif hakkı ile çelişmemesi için istisnaları analiz etmek önemlidir.

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 27.05.2020

Qəbul edilib: 29.05.2020

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/99-102

Rauf Qabil oğlu Əlişzadə
Azərbaycan Turizm və Memarlıq Universiteti
raufelishzade@gmail.com

**DƏMİR YOLU SƏRNIŞİNİ TURİSTLƏRİN KOMFORTU VƏ ONLARA
GÖSTƏRİLMƏSİ MÜMKÜN OLAN EKSTRA XİDMƏTLƏR**

Açar sözlər: dəmir yolu servisi, xidmət keyfiyyəti, müştəri məmnuniyyəti

Key words: railway service, service quality, customer satisfaction

Ключевые слова: железнодорожный сервис, качество обслуживания, удовлетворенность клиентов

Giriş

Qloballaşmanın nəticəsində rəqabətin sıxlaşdığı bir mühitdə müştəri mərkəzli düşüncə və bunun nəticəsi olan sadıq müştərilər yaratmaq istəyi müəssisələr baxımından getdikcə əhəmiyyət qazanır. Sadıq müştərilərə sahib olmaq şirkətlərin rəqabətə davamlılığı üçün zəruri amildir. Sadıq müştəri qazanmağın yolu da müştəridə ödədiyi pulun qarşılığını artıqlaması ilə aldığı hissi yaratmaqdır. [4, s.2]

Xüsusilə sürətli qatarlarda müştərilərin komfortla bağlı gözləntiləri daha artıqdır. Lüks qatarlar kateqoriyası kimi qiymətləndirilən qatarlarda xidmətlər çeşidinə aşağıdakılar mütləq daxil olmalıdır:

- qida (menyularda isti yeməklər olmaqla)
- çarpayı, yatmaq üçün ehtiyac olan bütün yumşaq vasitələr
- nəşrlər (qəzet, jurnal, kitablar)
- şəxsi gigiyena üçün set (sabun, salfet və s.)
- kompüter şəbəkəsi vasitəsi ilə rabitə
- mobil rabitə xidmətlərinin ən yüksək səviyyəsi
- intermodal daşımalara gediş sənədləri
- Kondisioner, təmiz hava sistemi
- İşıqlandırma və səs sistemi. [6, s.5], [1, s.17]

İri şəhərlərin dəmiryolu vağzallarında servis mərkəzlərinin yaranması ilə sərnəşinlərə və turistlərə əvvəllər onlara təklif olunmayan xidmətlərin göstərilməsi imkanları yaranmışdır. [7, s.103]

Məlum olduğu kimi, sərnəşin stansiyası müxtəlif səviyyəli ödəmə qabiliyyətinə malik potensial müştərilərin əhəmiyyətli axını yaradan yerdir. Məsələn, başqa bir şəhərə və ya hava limanına getmək üçün sürətli qatarlardan istifadə edən iş adamları yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malikdirlər. Şəhəratrafi qatarlardan istifadə edən tələbələr və təqaüdüclərin alıcılıq qabiliyyətləri isə aşağıdır. Bunu nəzərə alaraq, orada hamının ehtiyaclarını ödəyə bilən və fərqli kateqoriyalı sərnəşinlərin ödəmə qabiliyyətinə adekvat cavab verə bilən xidmətlər mövcud ola bilər və olmalıdır. [3, s.193]

Sərnəşinlərin komfortunu artırmaq üçün sərnəşindəşmə xidmətindəki boşluqlar üzə çıxarılaraq, aradan qaldırılmalıdır. Xidmət şüurunu gücləndirmək lazımdır. Sərnəşinə xidmət personalının dili, davranışı, münasibəti və s. xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini təyin edən amillərdəndir.

Digər tərəfdən, elektron bilet satışının qurulmasında dəmir yolu əksər hallarda çox geridə qalır və bunun nəticəsində izdihamlı bilet kassalarının mövcudluğu formasında narahatlıq yaranır. [3, s.3]

Sərnəşin qatarlarında sərnəşinlərə xidmət səviyyəsini artırmaq üçün aşağıdakılar planlaşdırıla bilər:

- heyət üçün psixoloji testlər və fiziki hazırlıq tələbləri daxil olmaqla kadr seçimi üçün tələbləri hazırlamaq və həyata keçirmək

- qatar heyətlərinin mövcud işçilərinin sertifikatlaşdırılması

- qatar heyətlərinin uçotu və formalaşması ilə əlaqəli proseslərin avtomatlaşdırılması;

- marşrut boyu keçiricilərin işinə nəzarət edə biləcək müasir cihazlardan (ICC əvəzinə) istifadə. [2, s.16]

Xüsusilə Yüksək Sürət Qatarlarında sərnəşinlərə təqdim edilən; isti yemək, internet, TV, pulsuz qəzet, qatarda görüşmə yerləri və s. xidmətlər sərnəşin məmnuniyyətini artırır və onların Yüksək Sürət Qatarlarına üstünlük vermələrinə səbəb olur. [8, s.24] Yüksək sürətli dəmir yollarında, qatarların sürətindən əlavə, göstərilən xidmətin keyfiyyəti də yüksək olmalıdır.

Yuxu vaqonlarının, qida və içki xidmətlərinin göstərildiyi vaqonların istifadəsi, müxtəlif əyləncə-istirahət vasitələrinin olması, rahat, ergonomik və geniş oturmaqlar, geniş yerlər, rahatlıq standartlarında avanslar dəmir yolu nəqliyyatına digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə üstünlük qazandıra bilər. Burada ən böyük çatışmazlıq təkrərdən gələn səs-küydür. [5, s.1]

Qatarların gəliş və gediş vaxtları, sənişin gözləmə platformalarının olması və müntəzəmliyi, baqajlara verilən yerin həcmi, dəmiryol işçilərinin müsbət davranışları, vaqonların yayda sərin, qışda isti olması səyahətdə nəqliyyat vasitələrinin seçilməsində ən vacib amillərdəndir.

Dəmir yolu ilə səyahət edənlərin məmnuniyyətinə təsir edən ikinci vacib amil qapalı və açıq tənzimləmələrdir. Sənişinlərə göstərilən əlavə xidmətlər məmnuniyyəti müəyyən edən üçüncü amil kimi müəyyənləşdirilib. Sənişinlər üçün əlavə imkanlar, yataq otaqları, qidalanma, rabitə, oxu, əyani və audio yayım izləmə və dinləmə imkanları buraya daxildir. [1, s.3]

Xidmətin iki fərqli qavrayışının - adi və təsadüfi istifadəçilərin qavrayışlarının tapılması üçün aparılmış təhlillərin nəticələri günün və ya zamanın növünə və ya səyahət məqsədinə görə fərqlənir. İş vaxtı, iş günləri boyunca pik saatlarda səyahət edən işçi olan adi istifadəçilərin xidmətdə məlumatlandırılma amilinə daha həssas yanaşdıqları, iş kimi vacib məqsədlər üçün səyahət edən adi sənişinlər üçün əsas cəhətin dəqiq və sürətli məlumatların verilməsi olduğu bir çox tədqiqatda təsfiqlənib. Digər tərəfdən, tətil, işdən və ya təhsildən fərqli səbəblərə görə səyahət edən təsadüfi istifadəçilər təmizliyə daha çox əhəmiyyət verirlər. [3, s.2]

Xüsusi xidmətlər müasir dövrdə ilk növbədə qatarla tez-tez səyahət edənlər, 1- ci sinif, VIP-lər üçün gücləndirilir. [3, s.66]

Gündəlik elektrik qatarlarından istifadə edənlərlə sorğunun təhlili göstərir ki, sənişinlərin 2/3-i vaqonların çox olması, sürət, elektrik qatarlarının cədvəli, xidmət və rahatlıq səbəbindən səyahət şəraitindən narazıdırlar. Üstəlik, nəqliyyat xidmətlərinin müştərilərin rahatlığına olan ehtiyaclarını ödəmək üçün sənişinlərin 35% -i mövcud bilet qiymətindən 30-40% daha yüksək məbləğ ödəməyə hazırdırlar. [6, s.83]

İnsanların bütün digər istehlak davranışlarında olduğu kimi, səyahət davranışında da irrasional amillər var. Prestij və ya görüntü də bu çərçivədə qiymətləndirilə bilər. Nəqliyyat vasitəsinin seçilməsində həm sosial-iqtisadi vəziyyət, həm şəxsin qavrayışı, həm də nəqliyyat vasitəsinin ictimai görüntüsü təsirli ola bilər. Dəmir yollarının birbaşa təşviqat səyləri göstərməsi həmişə aktual məsələ olsa da, sadalanan digər amillərin hər birində əldə ediləcək inkişafın dəmir yollarının imicinə müsbət təsir göstərəcəyini söyləmək olar. [5, s.3]

Əsas xidmətdən ən yaxşı şəkildə istifadə etmək üçün əlaqəli xidmətlər lazımdır. Bir qayda olaraq, əlaqəli xidmətlər əsas xidmətdən ayrı mövcud deyildir. Əlavə xidmətlərin varlığının məqsədi rəqabət şəraiti yaratmaqdır. [4, s.7]

Dəmiryolu nəqliyyatında yolda əyləncənin yalnız fərdi formada təşkilindən istifadə olunur. Dəmiryolu nəqliyyatında sənişinlərə qəzet və jurnalların, kitabların oxunması, radio proqramların dinlənməsi, masaüstü oyunlardan istifadə təklif olunur. Turist qatarlarına xüsusi avadanlıqla təchiz edilmiş "klub" vaqonları qoşmaq məqsəduyğundur. "Klub" vaqonda kinofilmlərin nümayişi, konsert və söhbətlərin təşkili kimi kütləvi tədbirlər keçirmək olar. Bu vaqonlarda oyun avtomatları, musiqi və rəqs salonları təşkil etmək olar. [7, s.20]

Uzun sürətlə hərəkət edən yüksək sürətli qatarların interaktiv toxunma ekranlarında (yaxşı təchiz olunmuş təyyarələrdə olduğu kimi) sənişinlərə tezliklə "əsas" tələb olacaq bir cihaz təqdim etmək tövsiyə edilir. Şəxsi qulaqlıq pulsuz verilməməlidir, lakin ümumi standart fərdi qulaqlıqlar sistem tərəfindən qəbul edilməlidir.

Bundan əlavə, bütün qatarlarda bir yerdən (pulsuz və ya olmayan) Wifi internet bağlantısı əldə etmək və oturmaqda (ən azı 1- ci sinifdə) cib batareyalarını doldurmaq üçün rozetka tapmaq imkanı olmalıdır. [9, s.23]

Dəmir yolu nəqliyyatı "sosial əlaqə və rabitə" baxımından bir üstünlüyə malikdir, çünki səyahət edərkən yeni insanlarla görüşmək imkanı yaradır. Yeni insanlarla tanış olmaqdan əlavə, qrup halında səyahət edən, ümumi marağı qatarla səyahət etmək olan və bu səyahətlərdən (köhnə buxar qatarları ilə) həzz alanlar üçün qrupların söhbət edə biləcəyi rahat şərait yaradılmalıdır. Bu qruplar qatar klubları vasitəsilə bir araya gəlir. Təkcə İngiltərədə 250-dən çox belə klub və qırx özəl xətt fəaliyyət göstərir. [9, s.6]

İnsanların səyahət zamanı ilk dəfə getdikləri marşrutlarda yol boyu təbii mənzərələri və yaşayış məntəqələrini izləmək istədikləri görünür. Dəmir yolu xətləri və stansiyalar şəhər yaşayış məntəqələrindən çox uzaqda və çox dəqiq müəyyənləşdirilsə də, nəqliyyat vasitələrinin xüsusiyyətləri bu baxımdan sənişinlər üçün bir sıra imkanlar yaradır. Dəmir yolu nəqliyyat xidmətindən bəhrələnmələr bu üstünlüyü yaşayaraq təbii gözəllikləri, tarixi yerləri və yaşayış məntəqələrini görə bilərlər. Vaqonlarda ediləcək bəzi tənzimləmələr, panoramik üstünlükləri ön plana çıxarmaq və mərkəzi yayım sisteminin keçdiyi yer haqqında turistlərə məlumat verməsi xidmət keyfiyyətini artırma bilər. [7, s.7]

Məmnuniyyət hissi cinsiyyətə görə fərqlilik göstərsə, sürətli qatarda təqdim edilən xidmətlər cinsiyyət əsasında fərqliləşdirildikdə, məmnuniyyət səviyyəsi daha da artar. Məsələn qadınlar üçün şou-biznes əsaslı qəzet satışlarına üstünlük verilsə, kişilər üçün idman əsaslı qəzet satışları daha ön plana çıxarıla bilər. [4, s.1]

Tədqiqatlar 1,5 gündən sonra sənişinlərin yorğun olduğunu göstərir. Sənişin qatarlarında fiziki fəaliyyətsizliyi azaltmaq üçün idman ləvazimatları təklif olunmalıdır. [3, s.7]

Dəmiryolu nəqliyyatının turistləri asudə vaxtlarının çox hissəsini açıq havada keçirdiklərinə görə qatar səyahətinin əvvəlində onlarda aclıq hissi müşahidə edilə bilər. Menü hazırlanıqda bu faktor və səyahətin ikinci hissəsində turistlərdə yorğunluq səbəbindən aclığın əvvəlki hissədə olduğu səviyyədə hiss olunmadığı nəzərə alınmalıdır. [8, s.79]

Qısa məsafəyə səyahət edən (1 saatdan az) sənişinlər tərəfindən qatarlarda avtomatik qəlyanaltı və içki paylama sisteminin varlığı təqdir olunur. Amma, bir çox qatarda bu xidmət avtomatlaşdırılmayıb.

Əksər qatar şirkətləri qatar daxilində restoran tipli vaqon ayırmaqda həvəsli deyillər, çünki bu onlar üçün əlavə problemlər mənbəyidir: yüksək əməliyyat xərcləri, struktur çatışmazlığı, qida gigiyenasını təmin etməkdə çətinliklər və s. [1, s.5]

Sənişin qatarlarında qida və qeyri-ərzaq mallarının satışı çərçivəsində şüşə qablarda su, alkoqolsuz içkilər və digər məhsulların tədarükü üçün şərait yaradılır. Qatarlarda sənişinlərə çay ticarətinin genişləndirilmiş çeşidi (qəhvə, çay, vafli, peçenye və s.) yaradılmalıdır. [2, s.20]

Əlil insanların əvvəlcədən stansiyadan xüsusi yardım xidmətləri sifariş etməklə xüsusi avadanlıq və işçi heyətinin mövcudluğunu təmin etməsi müasir dövrün tələblərindən biri kimi dəmir yolu nəqliyyatında nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, əlil insanlar üçün xüsusi oturaclar, uyğunlaşdırılmış tualet yerləri və onların qatara minməsinin fiziki rahatlaşdırılması da mühimdir.

Əksər Avropa dəmir yolu nəqliyyatı şirkətləri bu cür müştərilər üçün tələbləri toplamaq və lazımı yardımı sifarişlərinin qəbulunu rahatlaşdırmaq üçün ümumi telefon nömrələri açılar. [3, s.79]

Qatarda hər hansı insanın halı pisləşərsə, xəstə ətrafındakılardan tamamilə təcrid olunan vaqona keçirilməlidir. Əgər bu mümkün deyilsə, xəstənin yeri hasarlanmalıdır. [7, s.60] Bunun ardınca, qatar ən yaxın stasiyaya bu barədə məlumat verməli və həmin stasiyaya çatdıqda, tibbi mərkəzdən gəlmiş şəxslər sənişinə təcili kömək etməlidir.

Dəmir yolu stansiyalarında, eləcə də hər bir qatarda körpələrin altının dəyişdirilməsi üçün yerlər də təklif olunmalıdır. [1, s.40]

Ədəbiyyat

1. Cavadov Ə.Ə., Vahid nəqliyyat sistemi. Bakı, Təhsil, 2010.
2. Esveld C., Modern railway track. TUDelft, 2001
3. Madhu B.M., Dandamudi R., Harvesting railway passenger opinions on multi themes by using social graph clustering. Journal of Rail Transport Planning & Management, 2019
4. Perera. R.A., Bandara. A.B., The impact of railway transport service quality on passengers' satisfaction; a study based on kandy railway station. ICCM, 2016
5. Taulant B., Christoph F.M., Operational Service Quality Assessment On-Board Railway Vehicles. Vienna, 2019
6. Ulaştırma özəl ihtisas komissiyonu raporu demiryolu ulaşdırması alt komissiyonu raporu. Ankara, 2001
7. Westwood J.N., Soviet Railways to Russian Railways. Palgrave Publishers Ltd, 2002
8. Зубков В.Н., Мусиенко Н.Н., Технология и организация перевозок на железнодорожном транспорте. Ростов-на-Дону, 2007
9. Копылова Е.В., Куликова Е.Б., Сервис на транспорте (железнодорожном). Москва, 2009

Additional services that can be provided to tourist passengers of the railway for their convenience

Summary

In most cases, there are additional services in rail transport, which can include both pre-train and after-sales services. Examples include parking at the station, conditions for bicycles or people with disabilities, and so on. Issues such as free internet access, a separate platform for viewing the sights along the way, providing passengers with comfortable beds and space for sports on long trips can also be considered as additional services.

Individualized services provided at the stations, increasing the comfort of waiting areas, the availability of self-service ticket machines, the diversity of the surrounding public catering establishments, separate rooms for mothers and babies, the availability of elevators are also in the spotlight.

**Дополнительные услуги, которые могут быть предоставлены
туристическим пассажирам железной дороги для их удобства**

Резюме

В большинстве случаев существуют дополнительные услуги на железнодорожном транспорте, которые могут включать в себя как подготовку, так и послепродажное обслуживание. Примеры включают парковку на станции, условия для велосипедов или людей с ограниченными возможностями и так далее. Такие вопросы, как бесплатный доступ в Интернет, отдельная платформа для осмотра достопримечательностей по пути, предоставление пассажирам удобных кроватей и места для занятий спортом в дальних поездках, также могут рассматриваться в качестве дополнительных услуг.

Индивидуальные услуги, предоставляемые на станциях, повышают удобство зон ожидания, наличие билетных автоматов самообслуживания, разнообразие окружающих предприятий общественного питания, отдельные комнаты для мам и малышей, наличие лифтов также находятся в центре внимания.

Rəyçi: dos. Q.Manafov

Göndərilib: 21.05.2020

Qəbul edilib: 23.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/103-106

Kamil Səyavuş oğlu Dəmirli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
kamildemirli44@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MONETAR SİYASƏTİ

Açar sözlər: maliyyə, monetar siyasət, Mərkəzi Bank, məzənnə, iqtisadiyyat, valyuta, maliyyə böhranı

Key words: finance, monetary policy Central Bank exchange rate economy financial crisis

Ключевые слова: финансы, денежно-кредитная политика, Центральный Банк, обменный курс, валюта, экономика, финансовый кризис

Ölkənin strateji siyasətinin ən vacib halqalarından biri də dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdir. İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi siyasətin iki qanadından biri fiskal siyasətdirsə digəri məhz monetar (pul) siyasətdir. Monetar siyasəti iqtisadiyyata qısa və uzunmüddətli dövrdə təsir uzun, unikal və vacib bir alətdir. Əksər dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycanın da monetar siyasətini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (bundan sonra Mərkəzi Bank) həyata keçirir.

Ümummillə lider Heydər Əliyev zamanında düzgün olaraq vurğulamışdır ki, Mərkəzi Bank ölkənin ən mötəbər qurumlarından biridir. Mərkəzi Bank ölkənin bütün maliyyə sisteminə nəzarət funksiyasını daşıyır ki, bura da monetar siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, pul təklifinə və banklara nəzarət, ölkənin beynəlxalq valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi və bu kimi onlarla vacib vəzifələr daxildir.

Federal Ehtiyat Sisteminin (ABŞ-ın Mərkəzi bankı) və ya Avropa Mərkəzi Bankın qərarlarını ictimaiyyət diqqətlə izləyir. Mərkəzi Bankların qərarları istehlakçıların və istehsalçıların bugünkü sərvətlərinə və gələcək gəlirlərinə birbaşa və dolaylı təsir imkanlarına malikdir. Bu səbəbdən monetar siyasətə dair qərarların istehsalı və onların icrası çox məsuliyyətli və mürəkkəb bir prosesdir (1).

Hər bir geosiyasət iqtisadi dayaqlar üzərində qurulur. G20 ölkələrinin sammitində digər ümumbəşəri problemlərlə yanaşı valyuta-monetar siyasəti də geniş müzakirə olunur. Məsələn ABŞ prezidenti Çin yuannının məzənnəsini süni yolla ucuz tutmaqda ittiham edərək Çin Xalq Respublikasının prezidentindən məzənnə siyasətinin yumşadılmasını tələb edə bilər. Bu məsələdə toqquşan maraqlar bundan ibarətdir ki, Çin Mərkəzi Bankının Yuanın məzənnəsini süni yolla ucuz saxlaması Çinin ticari mahsullarının digər dünya ölkələrinin məhsullarına nisbətən rəqabət qabiliyyətliliyinin qorunmasını təmin edir. Bu sadə misal göstərir ki, monetar siyasəti ölkə daxilində həlledici amil olmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq iqtisadi rəqabətdə maraqlarının qorunmasında da mühüm amildir (2).

Məqalədə təkrara yol verməməkdən və oxucunu yormamaqdan ötrü Azərbaycanın monetar siyasətində son iki onillikdə baş vermiş ən vacib hadisələri qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Bu barədə ətraflı məlumatı Mərkəzi Bankın elektron sahifəsindən əldə etmək olar.

90-cı illərin əvvəllərindən indiyə kimi Azərbaycanın monetar sistemi uzun və şərəfli bir yol qət etmişdir. Bu dövr ərzində ölkənin pul sisteminin sıfırdan (bəlkə də mənfi) qurulması prosesi getmişdir. Ötən əsrin sonuncu onilliyinin əvvəllərində milli valyutası belə olmayan, hiperinflasiya və maliyyə özbaşınalığı ilə üzləşən bir ölkənin bu gün stabil və möhkəm pul-kredit sistemi mövcuddur. İnflyasiya idarə olunur və valyuta məzənnəsi sabit saxlanılır. Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları ilbəl artmaqdadır (3).

Mərkəzi Bank növbəti böyük sınağı 2000-ci illərin sonunda baş vermiş global maliyyə böhranı zamanı yaşamışdır. Böhranın Azərbaycana təsiri əsasən dünya bazarında neftin kəskin ucuzlaşması ilə əlaqədar neft ixracından daxilolmaların azalması ilə məhdudlaşmışdır. Böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirinin yumşadılmasında Mərkəzi Bankın əvəzolunmaz rolu olmuşdur.

Bu dövrdə həyata keçirilən monetar siyasətə qiymət vermək üçün həmin dövrdə maliyyə-kredit sistemində baş verən gəlmələrə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Qlobal böhran zamanı dünyanın qabaqcıl ölkələrinin maliyyə sistemi süqut etdiyi bir dövrdə Azərbaycanın kommərsiya banklarında müflisləşmə müşahidə olunmamışdır. Bu dövr ərzində Mərkəzi Bankın beynəlxalq ehtiyatları və pul kütləsinin artım tempi azalmış, valyuta məzənnəsi sabit saxlanılmışdır. Neft gəlirlərinin artım tempində azalma baş vermiş, lakin Mərkəzi Bank beynəlxalq valyuta ehtiyatlarından istifadə edərək məzənnəni sabit saxlamış, iqtisadiyyatın likvidlik problemi yaşamasına imkan verməmişdir.

Monetar siyasətinin uğurlarından söhbət açarkən qarşıda duran potensial maneələri qeyd etmək və onlarla mümkün mübarizə yollarının göstərilməsi vacibdir. Eyni zamanda dünyanın uğurlu inkişafa imza atmış ölkələrinin monetar siyasət modellərinin Azərbaycana birbaşa tətbiqi düzgün olmazdı. Əlbəttə yerli xarakterik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, gənc bir ölkə kimi Azərbaycanda azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəyyən neqativ halların qalması davam edir. Son dövrlər hökumətin korrupsiyaya qarşı rəsmi olaraq elan etdiyi mübarizə vəziyyətin diqqətdən kənar qalmadığını göstərir. Lakin, bu istiqamətdə daha köklü və sərt islahatların aparılmasına ehtiyac vardır (4).

Qeyd olunan problemlər Mərkəzi Bank tərəfindən aparıla biləcək bəzi siyasi alətlərin effektivliyini aşağı salır, bəzi alətləri isə tamamilə istifadəyə yararsız edir. Bəs Mərkəzi Bank bu məhdudiyətlər sonunda nə edə bilər? Bu suala cavab tapmaq üçün qarşıda duran problemləri və maneələri daha yaxından araşdırmaq və təsnifləşdirmək məqsədə uyğun olardı. Onları aşağıdakı 4 əsas qrupda cəmləşdirmək olar.

- *Qlobal maliyyə böhranının fəsadları.*

Dünya iqtisadiyyata çox ciddi bir böhrandan sonra ağır bir bərpa dövrünə qədəm qoymuşdur. Bəzi iqtisadçılar bu bərpa prosesinin kövrək olduğunu və istənilən an yenidən böhranla əvəz oluna biləcəyindən narahatdırlar. Avropanın bəzi ölkələri hələ də ciddi xarici borc problemi ilə üz-üzədirlər ki, bu da vahid valyuta olan Avronun gələcəyini sual altında qoyur.

- *Təbii Sərvət Lənəti*

Empirik cəhətdən sübut olunmuşdur ki, uzunmüddətli dövrdə təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrdə iqtisadi artım digər ölkələrə nisbətən aşağı olur. Bunun əsas səbəbləri dominant bir sektorun (Azərbaycan üçün neft-qaz) digər ticari sektorları sıxışdırması, ikisürətli iqtisadiyyatın mövcudluğu, istehsal amillərinin digər sahələrdən sərvət hasil edən sektorlara axması və milli valyutanın məzənnəsinin dəyərinin yüksəlməsi ilə əlaqədar digər ticari sektorların rəqabət qabiliyyətliliyinin azalmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda Holland sindromu və ya təbii sərvət lənəti adlandırılan bu fenomen potensial olaraq Azərbaycan uzun müddədir.

- *Karbohidrogen gəlirlərinin mövcudluğu və qeyri-müəyyənliyi.*

Bildiyimiz kimi son onillikdə Azərbaycanda sürətli iqtisadi artım əsasən neft-qaz hasilatı hesabına baş vermişdir. Təbii ki, bu artım tükənən təbii sərvətlərdən qaynaqlanır və davamlı ola bilməz. Artıq 2011-ci ildən iqtisadi artım tempində azalma müşahidə olunmaqdadır. Bu baxımdan ölkənin neftdən asılılığının azaldılması, daha dəqiq desək qeyri-neft ixracıya əsaslanan istehsalın formalaşdırılması həllini gözləyən məsələlərdəndir.

- *Fiskal dominantlıq və Mərkəzi Bankın müstəqilliyi*

Mərkəzi hökumətin Mərkəzi bankı pul çap etməyə təhrik etməsi və bu yolla əlavə gəlir əldə etməsi (senyoraj) dünya praktikasında geniş müşahidə olunan haldır. İqtisadi ədəbiyyatda bu fiskal hakimiyyətin monetar hakimiyyətin üzərində dominantlığı və ya sadəcə fiskal dominantlıq adlandırılır. Azərbaycanda bu proses bir az yumşaq və fərqli formada baş verir. Nəhəng neft gəlirləri Maliyyə Nazirliyi tərəfindən xərclənilir və buna qarşı Mərkəzi Bank daxili valyuta bazarında tarazlığı qorumaq məqsədilə manat pul kütləsini artırmaqla reaksiya verir ki, bu da inflyasion təzyiqləri artırır (5).

Bu maneələrin müxtəlif kateqoriyalar altında təsnifləşdirilməsinə baxmayaraq, onların mənbəyi eynidir. Bu səbəbdən problemlərin həlli yolları ya kəşif, ya da onlara qarşı tədbirlər paralel aparılmalıdır.

Ali məqsəd qlobal maliyyə böhranının fəsadları ilə çarpışan dünya iqtisadiyyata və mövcud məhdud təbii sərvətlər fonunda Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin etməkdən ibarətdir. Son illər ölkənin nail olduğu iqtisadi artım tempinin qorunub saxlanması qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Məlum olduğu kimi son on illikdə müşahidə olunan artım əsasən ölkənin karbohidrogen yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədar idi. Nəzərə alınsa ki, neft-qaz hasilatı daimi deyil və artıq maksimum potensialına çatmışdır, bundan sonrakı dövrdə iqtisadi artımın təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu məqalə monetar siyasətinə dair olduğundan mövcud problemlərin həlli yollarına yalnız Mərkəzi Bankın prizmasından nəzər salırıq. İqtisadi ədəbiyyatda biznes tsiklləri iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul olunur və yekun rəy budur ki, fiskal və monetar siyasət qısamüddətli dövrdə stabilləşdirmə siyasəti yürütməklə makroiqtisadi göstəricilərdə (ÜDM, işsizlik, inflyasiya və s.) olan dalğalanmaları və onların uzunmüddətli təbii səviyyədən kənarlaşmaları azalda bilər. Bu baxımdan Mərkəzi Bank qısamüddətli dövrdə iqtisadiyyatı stabilləşdirmə gücünə malikdir. Lakin uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın təmin edilməsi daha çox digər institusional və sair amillərdən asılıdır.

Bu gün Mərkəzi Bank qısamüddətli dövrdə makroiqtisadi sabitliyin əsas qaranlıklarından biri olmaqla yanaşı həm də ölkənin uzunmüddətli inkişafı barədə düşünülməli və bu istiqamətdə addımlar atmalıdır. Belə ki, artıq makroiqtisadi sabitliklə yanaşı, uzunmüddətli strateji inkişaf da əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilməlidir (6).

Yuxarıda sadalanan problemlərin mümkün həlli yolları kimi aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

Azalan neft hasilatı və qlobal maliyyə böhranının neqativ təsirləri fonunda ixracyönümlü qeyri-neft sektorunun davamlı artımının təmin edilməsi məqsədilə bu sahədə yumşaq monetar siyasətinin, başqa sözlə desək “ucuz pul” siyasətinin aparılması məqsədəuyğun olardı. Qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması uzun iqtisadiyyatın qısamüddətli dövrdə likvidliyə tələbinin təmin olunması vacib şərtidir (7).

Hamıya məlumdur ki maliyyə-kredit sistemi iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının daha səmərəli bölgüsünə xidmət edir. Bu sistemin daim sağlamlaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması real sektorun inkişafını sürətləndirəcək əsas amillərdən biridir. Məsələn, uzun, maliyyə sisteminin elektronlaşdırılması mövcud monopoliyaların yaratdığı süni aşırımların aradan qaldırılması ilə nəticələnə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi tərəqqi özü bu prosesi zamanla irəli itələməkdədir və qloballaşan dünyada artıq maliyyə əməliyyatlarının virtual icrası qaçılmazdır. Lakin Mərkəzi Bankın rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni stimullaşdırması prosesi daha da sürətləndirə bilər.

Milli valyutanın bahalaşmasının müəyyən çərçivədə məhdudlaşdırılması ölkədə istehsal olunan ticari məhsulların rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdədir. Düzdür, hazırkı şəraitdə qeyri-neft ticari sektor ümumi istehsalda çox kiçik çəkiyə malikdir və “ucuz məzənnə” siyasətinin təsiri bir o qədər də əhəmiyyətli deyil. Lakin uzunmüddətli dövrdə hədəfə çatmaqdan ötrü bütün mümkün kanallar səfərbər olunmalıdır (8).

Vacib siyasi qərarların daha dəqiq kəmiyyət hesablamalarına əsaslandırılması məqsədilə Azərbaycan iqtisadiyyatına uzun nəzəri-praktik modellərin qurulması vacibdir. Daha dəqiq desək, monetar siyasətə dair qərarların qəbul edilməsində hal-hazırda dünya Mərkəzi Banklarında geniş tətbiq olunan Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq (DSGE- Dynamic Stochastic General Equilibrium) modellərinin istifadəsində böyük fayda vardır. Bu tip modellər fərqli siyasi qərarlar verildikdə iqtisadiyyatın hansı ssenarilər üzrə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Mərkəzi Bankın Hər bir qərarının arxasında dəqiq kəmiyyət hesablamalarının durmasında böyük fayda vardır.

Vacib tədbirlər sırasına fiskal və monetar siyasətin sinxronlaşdırılması məsələsini də daxil etmək olar. Siyasətin bu iki qolu arasındakı qarşıdurmaların yumşaldılmasına və strateji qərarların uzlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Buna yuxarıda qeyd olunan fiskal dominantlığın aradan qaldırılması ilə başlamaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan növbəti onillik uzun iqtisadi inkişaf və müasirləşmə strategiyasında Mərkəzi Bankın müstəsna rolu vardır. Mötəbər bir qurum kimi Mərkəzi Bank daim diqqət və qayğı Mərkəzində saxlanılır və mövcud şərtlər daxilində onun öz siyasətini müstəqil formalaşdırmasına şərait yaradılır. Səda bir faktı vurğulamaq yerinə düşərdi. Bu gün Mərkəzi Bankda savadlı və müasir fikirli kadrlar toplanmışdır. Bu ziyalı qrupu qoşqunun onundakı aparıcı qüvvə kimi, iqtisadi sistemi irəli qaçmaqdadır. Strateji baxımdan bu qoşqunun düzgün istiqamətləndirilməsi çox vacibdir ki, bu da düşünülmüş və uzaqgörən siyasi strategiyanın üzərinə düşür.

Son söz olaraq bir daha qeyd etmək istərdik ki, mövcud məhdudiyyətlər fonunda iqtisadi problemlərin həll olunmasında Mərkəzi Bankın müstəsna rolu vardır. Ümid edirik ki, bu məqalədə göstərilən və müəllifin nəzarindən qaçan digər məsələlər daim Mərkəzi Bankın diqqət mərkəzində olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Blanchard O., D.G. (2010). *"Rethinking Macroeconomic Policy"*. Journal of Money, Credit and Banking, Blackwell Publishing, vol. 42 (s 1), pages 199-215.
2. Л.И.Красавина «Международные валютно-кредитные и финансово-вые отношения». Москва, 2000
3. Sadiqov M.M. Azərbaycanın maliyyə potensialının formalaşması. «Elm» nəşriyyatı, 2003
4. Наговицин А.Г. Валютная политика. М., 2000
5. Məmmədov Z.F. Maliyyə. Pul tədavülü. Kredit. Bakı-2008
6. Z.F.Məmmədov. «Ən yeni iqtisadiyyat», Bakı, 2001
7. Medina, JP and C Soto (2008) "Oil Price Shocks and Monetary Policy Credibility"
8. Z.F.Məmmədov. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı. Azər nəşr. 2008

Monetary policy in the Republic of Azerbaijan Summary

The monetary policy of the CBA, in our opinion, should not be limited only to maintaining the purchasing power and the rate of manat. The classic version is more suitable for countries with stable market economies. But experience shows that even in those countries in which capitalism has developed over the centuries, attempts are being made to expand the influence of central banks on socio-economic processes. Given the specifics of the transition economy in Azerbaijan and the complexity of the tasks that the government solves, it

would be possible to make appropriate changes to the current legislation so that the CBA harmonizes the needs of the formation of the money supply with the needs of the real economy, that is, monetary policy should ensure economic growth.

Денежно-кредитная политика в Азербайджанской Республике
Резюме

Денежно-кредитная политика ЦБА, на наш взгляд, не должна ограничиваться только поддержанием покупательной способности и курса маната. Классический вариант больше подходит для стран со стабильной рыночной экономикой. Но как показывает опыт, даже в этих странах, в которых капитализм развивался на протяжении столетий, делаются попытки расширить влияние центральных банков на социально-экономические процессы. Учитывая же специфику переходной экономики в Азербайджане и сложность решаемых государством задач, можно было бы внести в действующее законодательство соответствующие изменения, с тем, чтобы ЦБА согласовывал потребности формирования денежной массы с потребностями реальной экономики, то есть денежно-кредитная политика должна обеспечивать экономический рост.

Rəyçi: prof. Ş.Qasimov

Göndərilib: 26.05.2020

Qəbul edilib: 29.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/107-110

Şahin Azər oğlu Zeynalov
akademiyap122@gmail.com

MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ KİBER TƏHLÜKƏ

Açar sözlər: milli dəyər, kiber məkan, sosial mühit

Key words: national value, cyber space, social environment

Ключевые слова: национальные ценности, киберпространство, социальное окружение

XXI əsrin başlanğıcında meydana gələn kiber təhlükə öz xüsusiyyəti ilə qarşısına qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün ortaya çıxmış bir anlayışdır. İlk növbədə kiber təhlükə anlayışının meydana gəlməsini araşdırmaqla qarşıya qoyulan məqsədi daha aydın başa düşməyə və bu təhlükə ilə mübarizə aparmağın daha optimal yolunu müəyyənləşdirə bilirik. Beləliklə, ilk öncə kiber məkan, kiber təhlükə, kiber terrorizm, kiber cinayət kimi anlayışların niyə yaranması və bütün dünya dövlətlərinin bu təhlükə ilə mübarizə aparmasına diqqət yetirək.

Soyuq müharibənin sona yetməsi ilə meydana gələn dünyanın yeni dünya nizamı, yəni ABŞ - in yeni strategiyası dünyanı qlobal məkanda daima müxtəlif üsullarla nəzarət etməyi hədəfə almışdı. Buna şərait yaranandan əvvəl keçmişdə olan dövlətlərarası sərhədlərin yox olması ilə hamının bir - biri ilə münasibətdə olmasını şərtləndirdi. Müxtəlif sivilizasiyalar arasında olan münasibətlərin həll edilməsi zərurətinin ortaya çıxarılması hamının bir araya gəlməsi ilə bunu aradan qaldırmağa vadar etdi. Buna əsas isə SSRİ - nin dağılması ilə müstəqillik qazanan dövlətlərin siyasi, iqtisadi, sosial əsaslarının zəif olması və gələcək inkişaf prioritetlərinin dəqiq olmaması idi. Dünyanın hegemon dövlətlərinin dünya üzərində nəzarəti əldə etməsi artıq müharibə ilə yox, insanları ələ keçirərək onların tələbat və istəklərini təmin edərək dövlət siyasəti və milli – mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdıraraq hər bir dövlətin daxili işlərinə müdaxilə etmək imkanı qazandıra bilirdi. İnformasiya təhlükəsizliyi anlayışı da bu müharibə gedişatında ortaya qəsdən atılmış bir addım idi. Belə ki, dövlətlərarası sərhədlərin itməsi ilə insanların məniəsiz istənilən formada hərəkət etməsi ilə paralell, informasiya məkanı yaradılaraq hər bir insanın bu məkanda hərəkət etməsinə virtual olaraq şərait yaradıldı. Bu şəraitin yaradılması isə ilk öncə insanların daxili tələbatı və istəklərini süni olaraq təmin edən internet şəbəkəsinin əlçatanlığı oldu.

Müasir dünyada qlobal dəyərlərin insanların zövqünü və tələbatını asanlıqla təmin etməsi bəzən milli dəyərləri kölgəyə salaraq vətəndaşın dövlətdən uzaqlaşması ilə nəticələnir. Bu isə özü ilə vətəndaşın üzərinə düşən məsuliyyətin laqeydlik ilə əvəzlənməsi ilə nəticələnir. Qlobal dəyərlərin bütün insanları nəzarətə gətirmək gücünün olmamasını nəzərə alaraq, deyə bilirik ki, insanların səfərbər olunma gücünün effektivliyi insanların milli dəyərlərə nə dərəcədə bağlı olmasından asılıdır. Digər amil, dünyada baş verən qlobal proseslər dövlətlərin daxili siyasətinə kölgə salaraq insanları daha cəlbədicə olan məsələlərə çəkərək, ölkənin daxili siyasi mühitinin asılı olmasına gətirib çıxara bilər. Gələcək inkişafımızın öz əlimizdə olmasına gedən yol tarixən bizə aid olan dəyərləri düzgün şəkildə dərk etməklə qlobal proseslərlə paralell bunu tətbiq edərək öz vətəndaş mövqeyimizi milli maraqlarla uzlaşdıraraq dövlət – vətəndaş arasında olan körpünü daha da möhkəmlətməkdir.

Bəşəri dəyərlərin düzgün dərk edilməsi milli dəyərlərimizi daha da zənginləşdirərək cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin dinamikasını daha da zənginləşdirir. Bəzən milli dəyərlərdən düzgün istifadə edilməməsi insan resursunun itkisi ilə nəticələnir. Müasir dövrdə insan resursunun itirilməsi və ya resurs kimi artıq tükənməsi ölkədə olan milli dəyərlərimizi qorumaq gücünü itirməklə dövlət maraqlarının reallaşmasına maneə ola bilər.

Kiber təhlükənin aktuallaşması və bugün bu təhlükənin daha önəmli olması isə dünya ölkələrinin qlobal standartlara uyğunlaşaraq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün özündən asılı olmadan güclü dövlətlərin standartlarını qəbul etməklə nəticələndi. Qlobal standartların milli xarakterli amilləri üstələməsi kimi yaranan süni mənzərə dövlət – vətəndaş arasında olan münasibətlərin daha da sıx olmasına maneə oldu. Bununla əlaqədar kiber təhlükə anlayışının törədə biləcəyi təhlükələr və bu anlayışın insanlara qarşı mübarizə üsulları haqqda qısa dayanaraq kiber təhlükələrin hansı fəsadlara yol açdığını nəzər salaq.

Libiki psixoloji müharibəni 4 hissəyə ayırır:

- vətəndaş ruhunun sındırılması;
- hərbi qüvvələrdə mənəvi duruma və əhval - ruhiyyəyə nəzarət;
- komandanlığa dezinformasiyanın ötürülməsi;
- mədəniyyətlər müharibəsi (1).

Cəmiyyətdə baş verən informasiya çoxluğuna qarşı reaksiyaların qeyri – adekvat olması insanlarda fikir ayrılığı ayıraraq insanların bir birindən uzaqlaşaraq yad təsirlərin altına müvəqqəti düşməsinə şərait yaratmasına və milli mənəvi dəyərlərin öz missiyasını gerçəkləşdirməyə maniyə yaradır.

Dünya dövlətlərinin inkişafı qarşılıqlı şərtlərlə bir birini inkar etməməklə mümkünsə, bundan əks olaraq milli mənəvi dəyər sadəcə fərd olaraq şəxsiyyətsizləşməməni tələb edir. Cəmiyyət daima dəyişikliyə uğrayaraq real gerçəkliyə adaptasiya olunur, amma bu zaman bizim mövcudluğumuzun real təminatı olan milli mənəvi dəyərləri xarici təsirlərdən qorumaq hər bir vətəndaşın şəxsi məsuliyyətinin olmasını tələb edir. Bu isə vətəndaşlıq mövqeyinin şəxsi mövqe ilə uzlaşmasını zəruri edir.

Milli mənəvi dəyərlərin daha səmərəli fəaliyyəti üçün ölkənin milli maraqlarına yad və maniyə olan dəyərlərlə rəqabət aparmaqla deyil, əksinə öz daxili elementlərini daima inkişaf etdirmək zərurətini və tələbatını formalaşdırmalıdır. Bunun nəticəsində ölkəyə aid olan milli sərvətlərin vətəndaş mövqeyindən şüurlu olaraq düzgün qiymətləndirilərək səmərəli istifadə edilməsi dövlət – vətəndaş münasibətlərini daha sıx olmağa kömək edər.

Milli özünüdərk cəmiyyətin sosial təbəqələr arasında olan fikir ayrılığının daha da genişlənməsinin qarşısını alaraq bugün və sabah üçün olan milli tələbatların daha düzgün qəbul edilərək milli mənəvi dəyərlərin qoruyucusu kimi çıxış edir.

Müasir zamanda hər bir insanın dünya siyasi proseslərində baş verənləri və ölkənin daxili proseslərini izləmək tələbatı var. Keçmişdə hər bir ölkənin öz sərhədləri çərçivəsində olması və kənar informasiyalara əlçatan olmaması insanları bir birindən uzaq salırdısa, müasir qloballaşma insanları bir araya gətirərək dünya problemlərini birgə həll etməyə çağırır. Bu isə müxtəlif sivilizasiyaya mənsub insanların bir araya gəlməsi ilə nəticələnərək eyni mövqe nümayiş etdirməsi ilə nəticələnir.

Qloballaşma dövrünün özü ilə gətirdiyi yeni bir sosial mühitə vətəndaşların necə bir davranış nümayiş etdirməsi ölkənin milli mənəvi dəyərlərə olan təhlükənin ölçüsüdür. Belə ki, yeni sosial mühitə vətəndaşların iradəsindən asılı olmadan tam azad olmaq imkanı yaradır. Belə bir halda hər bir vətəndaş özünü reallaşdırmaq üçün imkanlar yaranır. Bu imkanın necə dəyərləndirilməsi isə vətəndaşın milli mənəvi dəyərlərin qorunması ilə paralell baş verməlidir. Yeni sosial mühitə, adətən, insanların fəaliyyət, mövqeyinin olub – olmamasını nəzərə almadan sosiallaşdırmaq gücünə malikdir. Sosiallaşdırılan insan dövlət siyasətini tam anlamaq gücünə malik deyil, çünki şəxsiyyət olmadan sosiallaşmaq insanın proseslərin bir hissəsini görməyə imkan verir, bu isə insanın tam reallığı dərk etməsinə imkan vermir. Belə olan halda milli mənəvi dəyərlərin insanlar tərəfindən daha aydın anlaşılaraq onların fəaliyyətində prioritet amil olması üçün dövlət – vətəndaş münasibətlərini daima nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

Ümumi davranış qaydalarının yaranması insanlarda artıq informasiya üzərində deyil, informasiyanın insanlar üzərində üstünlük qazanmasına şərait yaradır. Nəzərinizə çatdırmaq istərdim ki, insanların ümumi davranış ətrafında birləşməsi insanın bilməyərək kəndə halına çevrilərək istifadə obyektinə çevrilməsinə və dövlətin daxili siyasətinə hər an kiber hücum yaratmasına şərait yaradan vasitəyə çevirir. Belə ki, müasir dövrdə bir çox inqilablardan öncə internet vasitəsilə təhrif olunmuş informasiyalarla insanların manipulyasiya olmasının şahidi olmuşuq. Kiber təhlükələrə yol açan hallardan biri də insanların özündən asılı olmadan və asılı səbəblərdən daxil olduğu kiber məkanda müəyyən təzyiq və çaşqınlıqla üzlənməsidir. Kiber hücumun hədəfi ilk növbədə cəmiyyətin informasiya strukturudur. Buna görə mütəmadi olaraq dövlət strukturlarının fəaliyyəti vətəndaşlara çatdırılmalı və vətəndaş - dövlət arasında olan münasibətlər dialoq müstəvisinə keçirilməlidir.

Milli mənəvi dəyərlərlə qlobal dəyərlərin inteqrasiyası bəzən insanlar arasında olan ənənəvi münasibətlərin sıradan çıxaraq daha çox onların davranışında əks olunur. Bu səbəbdən insan davranışını şərtləndirən cəmiyyətin fəaliyyət mexanizmi çox vaxt özünü fikir ayrılığında göstərir. Milli mənəvi dəyərlərin daima qorunması və rəhbər tutulması ölkənin daxili mühitinin daha da dayanıqlı olmasını şərtləndirmək gücündədir.

Qlobal məkan isə informasiyanı hamıya çatdıraraq insanları qlobal çərçivədə düşünməyə çağıraraq insanlar arasında münaqişələrə, bəzən isə sülh axtarmağa təhrik edir. Bunun nəticəsi olaraq, hər bir ölkə öz milli təhlükəsizliyini qorumaq üçün malik olduğu məxfi məlumatları qorumağa çalışarkən, kiber hücumlar bəzən bu məlumatları sıradan çıxarmaqla dövlətin təhlükəsizliyinə ziyan vuraraq, bu məlumatları cəmiyyətə açıq etməklə çox böyük mənfə halların yaranmasına şərait yarada biləcək gücdədir. Bunu nəzərə alaraq, kiber təhlükələrə qarşı mübarizə üçün dünya təcrübəsindən faydalanmaq, həm də dünya ölkələri ilə qarşılıqlı razılaşmalara qoşulmaqla bu təhlükələrin qarşısını tam da olmasa, kiçik zərərlə aradan qaldırmaq mümkündür. Nəzərə alsaq ki, informasiya insan tərəfindən yaradıldığından, hər bir sistemin zəif tərəfini tapmaqla ona nüfuz etmək olar. Bu səbəbdən ölkənin daxili resursları hesabına yaradılan sistemlər daha davamlı və etibarlı

olar ki, bu da xarici kəşfiyyat orqanlarının dövlətin məxfi məlumatlarına sahiblənilib ona qarşı müəyyən vasitələrlə istifadə etməsinə imkan verməz.

Kiber təhlükələrin qarşısını almaq istiqamətində milli təhlükəsizlik mövqeyindən yanaşsaq, ilk öncə milli maraqlara söykənən və milli kimliyimizi qorumaqla qurulan sistem, habelə dünya təcrübəsinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə qurulan strategiya daha səmərəli olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, kiber təhlükə dövlətə qarşı birbaşa deyil, insanlar üzərindən başladılan hiss olunmayan addımdır. Cəmiyyətin informasiyanın nə dərəcədə düzgün olub - olmamasını araşdırmadan münasibət bildirməsi və onun əsasında qərara gəlməsi dövlətin daxilində xaosa yol açaraq insanlardan istifadə edilərək ölkədaxili öz niyyətlərini həyata keçirtmək üçün xarici dövlətlərə şərait yaradar. Bütün bunları nəzərə alsaq, vətəndaş qlobal məkanda hər bir halda öz dövlətinin mənafeyi naminə mövqe nümayiş etdirərək, dövlət maraqlarını əsas götürərək kiber hücumlara cavab verməlidir. Bu isə, insanların siyasi mədəniyyətinin yüksək olmasını və bir biri ilə kompromisə gəlməyi şərtləndirir. Vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına öz təsirini göstərən kiber təhlükələr dövlət siyasətinin düzgün başa düşülə bilməməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da dövlət və vətəndaşlar arasında münaqişə vəziyyəti yaradaraq dövlətin xarici siyasətinə zərər vuraraq, onun beynəlxalq imicini aşağı salaraq, onun böyük layihələrdə iştirakına maniyyə yaradaraq, ölkənin iqtisadiyyatını inkişafdan geri salmaqla insanları xarici qüvvələri daha da üstün görmələrinə yol açmaqla, ölkənin gələcək inkişafını xarici qüvvələrdən asılı vəziyyətə sala bilər. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq dünya təcrübəsini sizlərlə bölüşərək kiber təhlükə ilə mübarizə üsullarına toxunmaq istərdim.

Ümumiyyətlə, kiber təhlükəsizliklə mübarizə spesifik xüsusiyyətlərə malik olan müvafiq hüquqi və texniki problemlər kompleksinin meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur. Bu, əsasən, aşağıdakılarla bağlı olur:

- kiberterrorçuluğa qarşı mübarizə sahəsində cinayət - prosessual fəaliyyəti nizamlayan qanunvericilik aktlarının olmaması;

- informasiya - telekommunikasiya sahəsində baş verən cinayətlərin qarşısının alınması, aşkar olunması və açılması üzrə ixtisaslaşan, xüsusi olaraq hazırlanmış mütəxəssislərin, əməliyyat və istintaq aparatının olmaması;

- kiberhücumlara müqavimət göstərə biləcək zəruri texniki bazanın olmaması;

- xarici ölkələrin hüquq - mühafizə orqanları ilə etibarlı qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin qurulmaması

(2).

Başqa sözlə, terrorçuluqla mübarizə sahəsində olduğu kimi, kiber terrorçuluğun və kiber cinayətçılığın qarşısının alınması məsələsini bir ölkə çərçivəsində, yalnız onun daxili imkanları hesabına həll etmək real deyildir. Ona görə də inkişaf etmiş dünya dövlətlərində kibertəhlükəsizliyinə zəmanət vermək üçün yalnız öz ərazilərində deyil, eyni zamanda, digər dövlətlərin, habelə kibertəhlükəsizliyə çıxışı olan üçüncü və ya dördüncü dərəcəli ölkələrin ərazilərində də müvafiq informasiya təhlükəsizliyi tədbirlərinin görülməsi, bu istiqamətdə ölkələrarası qarşılıqlı əlaqələrin qurulması zəruridir.

Dünyanın sürətlə inkişaf edən ölkələrindən biri kimi Azərbaycanda da müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi bu sahədə davamlı kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsini gündəmə gətirmişdir. Hələ 2011 - ci ildə Rusiyanın Yekaterinburq şəhərində təhlükəsizlik məsələlərinə həsr olunmuş beynəlxalq tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, Təhlükəsizlik Şurasının katibi, akademik Ramiz Mehdiyev kibertəhlükəsizlik məsələlərinə toxunaraq demişdir ki, " Hər bir müasir dövlət kimi Azərbaycan da İKT - nin inkişafına diqqət yetirir, bu sahə ölkənin sosial iqtisadi inkişafının prioritet istiqaməti elan edilmişdir və biz informasiya təhlükəsizliyi məsələlərində Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, NATO, Beynəlxalq Elektrik Rabitəsi İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla fəal qarşılıqlı əlaqələr saxlayırıq " (3).

Bununla yanaşı, bir çox ölkələrdə informasiya təhlükəsizliyi üzrə strategiyanın həyata keçirilməsi, dövlət və hökumət orqanlarında, özəl təşkilatlarda, o cümlədən hərbi, maliyyə, bank, təhsil və digər müəssisələrdə kompüter və telekommunikasiya şəbəkələrinin, informasiya sistemlərinin qorunması, kibertəhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərini dövlət səviyyəsində təşkil etmək, əlaqələndirmək və vaxtında onların qarşısının alınmasına yardım göstərmək məqsədilə xüsusi qurumlar - koordinasiya mərkəzləri yaradılır.

Kiber təhlükənin əhatə dairəsinin belə geniş olması qloballaşan dünyada informasiyanın bütün insanları əhatə edərək, dövlətin qanunvericilik, hüquqi, psixoloji, sosial problemlər sahəsində olan boşluqlar üzərindən hücum edərək insanları situativ manipulyasiya edərək yarada biləcəyi pozuculuq fəaliyyətidir. Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına və ilk növbədə Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmasına təhdid olan kiber təhlükə sadəcə vətəndaş mövqeyində milli maraqları rəhbər tutması dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətini gücləndirməsinə kömək etməsinə, ölkəmizin bugünü və gələcəyi üçün geniş imkanlar açaraq dövlətimizin bu boşluqları vaxtında qarşısını almasına, düşmən qüvvələrin ölkəmizdə olan fəaliyyətin qarşısını vaxtında almasına töhfə verməklə dövlət siyasətinin daha da dayanıqlı olmasına zəmin yaradar. Bu səbəbdən hər birimiz

dövlətimizin siyasətinə daima dəstək olaraq gələcəyimiz naminə bu cür hücumlardan tək-cə özümüzü qorumaqla kifayətlənməməli, sadəcə düzgün şəkildə onlarla mübarizə aparmalıyıq.

Nəticə

Ümumiyyətlə, bir ölkə hüdudunda informasiya təhlükəsizliyi üzrə zəruri tədbirləri həyata keçirməklə kiber təhlükəsizliyi, yəni kiberfəzada informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün deyil. Belə ki, informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinin həll edilmədiyi digər ölkələrdən kompüter şəbəkələri, o cümlədən internet vasitəsilə, hətta ən güclü təhlükəsizlik tədbirləri görülmüş digər ölkələrin kompüter şəbəkələrinə daxil olmaq və bədniiyyətli, o cümlədən cinayətkar və terrorçuluq əməllərini həyata keçirmək mümkündür. Burada isə əsas məqamın vətəndaşın dövlət maraqlarına nə qədər bağlı olması və milli mənəvi dəyərlərinin qorunması naminə tutduğu mövqedir.

Ədəbiyyat

1. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/aprel/364561.htm>
2. <http://newtimes.az/az/cyberspace/3441/>
3. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompüter cinayətkarlığı və kiberterrorçuluq. Vaqif Qasimov, Bakı, 2007, s.192

National moral values ans cyber threat

Summary

Thereby, cyber threat is a tool used by foreign forces to pursue their own interests, first of all, by hindering the independent policy of the state. It is necessary and important not to be exposed to such influences, to protect our national spirit, to develop our national way of thinking constantly by protecting it from outside influences, to respect our national values, to distance our national patriotic feelings from extremist forces, to unite around national deeds. While our newly independent country maintains its development and independence, including in the global space, we, as a citizen, can help the state to develop further in this way by preserving our nationality.

Национальные нравственные ценности и кибер-угроза

Резюме

Таким образом, киберпространство - это инструмент, используемый иностранными силами для преследования их собственных интересов, в первую очередь препятствуя независимой политике государства. Необходимо и важно не быть подверженным подобным влияниям, защищать наш национальный дух, непрерывно развивать наш национальный образ мышления, защищая его от внешнего влияния, уважать наши национальные ценности, оберегать наши национальные патриотические чувства от экстремистских сил, объединяться вокруг национальных деяний. В то время как наша недавно получившая независимость страна продолжает оставаться независимой и развиваться, включая мировое пространство, мы, как граждане, можем помочь государству развиваться дальше, сохраняя нашу национальность.

Rəyçi: dos. Ü.Haqverdi

Göndərilib: 29.04.2020

Qəbul edilib: 01.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/111-113

Mirzəbala Təbrük oğlu Poladov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mirze.poladov@list.ru

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASINDA PERSONAL TAPMA, SEÇMƏ VƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Açar sözlər: insan Resursları, işçi seçmə, işçi yerləşdirmə

Key words: human resource management, personnel selection, personnel placement

Ключевые слова: управление человеческими ресурсами, подбор персонала, размещение персонала

Giriş

Elmi idarəetmə təcrübələrinin başladığı tarixlərdən 1950-ci ilə qədər insan amilinin əhəmiyyəti şirkətlər üçün tam aydın deyildi və bunu 1950-ci ildən sonra şirkətlər tərəfindən başa düşülməyə başlamışdır. İnsanın gücü, günümüzdə bir şirkətə yön verən, onu uğura və uğursuzluğa aparən ən vacib ünsürdür. Qloballaşmanın səbəb olduğu informasiya və texnologiyanın inkişafı, şirkət və müəssisələri daha keyfiyyətli insan resursuna sahib olmağı tələb etməkdədir.

Kadrların tapılması və seçilməsi; İnsan resurslarının digər funksiyaları ilə yanaşı, qarşıya qoyulan ümumi məqsədləri effektiv şəkildə yerinə yetirməkdə əhəmiyyətli bir təsir göstərir. İnsan resursunun seçimi prosesinə, təşkilati strukturda boş yerlərə ixtisaslı namizədlərdən bir hovuz yaratma fəaliyyətlərini; insan resursunu tapma müddəti, namizəd hovuzundan işin tələblərinə uyğun namizədi müəyyənləşdirilib yerləşdirilməsi fəaliyyətləri isə insan resursunu seçmə prosesinə aid edilir. Şirkətlərin rentabelli və rəqabət yolu ilə üstünlük əldə etmələrində, düzgün işləyənləri tapmaq böyük önəmə sahibdir. Doğru insanları doğru iş yerlərində yerləşdirən şirkətlər başqa firmalara nəzərən bir addım öndədir.

Bu çalışmada, şirkətlərdə İnsan resurslarının idarə olunmasının mühüm işlərindən biri olan kadr tapma, seçmə və yerləşdirmə prosesində yaranan problemlər nələrdir? Sualına cavab axtarılmışdır.

Şirkətlərdə İnsan resurslarının idarə edilməsində kadr tapma-seçmə və yerləşdirmə ilə əlaqədar sorunlar.

Bütün şirkətlər tərkibində İnsan Resurslarının var olmasını təmin etməklə bərabər, bu vahidin funksional olaraq vəzifələrini ən yaxşı bir şəkildə həyata keçirməsini qarşıya hədəf kimi qoymalıdır. Ancaq bu düşüncədə olan/olmayan bir çox şirkətdə ümumi İnsan Resursları funksiyaları çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərdə problemlərlə qarşı-qarşıya qaldığı da bir gerçəkdir (Erenel F., 2012).

Yaşanan bu cür problem və axsaqlıqların çox olması səbəbiylə bu funksiyaları öz içində tapma, seçmə və yerləşdirmə olaraq 3 hissəyə bölərək incələmək doğru olacaqdır. Bu şəkildə ayrı-ayrı qruplaşdırma ilə fərqli bir dəyərləndirmə əldə etməyə çalışılsa da, bunların funksiyaların bir bütün olduğu və bu üç prosesin də bir-birinə təsir etdiyi diqqətdən qaçırılmaq lazımdır. Xarici resurslar dedikdə, iş elanları şirkətin kadr hovuzu, kadr tanışlarının tövsiyələri, internet, Məşğulluq mərkəzləri, İnsan Resursları portalları və s. başa düşülür (Akbaba A., Günlü E., 2011).

İnsan Resurslarının idarə olunmasında kadr tapma ilə bağlı problemlər

Kadr tapma, şirkətin boş pozisiyalarına işçilərin tapılması ifadə etməkdədir. Şirkətlər, personal tapmanı daxili və ya xarici resurslar olaraq adlandırılan iki yoldan istifadə edə bilirlər. Daxili resurslar; Şirkətin daxilində ola biləcək transferlər şirkətin ehtiyac duyduğu və ya duyacağı personalı, öz ətraf çevrəsində işləyən kadrından təmin etməsi mənasına gəlir. Xarici resurs dedikdə isə şirkətin ehtiyac duyduğu və ya duyacağı personalı xaricdən təmin etməsi deməkdir (Pelit E., 2015).

2000-ci ildən başlayaraq insan resursları; daha yüksək gəlir, təşkilati qərarlara qatılma imkanı, hörmət görmə, ədalətli davranış görmə kimi gözləntiləri; iş şəraiti və saatlarının şəxsi həyatlarına və ailələrinə təsir etdiyi haqda olan şikayətlər daha öncəki illərə nəzərən gedərək artmaqdadır. Şirkətlər, bu yeni nəslin; özəlliklə texnologiyanın həyatları ilə bütünləşdirmələri, daha çox hörmətli, anlayışlı olmaları və sosial olmaları kimi özəllikləri üstünlük olaraq görməlidirlər. Ayrıca şirkətlərin, bu nəslin təşkilati bağlılıq səviyyələrinin aşağı olmasından dolayı, onların şirkətdə uzun müddət işləməyəcəyini nəzərdə tutaraq hərəkətə keçməlidirlər (Akova O., Tanrıverdi H., Kahraman O. C., 2015).

Şirkətlərin personal tapma resurslarına baxdıqda, ilk öncə CV ilə fərdi müraciətlər və təşkilati daxili resursların olduğu, universitetlərin isə altıncı sırada gəlməkdədir. Digər tərəfdən də personal təxminində ən az müraciət olunan yerlər peşə məktəbləridir (Yeşiltaş M., Arslan Ö.E., Temizkan R., 2012).

İnsan Resurslarının idarə olunmasında kadr seçmə ilə bağlı problemlər

Personal seçmə vəzifə tələblərini özündə əks etdirən hədəflərə, məqsədlərə çatmaq üçün lazımi bacarıq və qabiliyyətlərə sahib olan insanların seçiminin edildiyi prosesdir. Personal seçimi vakant yerə müraciət edən insanlardan hansının işə alınacağı haqqında qərar verilən mərhələdir. Qısaca personal seçimi, şirkətə kimlərin girə biləcəyini və ya girə bilməyəcəklərinə qərar veridikləri prosesdir. Personal seçmə işini həyata keçirən şəxsin təhsili səviyyəsi ilə paralel ola bir prosesdir (Benli A., Şahin L., 2004).

Personal seçmə zamanı hər bir şəxsə ədalətlə yanaşmaq lazımdır. Bu təkcə kənarından müraciət edənlər üçün deyil də, daxili yerdəyişmələrdə də diqqətə alınmalıdır. İş üçün müraciət edənlər arasında seçim edən zaman performans, emosional sədaqət, işdə bağlılıq, gələcək karyerası göz önündə saxlanılmalıdır (Erdem B. Gezen T., 2014).

Ümumi olaraq, kadr seçimin əsas meyarı kimi müraciət edən namizədlər arasından ən doğrusunu seçmə/seçəbilmə olaraq asan bir şəkildə tamamlaya bilərik. Əbəttə ki, işin idarəetmə baxımından çətinliyi, bundan əvvəlki prosesdə yaranmış problemlərin bu etapda da işi biraz ləngitdiyini deyə bilərik. Bir çox firmalarda işçini seçərkən bəzi testlərdən (məntiq, psixoloji, dünyagörünüşi və s.) istifadə edirlər. Bu mərhələni uğurla keçən namizədlər ikinci mərhələyə keçirlər. Burada bəzi namizədlərə verilən sualların fərqli olması kadr seçmə prosesinin əsas problemlərindən biridir. Bu problemin həll olunmasının ən rahat rolu müsahibə suallarının təşkil olunmasıdır. Namizədlərin verdiyi cavablara görə 1-10 ballıq şkala ilə qiymətləndirilməsidir. Ən çox bal toplamış namizəd müsahibəni uğurla keçmiş sayılır (Yeşiltaş M., Temizkan R., Temizkan P., 2010).

Personal seçmə fəaliyyəti, şirkətlər tərəfindən işə uyğun namizəd prinsipi nəzərə alınaraq gerçəkləşdirilməlidir. Əks halda yaranan/yarana bilinəcək problemlər həm şirkət müştərilərini, həm də şirkət çalışanlarını mənfi yöndə təsir edəcəkdir. Şirkətlərin böyüklük dərəcələri ilə personal seçmə metodlarında göstərdikləri səhlənkarlıq arasındakı əlaqə diqqət edilməsi gərəkən nöqtədir. Namizədlər arasında seçim eləyərkən yaranan digər problem də seçimdə olan ayrışdırılıqlıdır. Bu və ya digər problemlərin baş verməməsi üçün iş Stratejik İnsan resursları sahəsində ixtisaslaşmış profesionallara həvalə olunmalıdır (Çavdar H., Çavdar M., 2010).

İnsan Resurslarının idarə olunmasında personal yerləşdirmə ilə bağlı problemlər

Personal tapma və seçmə prosesindən sonra ümumi olaraq “iş alma və ya işə qəbul” prosesinin son etapi personal yerləşdirmə mərhələsidir. İşə qəbul olunması razılaşıdırılmış və sağlamlıq haqqında arayışı alan şəxs son mərhələ olaraq şirkətin işçiləri (bu işdə cavabdeh olan) tərəfindən qarşılır, gərəkli müddətdə (3 ay) təcrübədən keçir və işə yerləşdirilir. Bu mərhələdə kadrın şirkətə və görəcəyi işə uyğunlaşması təmin olunur (Civan, Demireli, 2004). İşə yerləşdirmə mərhələsində, firmada ilk dəfə işə başlayacaq personala şirkətin quruluşu, misiyası, hədəfləri, üstünlükləri və vəzifələri haqqında məlumatlar verilir. Yerləşdirmə prosesində dəstək olmaması personalın həvəsdən düşməsinə səbəb olacaqdır. Bir çox firmalarda əvvəlki mərhələləri uğurla keçmiş şəxslər bir neçə aylıq təcrübəyə götürülür. Bu təcrübədə onlara görəcəkləri iş haqqında məlumat və dərslər keçirilir. Bu mərhələni də uğurla keçən şəxslər şirkətin işçisi olmuş olurlar (Şimşək A., Cəfər O., Ömürbek N., 2014). Ədəbiyyatlarda işə yerləşdirmə mərhələ ilə bağlı məlumat yox dərəcəsinədir. Bu mərhələ üzrə yaranan problemlərin əsas mənbəyi də işə qəbul prosesinin 2 mərhələdən (iş tapma və yerləşdirmə) ibarət olduğunu düşünmələridir. Bu mərhələdə digər problemlərin işə təcrübədən uğurla keçən namizədin seçilməsində səhlənkarlıq, tərəftutma, yerlilik, hobbilərin eyni olması kimi hallardan qaynaqanmaqdadır.

Nəticə

İnsan Resurslarını idarə olunmasının əsas məqsədlərindən biri, doğru insanı doğru işdə yerləşdirməklə, şirkətin qarşıya qoyduğu hədəflərə çatmaqda kömək etməkdir. Ayrışdırılıqlı anlayışını incələdiyimizdə İnsan resurslarını tərəfindən personal tapma, seçmə və yerləşdirmə mərhələlərində aşağıdakı təkliflərə önəm verilməsi, ayrışdırılıqlı azalmasına kömək olacaqdır.

1. Əmək məsuliyyəti baxımından namizədlər şirkətlərdə ədalətli və tərəfsiz dəyərləndirilməlidir. Personal seçim metodlarına və bu işdən məsuliyyətli şəxslərə ayrışdırılıqlı ünsürünə qarşı davamlı olaraq nəzarət olunmalıdır.

2. Personalın motivasiyasının, məsuliyyətliliyinin, şirkətin mənfəətliliyinin düşməməsi baxımından, performans qiymətləndirmə və sonda həyata keçirilən mükafatlandırma kimi proseslərin dəyərləndirilməsi personalın siyasi düşüncəsinə görə həyata keçirilməməlidir.

3. Ümumi olaraq ayrışdırılıqlı və siyasi ayrışdırılıqlı ne olduğuna və şirkətə verə biləcəyi zərərlərlə bağlı kurs proqramları təşkil olunmalıdır.

Metodlarda çatışmamazlıqlar. Bu çatışmamazlıqda işəgötürən şəxslər çalışma şərtlərinə əksik və ya yalnız personalların qoyulması ilə izah oluna bilər. Təhsil, təhsilsiz personalın ucuz olmasına görə onlara üstün-

lük verməsidir. Sonuç olaraq dəyərləndirildikdə, arzu olunan insan resursunun şirkətə cəlb olunması üçün personal tapma, seçmə və yerləşdirmə mərhələlərinin diqqətli bir şəkildə idarə olunması gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. Akbaba, A. ve Günlü, E. (2011). Otel İşletmelerinde Personel Bulma, Seçme ve Eğitim Sürecinin Stratejik İnsan Kaynakları Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi: Beş Yıldızlı Otellerde Bir Araştırma. Selçuk Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, 16 (22), 199-229.
2. Akova, O., Tanrıverdi, H. ve Kahraman, O.C. (2015). Otel İşletmelerinde Personel Devir Hızına Etki Eden Risk Faktörlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 6(12), 87-107.
3. Benli, A. ve Şahin, L. (2004). İnsan Kaynakları Yönetiminde Personel Bulma ve Seçme: Çınar Otel Uygulaması. Bilgi, (8), 113-124.
4. Civan, M. ve Demireli, C. (2004). Personel Bulma ve Seçme Sürecine Yönelik Bir Araştırma. TÜHİS, 18(5), 17-33.
5. Çavdar, H. ve Çavdar, M. (2010). İşletmelerde Personel Bulma ve Seçme Aşamaları. Journal of Naval Science and Engineering, 6 (1), 79-93.
6. Erdem, B. ve Gezen, T. (2014). Turizm İşletmelerine Yönelik İş İlanlarının İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 10 (21), 19-42.
7. Erenel, F. (2012). Personel Temin ve Seçim Sürecinde Adaylarda Oluşan Adalet Algısının Örgüte Etkilerinin Analizi. Maliye Finans Yazıları, (95), 9-21.
8. Pelit E. (2015). Turizm İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetiminin Önemi., Turizm İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi içinde (61-116). Ankara: Grafiker Yayınları.
9. Şimşek, A., Catır, O. ve Ömürbek, N. (2014). Turizm Sektöründe Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci ile Personel Seçimi. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33(2), 147-169.
10. Yeşiltaş, M., Arslan, Ö.E. ve Temizkan, R. (2012). Personel Seçiminde ve Örgüt İçi İş Yaşamında Siyasi Ayrımcılık: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. İşletme Araştırmaları Dergisi, 4(1), 94-117.
11. Yeşiltaş, M., Temizkan, R. ve Temizkan, P. (2010). Türkiye'deki Konaklama İşletmelerinin İş Başvuru Formlarında Ayrımcılık. Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, (2), 180-197.

Problems in the processes of personnel recruitment, selection and placement in human resources management

Summary

The function of personnel recruitment, selection and placement is one of the most important and difficult functions of human resource management. The purpose of this study is to evaluate the problems within the scope of personnel recruitment, selection and placement where this importance is felt more because of its labor-intensive nature. In this research one of the qualitative research methods, the method of document review has been used. In this context, the previous studies that are relevant in the literature and the problems within the scope of personnel recruitment, selection and placement have been explicated with subtitles separately. Also the role and importance of human resources management on resolving the problems in the process have been emphasized. As a result, it is determined that there are many problems in this process waiting to be solved by the human resources management department in tourism enterprises.

Проблемы, касающиеся поиска, отбора и расположения кадров в управлении человеческими ресурсами

Резюме

Поиск, отбор и определение местоположения сотрудников - одна из самых важных и сложных задач в управлении персоналом. Целью данного исследования является оценка существующих проблем в поиске, отборе и расстановке сотрудников в компаниях с общей точки зрения. Одним из методов исследования в исследовании был метод обзора документов. Таким образом, предыдущие исследования по этому вопросу были рассмотрены в литературе, и проблемы, связанные с периодом, были описаны в отдельных подзаголовках, таких как поиск, отбор и размещение сотрудников. Была также подчеркнута роль и значение человеческих ресурсов в решении проблем, возникших в этот период. В результате исследование показало, что существует много проблем с управлением персоналом, которые необходимо решить. В этом контексте исследование предоставляет обзор проблем, обзор результатов и различные рекомендации исследования.

Рәйси: i.f.d. R.Qasimov

Göndərilib: 20.05.2020

Qəbul edilib: 22.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/114-116

Rövlan Abid oğlu Seyidov
Bakı Mühəndislik Universiteti
seyidovrovlan@gmail.com

TURİZM SƏNAYESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: turizm sənayesi, xidmət sahələri, səyahət, məhsul, xidmət

Key words: tourism industry, service areas, travel, products, services

Ключевые слова: индустрия туризма, сферы обслуживания, путешествия, товары, услуги

Giriş

Məqalə öz aktuallığı ilə seçilir çünki, turizm sənayesinin müasir vəziyyətin öyrənilməsi və onun inkişaf perspektivlərinin təhlili aktuallığı ilə seçilir. Dövlətlərin iqtisadiyyatı ilk öncə təbii sərvətlər əsasında qurulur və inkişaf edir. Amma bir iş var ki, təbii ehtiyatlar tükənəndir. Bu baxımdan indi bütün ölkələrdə daha çox tükənməz resurslara söykənən iqtisadi layihələrə başlayırlar. Şübhəsiz, turizm sənayesinin predmeti məhz dünya durduqca duran insandır. Demək, sənayenin bu qolu əbədilik qazanmaq üçün birinci pillədə qərarlaşıb. Belə olan təqdirdə isə onun gəlirliliyi də əbədi olmalıdır. Elə bu səbəbdən də müasir dövrdə, necə deyərlər, ekoloji təmiz turizm sənayesinə bütün ölkələrdə diqqət artır.

Turizm sənayesinin inkişafı həm iqtisadiyyatın güclü amili, həm təsirli sosial institut, həm də cəmiyyətdə ictimai rifah və mədəniyyətin göstəricisi kimi insanın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, mənəvi zənginləşməsinə kömək edir.

Bütün deyilənlərə əsaslanaraq, məqalə mövzusunun kifayət qədər aktual olduğunu bir daha qeyd edərək, bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasını vacib olduğunu deyə bilərik.

Turizm sənayesi dedikdə, səyahəti həyata keçirmək prosesində turisti zəruri olan hər şeylə (xidmət, məhsul və s.) təmin edən müəssisələrin və sahibkarların qarşılıqlı əlaqə sistemi başa düşülür. Turizm sənayesi, turist xidmətlərini və turist tələbatlı malların satışı ilə məşğul olan istehsal, ticarət və nəqliyyat müəssisələrinin məcmusu başa düşülür. Kütləvi turizmin dinamik inkişafı bütün dünyada turizm sənayesinin və xalq təsərrüfatının qarışıq sahələrinin, elm və mədəniyyətin, təhsil sisteminin qarşılıqlı inkişafına səbəb olmuşdur.

Turizm sənayesinin inkişafına elə belə səyahətə çıxanların sayının artması kimi baxmaq olmaz. Turizm xidmət sahəsində ən böyük bölmələrdən birini təşkil edir. Deməli, insanların həyat səviyyəsi yüksəldikcə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər hərtərəfli xarakter aldıqca, mübadilə münasibətləri genişləndikcə, turizm insanlar üçün tarixi zərurətə çevrilmişdir. Bu proses artıqca qanunauyğun olaraq həmin sahəyə xidmət edən xüsusi qurumlar yaranır, turizm məhsulları meydana gəlir. Yeni sənaye və xidmət sahələrinə ehtiyac artır. Odur ki, qanunauyğun olaraq turizmin inkişafı dedikdə, ilk növbədə turizm sənayesinin inkişafı nəzərdə tutulur. Burada hər cür nəqliyyat növlərinin, mehmanxana təsərrüfatının, ictimai işə obyektlərinin, müəyyən gəzinti, əyləncə təyinatlı obyektlərin, idman komplekslərinin, ekskursiya xidmətləri göstərən təşkilatlar və sairənin məcmusu nəzərdə tutulur (Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. 2006: 36).

İnsanların həyat səviyyəsi yüksəldikcə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər hərtərəfli xarakter aldıqca, mübadilə münasibətləri genişləndikcə, turizm insanlar üçün tarixi zərurətə çevrilmişdir. Bu proses artıqca qanunauyğun olaraq həmin sahəyə xidmət edən xüsusi qurumlar yaranır, turizm məhsulları meydana gəlir. Yeni sənaye və xidmət sahələrinə ehtiyac artır. Odur ki, qanunauyğun olaraq turizmin inkişafı dedikdə, ilk növbədə turizm sənayesinin inkişafı nəzərdə tutulur. Burada hər cür nəqliyyat növlərinin, mehmanxana təsərrüfatının, ictimai işə obyektlərinin, müəyyən gəzinti, əyləncə təyinatlı obyektlərin, idman komplekslərinin, ekskursiya xidmətləri göstərən təşkilatlar və sairənin məcmusu nəzərdə tutulur (Qurbanov F. 2007: 79).

Turizm sənayesi dedikdə, səyahəti həyata keçirmək prosesində turisti zəruri olan hər şeylə (xidmət, məhsul və s.) təmin edən müəssisələrin və sahibkarların qarşılıqlı əlaqə sistemi başa düşülür. Turizm sənayesi, turist xidmətlərini və turist tələbatlı malların satışı ilə məşğul olan istehsal, ticarət və nəqliyyat müəssisələrinin məcmusu başa düşülür. Kütləvi turizmin dinamik inkişafı bütün dünyada turizm sənayesinin və xalq təsərrüfatının qarışıq sahələrinin, elm və mədəniyyətin, təhsil sisteminin qarşılıqlı inkişafına səbəb olmuşdur (2). Sanballı maddi-texniki bazaya malik olan turizm sənayesi milyonlarla insanın məşğulluğunu təmin etməklə xalq təsərrüfatı kompleksinin demək olar ki, bütün sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Turizm sənayesi turistin istifadə etdiyi geniş xidmət sahələrini birləşdirən təsərrüfat kompleksidir. Turizm sənayesinin inkişafına təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

1. Təbii-ekoloji amillər: - yaxşı iqlim və komfortlu təbii şəraitin olması; - landşaftların və təbiətin diqqətəlayiq yerlərinin olması; - inkişaf etmiş hidroqrafik şəbəkələrin və təbii su hövzələrinin olması; - təbiət obyektlərinin təmiz və yararlı vəziyyətdə olması; - ekoloji vəziyyətin yaxşı olması.

2. Sosial-iqtisadi amillər: - əhalinin əsas kütləsinin yaşayış səviyyəsi, yəni turizmin iqtisadi əlverişliliyi; - vətəndaşların ölkə daxilində və bütün dünya üzrə xarici səyahətlərinə imkan verən sosial azadlıq və hüquqlarının olması; - beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin fəallaşması, beynəlxalq ticarətin genişlənməsi və nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşdirilməsi.

3. Siyasi amillər: - turistlərin yaşadıkları ölkənin daxili siyasi sabilliyi; - turistləri qəbul edən ölkənin daxili siyasi sabilliyi; - ölkələr arasında dostluq, mehriban qonşuluq, dinc münasibətlər; - iqtisadi, ticarət, elmi-texniki və mədəni əlaqələr, turizm mübadiləsi üzrə dövlətlərarası və hökumətlərarası əməkdaşlıq sazişləri.

4. Demografik amillər: - əhalinin artımı dünya turizm potensialını yüksəldir; - insanların ömür müddətinin artması və təqaüd yaş həddinin azalması, turizmdə üçüncü yaş qrupuna aid olan insanların çoxalmasına səbəb olur; - etnik turist axını (tarixi vətənə səyahət, mühacirlər, oxşar dilli xalqlar, qarşılıqlı səfərlərlə maraqlananlar və s.); - insanların mədəniyyət və təhsil səviyyələrinin yüksəlməsi (Bilalov B.Ə. 2006: 65)

Ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə turizm də özünün inkişaf mərhələsində olur, yeni turizm kompleksləri açılır, yeni marşrutlar mənimsənilir, yeni xidmət növləri meydana çıxır. Əksinə, hansı səbəbdənsə ölkə iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradığı zaman (siyasi böhran, inflyasiya, təbii fəlakət və s.) turizm sənayesində də tənəzzül nəzərə çarpır. Turizm sənayesi özündə ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrini birləşdirir.

Turizm sənayesi bir sistemdir və bu sistemin fəaliyyəti ona daxil olan bütün sahələrin ahəngli işləməsi ilə həyata keçirilir. Bu sahələrin inkişafı istehsalat, emaledici sahələrin inkişafı və yenilənməsindən birbaşa asılıdır. Belə ki, yanacaq-energetika sənayesi, yol-tikinti kompleksləri, otel və iaşə avadanlıqları istehsal və təmir edən müəssisələr, təmir-tikinti müəssisələri, su, kanalizasiya xidmətləri, yüngül sənaye müəssisələri, kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. turizm sənayesinin mövcud olmasında, fəaliyyət prosesinin icra edilməsində iştirak edirlər. Turizm sənayesinin xüsusiyyətlərinə aid olan turizm-rekreasion resursların olması, müvafiq səviyyədə infrastrukturun olması və savadlı, peşəkar kadrların olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Turizm sənayesi elə yerlərdə inkişaf edir ki, bu yerlər təbii və süni, yəni insan tərəfindən yaradılmış yerlərdən ibarətdir və bu yerlər turistləri müxtəlif fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə cəlb edir. Turizm sənayesinin xüsusiyyəti odur ki, o həm material tutumlu məhsul istehsal edir, həm də qeyri-maddi məhsul, yəni xidmət yerinə yetirir. Elə bu əlamətlər turizm sənayesinin əsas xüsusiyyətini təşkil edir (Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. 2002: 127).

Turizm məhsulunun aşağıdakı istehlak xüsusiyyətləri vardır:

- Bütövlük - məhsulun tam olması və müştəri tələbatlarının tam ödənməsi.
- Effektivlik - turistin az xərclə yüksək effekt əldə etməsi
- Etibarlılıq - məhsulun tərkibinin reklamlarla uyğunluğu, keyfiyyətin informasiya ilə təsdiq olunması.
- Aşkarlıq - məhsulun istehlakı və onun yönümü həm turistə, həm də xidmət personalına məlum olmalıdır.
- Çeviklik - məhsulun və xidmət sisteminin başqa tip istehlakçıya uyğunlaşması.
- Qonaqpərvərlik - insanlarla görüşdən məmnunluq hissini aşımaq bacarığı, təvəkarlıq, hörmət, personalın gülərüzlüklüyü, qonaqlara və turistlərə səmimi münasibətindən ibarətdir (Məmmədov Z.S. 2010: 27).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin turizmin inkişafına artan marağı Azərbaycan Respublikasının simasında da özünü büruzə verir. Turizm sferasının maddi-texniki bazasını, sosial infrastruktur sistemini dünya standartları səviyyəsində təşkil etmək üçün bu sahənin maliyyə təminatı gətirdikcə yaxşılaşdırılır. Turizmin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması dövlət vəsaiti, sahibkarların kapitalı, birgə turist müəssisələrinin yaradılması və respublikaya cəlb edilən xarici investisiyalardan istifadə əsasında həyata keçirilir (Əlirzəyev Ə.Q. 2011: 116). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair “Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Proqramın təsdiq edilməsində məqsəd, Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial, ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm xidməti sahələrinin formalaşdırılması, turizm sahəsini ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməsi, qeyri-neft sektorunda turizmin gəlir gətirən sahə kimi inkişaf etdirilməsi, bu sahədə yüksək keyfiyyətli xidmət səviyyəsinin yaradılması və davamlı inkişafın təmin edilməsidir. Buna görə də respublikada bu sahədə elə çevik siyasət yeridilir ki, bu da istehlak dövryyəsinə yeni resursların cəlb edilməsinə imkan verir. Digər tərəfdən isə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və iqtisadi dövriyyədə istifadə olunması müddətləri bir-birilə elə razılaşdırılmalıdır ki, cəlb olunmuş vəsait gözlənilən səmərəni versin. Turizmin xarici investisiya təminatına regionların inkişaf səviyyəsini, onlarda infrastrukturların vəziyyətini nəzərə almaqla yanaşmaq lazımdır.

Turizmin inkişafına cəlb edilən xarici investisiyanın hər dolları Azərbaycanda yeni aparıcı sahənin əmələ gəlməsi prosesini sürətləndirəcək ki, bu da iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına kömək edəcəkdir. 2011-ci il Azərbaycanda “Turizm ili” elan ediləndir. Bu, təsadüfi deyil çünki turizm sektorunun inkişafına böyük diqqət göstərilir (Soltanova H.B., Ağakərimov M.M., Babazadə S.İ. 2005: 37). Növbəti illərdə turizm sektoru

Azərbaycanın iqtisadi potensialında mühüm yer tutacaqdır. İnkişaf etmiş, xüsusən də zəngin təbiətə malik olan ölkələrin iqtisadiyyatında turizm mühüm yer tutur. Azərbaycan zəngin ölkədir, turizmin inkişafı üçün gözəl yerlər vardır və biz bu zəngin imkanlardan lazımınca səmərəli qaydada istifadə etməliyik. Ölkəmizdə xidmət sektoru inkişaf edir, indiki dövrdə xidmət sektoruna qoyulan xarici və daxili investisiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki, müasir dünyada turizm hər bir ölkə üçün iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri sayılır. Azərbaycanda da bu sahənin inkişafına ciddi diqqət göstərilməkdədir. Turizm artıq bütün dünyada ən gəlirli sahələrdən birinə, geniş və sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektora çevrilib. Turizm sektorunun davamlı olaraq inkişaf etməsi və genişlənməsi bu sektoru sosial-iqtisadi tərəqqidə əsas aparıcı qüvvəyə çevirib. Bu, özünü yeni iş yerlərinin yaradılması, turizmlə bağlı müəssisələrin və infrastrukturun qurulmasında göstərir.

Azərbaycan kontekstində də ölkənin diversifikasiyası, regionların inkişafı üçün məhz bu sənaye həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Turizmdə Azərbaycanın rəqabət imkanları çox yüksəkdir. Təbii sərvətlərimiz, rəngarəng iqlimimiz, zəngin tarixi-mədəni irsimiz cəlbedici turizm məhsulu yaratmaq üçün mühüm zəmindir. Bununla bərabər, Azərbaycan dövləti turizm sahəsinin inkişafını iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqamət elan edib. Son 10 il ərzində ölkədə turizmin təşviqi ilə bağlı görülən işlər, aparılan islahatlar, qəbul edilən dövlət proqramları, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi bunu bir daha sübut edir. Bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda turizm sənayesi yeni mərhələyə qədəm qoyub, ölkəmiz dünyada yeni turizm istiqaməti kimi tanınmağa başlayıb, beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiya ilə daha geniş şəkildə təmin olunur.

Ədəbiyyat

1. «Turizm fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan, 1999, 27 iyul.
2. «Turizm və rekreasiya zonaları haqqında nümunəvi Əsasnamə»nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 20 iyun 2008.
3. Bilalov B.Ə. (2006) Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı.
4. Əlirzayev Ə.Q. (2011) Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı.
5. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. (2006) Turizmin inkişafının sosial - iqtisadi problemləri, Bakı, Adiloğlu.
6. Qurbanov F. (2007) Turizmin əsasları. Bakı.
7. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. (2002) Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Bakı.
8. Məmmədov Z.S. (2010) Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı.
9. Soltanova H.B., Ağakərimov M.M., Babazadə S.İ. (2005) Mehmanxana təsərrüfatı. Bakı.

Current situation and development prospects of tourism industry

Summary

The article examines the current state of the tourism industry and analyzes the development prospects in detail. Development of the tourism industry in our country is one of the priorities of state policy. The tourism industry in our country has great prospects. There are wide opportunities for the development of most types of tourism. The rapid socio-economic progress achieved in recent years has opened up new opportunities for the comprehensive development of this area. The main goal is to make tourism the most sustainable, effective and competitive sector of the country's economy. It should be noted that the state budget will be increased by 2025-2030 due to the development of the tourism sector.

Современное состояние и перспективы развития туризма

Резюме

В статье анализируется современное состояние индустрии туризма и детально анализируются перспективы развития. Развитие индустрии туризма в нашей стране является одним из приоритетов государственной политики. Индустрия туризма в нашей стране имеет большие перспективы. Существуют широкие возможности для развития большинства видов туризма. Быстрый социально-экономический прогресс, достигнутый в последние годы, открыл новые возможности для всестороннего развития этой области. Основная цель - сделать туризм наиболее устойчивым, эффективным и конкурентоспособным сектором экономики страны. Следует отметить, что государственный бюджет будет увеличен к 2025-2030 годам за счет развития туристического сектора

Rəyçi: dos. M.Yolciyev

Göndərilib: 20.05.2020

Qəbul edilib: 23.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/117-121

Samirə İlham qızı Ziyadzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
ziyadzade06@gmail.com

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, qida məhsulları, istehsal prosesi

Key words: food security, food, manufacturing process

Ключевые слова: продовольственная безопасность, продукты питания, производственный процесс

Giriş

Ərzaq təhlükəsizliyi bütünlükdə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində çox vacib yerə malikdir. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyi kənd təsərrüfatının lazımi səviyyədə inkişaf etməsi ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin strateji problem kimi ön plana çəkilməsinin əsas səbəbi odur ki, makroiqtisadi sabitliyin pozulma ehtimalı, iqtisadi inkişaf problemlərinin daima mövcud olması, əhalinin ərzaqla təmin olunmasının xarici bazarlardan asılılığının ümumilli mənafeələrə ziyan vura bilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyinə bir sıra amillər təsir edir. Belə ki, daxili bazarda yerli istehsalın artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edərsə, bu zaman bazarda məhsulun qiyməti, məhsulun keyfiyyəti, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Əgər əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı və bazarda qiymətlərin yüksək olarsa, bu vəziyyət ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mənfi təsir göstərir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük rol oynayan daxili ərzaq bazarının xarici rəqabətin neqativ təsirlərindən qorunması olduqca vacib tədbirlərdən biridir. Bazar iştirakçılarının maraqlarını təmin etmək üçün ərzaq bazarı düzgün tənzimlənməlidir. Bazar şəraitində iqtisadçılar aqrar-sənaye istehsalı probleminə xüsusilə önəmli yanaşmalıdırlar.

İqtisadi münasibətlərin kor təbii şəkildə tənzimlənməsinə yol verilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından zərərli tendensiyaların yaranması ilə nəticələnər. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşma məsələləri, struktur dəyişiklikləri, ərzaq bazarının bütün maraqlarının qorunub saxlanması, məhsulun istehsalı şərtlərinin yaxşılaşdırılması daima dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Dövlətin aqrar siyasətinin tərkib hissəsi olan ərzaq təminatının kafi səviyyədə saxlanması, həmçinin cəmiyyət üzvlərinin ərzaq məhsullarından fizioloji normalara uyğun olaraq istifadə edə bilməsi üçün iqtisadi şəraitin lazımi səviyyədə yaradılması mühüm rola malikdir. (Quliyev.E,2018)

Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təhlili.

Bildiyimiz kimi, ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin həlli kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının yüksək səviyyədə təmin olunması və bu sahədə rəqabət qabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılmasından keçir. Odur ki, aqrar sahədə dövlət siyasətinin ən vacib istiqamətlərindən biri yüksək məhsuldarlığın təmin olunması, kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrinin inkişaf etdirilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır.

Cədvəl 1: Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, adambaşına il ərzində (kq)

İllər	Taxıl (təmiz çəkiddə)	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri	Meyvə və giləmeyvə	Ət (kəsilmiş çəkiddə)	Süd	Yumurta	Balıq
2008	281	124	141	47	82	26	158	126	2,4
2009	332	111	137	47	81	26	162	137	2,1
2010	218	107	133	49	82	27	172	132	2,1
2011	265	104	134	53	85	28	176	112	5,2
2012	298	106	133	47	88	30	185	134	6,3

2013	310	107	133	46	92	31	193	151	5,5
2014	247	87	126	47	90	31	197	166	5,3
2015	307	88	134	51	93	31	202	163	5,4
2016	310	94	132	48	92	31	209	167	6,6
2017	293	94	144	45	98	33	208	176	6,6
2018	329	92	155	41	103	33	212	171	6,3

Mənbə: Dövlət statistika komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi adambaşına taxıl istehsalında 2008-ci ilə nisbətən 2018-ci ildə 17 % artım olmuşdur. Ölkəmizdə taxıl istehsalında əsas pay Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna məxsusdur. Lakin 2014 və 2017-ci illərdə əsasəndə Şəki və Zaqatala rayonlarında əkin sahələrinin azaldılması, nəticədə taxıl istehsalının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Ölkəmizdə taxıl istehsalı hələ də lazımı səviyyədə deyildir. Taxıl ilə özünütəminatmə səviyyəsi əsasən Rusiya və Qazaxıstandan idxal hesabına təmin edilir. Eyni zamanda son illərdə kartof əkin sahəsi azaldığından istehsalda azalma baş vermişdir. 2008-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə adambaşına kartof istehsalı 26 % , öncəki ilə nisbətdə isə 2 % aşağı düşmüşdür. Son illərdə tərəvəz üçün əkin sahələrinin azalmasına baxmayaraq məhsuldarlıq yüksəlməyə doğru gedərək tərəvəz istehsalında artıma səbəb olmuşdur. 2018-ci ildə adambaşına tərəvəz istehsalı 2008-ci illə müqayisədə 9,9 % , öncəki ilə nisbətən isə 7,6 % artmışdır. Bostan bitkilərinin istehsalında isə 2018-ci ildə 2008-ci ilə nəzərən 12,8 % azalma müşahidə olunur. Meyvə bağlarının genişləndirilməsi nəticəsində meyvə istehsalı 10 il əvvəllə müqayisədə 25% artmışdır. Adambaşına ət istehsalında elədə böyük artım baş verməmiş, süd istehsalını isə 10 il öncə ilə müqayisə etsək 34 % artım olduğunu görürük.

Qeyd edək ki, bəzi ərzaq məhsullarının istehsalının artmasına baxmayaraq hələ də ərzaqla təminatın demək olar ki, müəyyən hisəsi idxal hesabına təmin olunur. Ölkəmizdə kartof istehsalçıların əsas problemlərindən ən vacibi məhsullarını saxlamaq üçün anbarlarının olmamasıdır. Bu problem məhsul istehsalına kəskin mənfi təsir göstərir. Həmçinin meyvə idxalı da son illərdə artmışdır. 2018-ci ildə 2008-ci illə müqayisədə idxaldan asılılıq 9,6% yüksəlmişdir. Eyni zamanda ət və ət məhsullarının da idxalında artım baş vermişdir. Odur ki, ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi məqsədilə ərzaq məhsullarının idxalını müəyyən qədər əvəzləməyə imkan verə biləcək səmərəli tədbirlər işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirmə istiqamətləri

Ərzaq bazarının eləcə də bütünlükdə aqrar sahənin tənzimlənməsi dövlətin ərzaq müstəqilliyinə nail olmasının təminatıdır. Ölkəmizdə normal ərzaq bazarının fəaliyyəti baxımından kənd təsərrüfatının mövcud potensialından tam və effektiv istifadə olunması ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesi də inkişaf etdirilməlidir.

Ölkədə ərzaq bazarının tənzimlənməsi praktiki olaraq həyata keçirilməsi tənzimlənmə mexanizmi adlanan mexanizm üzərində qurulur. Məhz ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi ərzaq bazarının tənzimlənmə mexanizmini formalaşdıran iqtisadi alətlərin vasitəsilə təmin olunur. Həmin mexanizmin tərkib elementlərinə tədarük intervensiyası, əmtəə intervensiyası, qiymət, dövlətin maddi yardım proqramları, dövlət girov əməliyyatları, satış kvotası və s. daxildir.

Əmtəə intervensiyası dedikdə, ərzaq bazarında qıtlığın qarşısını alınması və qiymətlərinin səviyyəsinin aşağı salınması məqsədilə dövlət tərəfindən strateji əhəmiyyətli ərzaq resurslarından lazım olduğu zamanda bazara məhsul müdaxiləsi nəzərdə tutulur. Tədarük intervensiyası o zaman tətbiq olunur ki, bazarda tələbatdan artıq ərzaq məhsulları təklifi vardır ki onu azaldılmasını, bazar kontukturunu sabitləşdirilməsini və qiymət səviyyəsini məhsul istehsalçıların maraqlarına uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Dövlətin ərzaq fondları da ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və ərzaq bazarının tənzimlənməsində böyük rola malikdir. Ərzaq fondları zəruri ərzaq ehtiyatlarının

yaradılmasına xidmət edir ki, dövlət bu ehtiyatlardan fəvqaladə hallar zamanı, təbii fəlakət və müharibə şəraiti olduqda, həmçinin bazarda kəskin ərzaq qıtlığı və qiymətlərin sürətli artımı müşahidə olunarsa istifadə edir. (Əliyeva.A, 2013)

Dövlət əmtəə və tədarük intervensiyaalarının həcmi və bu intervensiyaalar çərçivəsində tədarük olunan ərzaq məhsullarının qiymətlərini özü təyin edir. Ərzaq məhsullarının qiymətlərində yaranmış qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması üçün idxal-ixrac kvotaları, beynəlxalq əmtəə razılaşmaları kimi mexanizmlər vasitəsilə təsir göstərmək mümkündür.

Aparılan araşdırmalardan bu nəticəni çıxarıb deyə bilərik ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimləməsi zamanı aşağıdakı amillərin təmin olunması zəruridir:

- davamlı məhsul istehsalı stimullaşdırılmalıdır;
- aqrar sektorda ölkənin strateji milli maraqları təmin olunmalıdır;
- daxili ərzaq bazarının müəyyən iqtisadi vasitələrlə səmərəli və çevik şəkildə qorunmalıdır;
- ərzaq məhsullarının maya dəyərinin aşağı salınmasına nail olmaqla istehlakçıların həmin məhsulları sərfəli qiymətlərlə almaq imkanının təmin olunmalıdır.

Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirməsinin ən vacib istiqamətlərindən biri innovativ tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Ərzaq bazarında innovasiya – sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin inkişafını təmin edən yeniliklərin tətbiqinə, yeni yaradılmış məhsulların və texnologiyaların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edən kompleks prosesdir. İnnovasiya sahibkarlığının inkişafı və təşəkkül tapması əmək qabiliyyətli əhalinin təhsil səviyyəsindən, innovasiya ideyası təklif etmələri ilə yanaşı onları praktiki olaraq tətbiq etməyi bacaran kadrların hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

Hazırda ölkəmizdə ərzaq bazarına tətbiq edilən innovasiya prosesləri, onların nizamlanması metodları kifayət qədər tədqiq edilməmiş və tam nəzəri-metodoloji əsaslara malik deyildir. Kənd təsərrüfatı istehsalının innovasiyalı inkişafını sürətləndirilməsi üçün innovasiya prosesinin idarə edilməsini yüksək səviyyədə təmin etmək, aqrar sektorun elmi təminatı strategiyasının işlənilib hazırlanmasında və bu strategiyanın reallaşdırılmasında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rolunu artırmaq lazımdır.

Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla daxili ərzaq ehtiyatlarının inkişaf perspektivləri

Bildiyimiz kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi isə hər bir ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, səmərəli aqrar sahə formalaşdırmadan ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək mümkün deyildir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında kənd təsərrüfatı siyasəti bütöv bir qanunvericilik aktları sistemi ilə müəyyən edilir. Biotexnologiyalar vasitəsilə xəstəliklərə və quraqlığa davamlı toxumlar yetişdirməyə əlverişli şərait yaratmışlar. Əkin sahələrində gübrələr və pestisidlər geniş istifadə olunur. Fermerin fəaliyyətinə kompüterlər nəzarət edir, bitkilər üçün ən yaxşı əkin sahələrinin müəyyən edilməsində və torpağın gübrələnməsində kosmik texnologiyalardan istifadə edilir. Eyni zamanda tədqiqatçılar daima, yeni qida məhsulları və onların yaradılmasının yeni metodlarını işləyib hazırlayırlar. (Abbasov.İ, 2013)

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və kənd təsərrüfatının inkişafında böyük təcrübəyə malik inkişaf etmiş ölkələrdən biri Almaniya Federasiyasıdır. Kiçik sahibkarlara dəstək strateji prioritetdir və Almaniya bu çərçivədə qadınlara xüsusi diqqət yetirir. Bu dəstək kənd təsərrüfatını daha məhsuldar və davamlı hala gətirmək və kənd təsərrüfat dəyərləri zənciri boyunca yeniliyi təşviq etməklə iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmanı inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Kiçik miqyaslı fermerlərə yaşayış təsərrüfatından bazara artan məhsul istehsalına keçmək üçün dəstək verilir. Ədalətli və etibarlı mülkiyyət hüququ və torpaqdan istifadə hüququ, həmçinin qıtlığa qarşı davamlılıq təşəbbüsün digər diqqət mərkəzidir. Almaniya ərzaq məhsullarının saxlanması üçün dondurulmuş ərzaq bazarları fəaliyyət göstərir. Dondurulmuş ərzaq bazarının 2024-cü ilə qədər 15.770 milyard dollara çatacağı və proqnoz dövrü ərzində də artacağı gözlənilir. Bu alman istehlakçısı arasında mövsümi dondurulmuş qidaların populyarlığının artması, bu qida məhsullarının proqnoz dövrü ərzində böyüməsini şərtləndirən əsas amildir. Qoruma

texnologiyasının təkmilləşdirilməsi yolu ilə ərzaqların vitaminlərin saxlanması təmin edilir. Bundan əlavə, dondurulmuş məhsullar mürəkkəb soyuq saxlama texnologiyası sayəsində konservantlar olmadan daha uzun müddət saxlanıla bilər. (Aigner. İ, 2010)

Ərzaq bolluğunun yaradılması və ərzaq əlçatanlığının təmin olunmasında dünya təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı sahələrinin intensiv maliyyələşdirilməsi mühüm amil olaraq diqqət mərkəzindədir. Burada vacib şərt odur ki, kənd təsərrüfatı layihələri lazımi səviyyədə və düzgün vaxtda maliyyələşdirilməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin mövcud təcrübələrindən dinamik inkişaf yolunda olan Azərbaycanda da istifadə edilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, ümumilikdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafında yüksək nəticələrə gətirib çıxarmasına imkan yaradacaqdır.

Nəticə

Belə ki, ərzaq bazarının tənzimlənməsi zamanı iki mühüm məsələ daima diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Birincisi odur ki, daxili tələbatın ödənilməsi üçün lazımi miqdarda və çeşiddə məhsul istehsal edilməli və anbarlaşdırılmalıdır. İkincisi məsələ isə ərzaq istehsalının özünümaliyyələşdirmə qabiliyyətinin davamlı olması üçün əlavə həcmərin daha ucuz maya dəyərilə istehsal olunmasını təmin etmək məqsədilə dövlətin tənzimləmə tədbirləridir.

Beləliklə, araşdırmaların nəticəsinə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, ölkənin ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə təşkilati-iqtisadi tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir:

- ✓ Mövcud əkinə yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə olunmalı;
- ✓ Fövqaladə hallar və təbii fəalkətlər baş verən zaman ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə ehtiyat fondlarının yaradılması;
- ✓ Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə əhalinin iqtisadi fəallığı artırılmalı, işsizlik səviyyəsi azaldılmalı və məşğulluq səviyyəsi yüksəldilməli;
- ✓ Ərzaq təminatı məsələsində yarana biləcək zərərlərin qarşısını almaq məqsədilə ətraf mühitin çirkləndirilməsinə yol verilməməli;
- ✓ Təhlükəsiz, keyfiyyət norma və standartlarına cavab verən ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə imkan yaradılmalı və əhalinin düzgün qidalanma seçimlərinin müəyyən olunmasına köməklik göstərilməli;
- ✓ Ərzaq təhlükəsizliyinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün milli fizioloji normalar işlənilib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.
- ✓ Eyni zamanda ərzaq bazarında tətbiq olunan innovasiya proseslərinin nizamlanması metodları daha da təkmilləşdirilməlidir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsal edən müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:
 - innovasiya risklərinin sığortalanması;
 - innovasiya fəaliyyətində fəal iştirak edən təşkilatlara iqtisadi dəstəyin olması;
 - innovasiya proseslərinin hüquqi bazası, əsasən də innovatorların müəlliflik hüquqları qorunmalı;
 - ərzaq məhsullarının keyfiyyət amili mütləq şəkildə gözlənilməli və tibbi standartların tələblərinə uyğunlaşdırılmalı;
 - aqrar sektorun maddi-texniki təminatı eləcə də, texniki-servis xidmətləri yaxşılaşdırılmalı;
 - ərzaq bazarında marketing araşdırmaları davamlı olaraq intensivləşdirilməli və təkmilləşdirilməli, həmçinin yüksək səviyyəli yarmarkaların təşkili təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı: <http://www.stat.gov.az>
2. Abbasov İ. (2013) “Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı”. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 712 səh.
3. Əliyeva A.H. (2013) “Azərbaycan Respublikasında ərzaq bazarının transformasiya problemləri”. Dissertasiya. Bakı
4. İbrahimov İ.H. (2016) “Aqrar sahənin iqtisadiyyatı”. (Monoqrafiya). Bakı, 655 səh.
5. Quliyev. E. (2018) “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər”. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı. 479 səh.
6. Valeriya Anufriyeva (2019) “The state of food security and nutrition in the world”. Rome, p. 239
7. İlse Aigner (2010) “German Agriculture: Facts and Figures

Development directions to ensure food security

Summary

Food security is the provision of people with the necessary level of food for productive and healthy living conditions. The solution to this problem is, first of all, to reduce poverty, efficient use of food products and increase food security. From this point of view, the improvement of food supply has always been in the international spotlight throughout history. The article describes the socio-economic nature of food security and explores ways to ensure it. At the same time, the article discusses international experience. At the end of the study, based on research and international experience, suggestions and recommendations were made for the formation of a reliable food supply and the development of food security.

Направления развития для обеспечения продовольственной безопасности

Резюме

Продовольственная безопасность - это обеспечение людей необходимым уровнем продовольствия для продуктивных и здоровых условий жизни. Решение этой проблемы в первую очередь связано с сокращением бедности, эффективным использованием продовольствия и повышением продовольственной безопасности. С этой точки зрения улучшение питания всегда было в центре внимания на протяжении всей истории. В статье описывается социально-экономический характер продовольственной безопасности и исследуются способы ее обеспечения. В то же время в статье рассматривается международный опыт. В конце исследования, на основе исследований и международного опыта, были сделаны предложения и рекомендации по формированию надежного продовольственного обеспечения и развитию продовольственной безопасности.

Rəyçi: i.f.d.M.Kərimzadə

Göndərilib: 14.05.2020

Qəbul edilib: 16.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/122-125

Kamil Səyavuş oğlu Dəmirli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
kamildemirli44@gmail.com

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AZƏRBAYCANIN VALYUTA SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏZİFƏLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: valyuta siyasəti, əmtəə ticarəti, valyuta ehtiyatları, tədiyə balansı, neft-qaz, saldo, nəqliyyat, tranzit xidmət, beynəlxalq, kapital, perspektivlik

Key words: monetary policy, commodity trade foreign exchange reserves, balance of payments, oil and gas, balance, transportation, transit service, international, capital, perspective

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, товарная торговля, валютные резервы, платежный баланс, нефти и газа, баланс, транспорт, транзитный сервис, международный, капитал, перспектива

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sistemində valyuta siyasəti mühüm yer tutur. Valyuta siyasəti ümumdünya təsərrüfat əlaqələri sistemində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən bir sistem daxilində yerinə yetirmək və xarici ödəniş balansını tənzimləmək məqsədilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Valyuta siyasəti hüquqi cəhətdən valyuta qanunvericiliyinə, yəni ölkədə və onun sərhədləri xaricində valyuta dəyərləri ilə əməliyyatlar aparılması qaydalarını tənzimləyən hüquqi normalar toplusu, habelə valyuta normaları üzrə dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələri rəsmiləşdirilir.

Milli valyuta sistemi – milli qanunvericiliklə müəyyən edilən ayrı-ayrı ölkələrin valyuta münasibətlərinin təşkili formasını ifadə edir. Milli valyuta sistemlərinin əsasını dövlətin qanunla müəyyən etdiyi milli valyuta təşkil edir. Milli pul beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edildikdə valyuta olur.

• Dövlətlərin milli valyuta strategiyaları dedikdə onların daxili valyuta siyasətləri başa düşülür. Dövlətin valyuta siyasəti onun iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərinə nail olmasına yönəldilən siyasətdir. Bu siyasətə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi, işsizliyin və inflyasiyanın artımının qarşısının alınması, tədiyə balansının tarazlığının təmin edilməsi daxildir.

• Azərbaycan Respublikasında valyuta siyasəti sahəsində sərbəst fəaliyyət 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra başlanmışdır. Bu məsələ ilə bağlı ilk qərarların qəbulu 1992-ci ilə təsadüf edir. 1993-cü ilin avqust ayında imzalanmış prezident fərmanı ilə manat 1994-cü il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikası ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi rolunu yerinə yetirməyə başlamışdır (1).

Son 10 ildə ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan makroiqtisadi sabitlik, xarici ticarət münasibətlərinin dinamik inkişafı və iqtisadi islahatların ardıcılığı Azərbaycanın başqa ölkələrlə münasibətlərində əlverişli meyllərin formalaşmasını təmin etmişdir. Ortamüddətli perspektivdə də bu meyllərin saxlanması ölkənin tədiyə balansının əsas göstəricilərinin sabit inkişafını qiymətləndirməklə yanaşı, yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan Azərbaycan iqtisadiyyatının DTS-də mövqeyinin daha da gücləndirilməsinə imkan verəcəkdir (2).

Əmtəə ticarəti. Xarici ticarət münasibətlərinin inkişaf meylləri bir sıra amillərin təsirini əks etdirir. Bunlardan iqtisadiyyatın əsas ixracat nomenklaturası malların istehsalının həcmi artırmaq imkanlarını, ümumi tələbatın və ümumi təklifin tənzimlənməsi üzrə daxili siyasəti göstərmək olar.

Azərbaycan ixracatının əsas mövqələrinin dünya əmtəə bazarında qiymətlərinin dəyişməsinin uzunmüddətli olmaması və 2004-cü ildən başlayaraq xam neft ixracının sığrayışlı artımı əmtəə ticarəti balansında müsbət saldonun yaranmasını və onun dinamik olaraq artımını təmin etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, əmtəə ixracının ortamüddətli inkişaf perspektivləri əsas etibarilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogenlərin hasilatının artması və onların xarici ölkələrə ixracını təmin edən nəql yollarının inkişafı ilə bağlıdır. Əsas neft-qaz kəmərlərinin bir qədər gec də olsa işə salınması böyük neft-qaz ixracının intensivləşdirilməsini reallaşdırmış və artıq 10 ildir ki, beynəlxalq neft-qaz sövdələşmələri çərçivəsində Azərbaycan nefti və qazı xarici ölkələrə ixrac olunur. Bu prosesin orta və uzunmüddətli inkişaf perspektivləri dünyanın ən iri layihələrindən olan Şahdaniz-2, TANAP, və 2013-cü ilin 17 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış TAP layihələrinin uğurla yerinə yetirilməsi nəticəsində reallaşacaq.

Azərbaycan ixracatının digər əsas mövqei - qeyri neft-qaz katiqoriyasına aid olan kənd və balıqçılıq təsərrüfatının və kimya sənayesi kompleksinin məhsullarıdır. İqtisadiyyatın bu sahələrinin gələcək inkişafı və əmtəə ixracı potensialının artırılması xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsindən və xarici bazara

çıxarılması nəzərdə tutulan malların beynəlxalq rəqabətliyyə davamlılığından da xeyli asılı olacağını istisna etmək olmaz (3).

Milli valyutanın məzənnəsinin yaxın gələcəkdə heç bir kəskin dəyişikliyə məruz qalmayacağı ilə yanaşı maşın, avadanlıq və zəruri istehlak mallarına daxili tələbatın yüksək olması gələcəkdə də bu tip əmtəə idxalının artmasını şərtləndirəcək. Maşın və avadanlıqlar başlıca olaraq daxili sərmayələr hesabına müəssir infrastruktur lahiyələrinin (nəqliyyat, su, rabitə, turizm və s.) icrası və beynəlxalq neft-qaz layihələri ilə əlaqədar daha çox gətiriləcək və əmtəə idxalının mühüm tərkib hissəsi olacaqdır.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, ortamüddətli dövrdə idxal ediləcək malların nəzərə çarpacaq hissəsi əvvəlki illərdə olduğu kimi yenə də rezident fiziki şəxslər tərəfindən gətiriləcək və bütövlükdə Azərbaycanın qeyri-neft-qaz sektoru üzrə əmtəə ticarəti balansının və xüsusən uzaq xarici ölkələrlə ticarətin mənfi saldosu başlıca olaraq bu cür əmtəə (minik avtomobilləri, zəruri ərzaq və digər istehlak malları) idxalının məhz dəyər həcmi ilə əlaqədar olacaq. Azərbaycanın Çin, Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Almaniya, İran və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə ticarət əlaqələrinin sabitliyi, idxalçılar üçün vergilərdəki fərq və qeyri-ərzaq istehlak malları istehsalının ölkə daxilində hələ ki, ləng inkişafı belə güman etməyə əsas verir ki, ortamüddətli perspektivdə də əmtəə ticarəti dövriyyəsinin nəzərəçarpacaq hissəsi fiziki şəxslərin idxal əməliyyatlarının payına düşəcək.

Bütövlükdə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan neftinin dünya bazarındakı qiymətinin yaxın gələcəkdə də son 10 ilin orta qiyməti səviyyədə olacağını və əsas ixracat mallarının fiziki həcmələrini, xüsusi ilə qazın ixracının artmasının labüd nəticəsi kimi ixracatın ümumi dəyərinin və əmtəə ticarəti balansının müsbət saldosunun mövcud səviyyəsi qorunub saxlanılacaq (2).

Beynəlxalq xidmətlər. Məlum olduğu kimi, milli iqtisadiyyatların qlobal rəqabətliyini və ortamüddətli inkişaf perspektivlərini müəyyən edən amillərdən biri də infrastrukturun inkişaf səviyyəsidir, xüsusilə də DTS-nə inteqrasiya kontekstində. Bu amillə bağlı tədiyə balansının göstəricilərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın DTS-də mövqeyinin gücləndirilməsində və milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafında ölkənin beynəlxalq xidmət ticarətinin intensiv inkişafının müstəsna rolu olmuşdur. Belə ki, yalnız son 10 ildə beynəlxalq xidmətlər dövriyyəsinin ümumi dəyəri 64 mlrd.doll. bərabər olmuşdur (3). Avropa ilə Asiya arasında tranzit ərazi kimi respublikanın alverişli geosiyasi və coğrafi vəziyyəti tranzit xidmətlərin ixracını inkişaf etdirmək üçün yaxşı perspektivlər nəzərdə tutur. Bu inkişaf mövcud nəqliyyat infrastrukturunu və kommunikasiya obyektlərinin genişləndirilməsini və tikintisini davam etdirilməklə yanaşı yeni ixrac kəmərlərinin çəkilişini də nəzərdə tutur (4).

Azərbaycanın infrastruktur sahələrinin inkişafına yönəldilmiş investisiyaların, xüsusilə daxili investisiyaların mövcud həcmi və gələcək görünüşləri belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, yaxın gələcəkdə beynəlxalq xidmətlər üzrə nəzərdə tutulan proqramların həyata keçirilməsi ölkənin beynəlxalq xidmətlərinin nəinki keyfiyyətinin yüksəlməsinə və sayca artmasına, həm də xidmətlərə çoxsahəli xarakter verilməsinə imkan yaradacaqdır (5).

• Müstəqilliyimizin ilk illərində DTS-nə inteqrasiya üzrə cari əməliyyatların mənfi saldosu (kəsiri) ölkə iqtisadiyyatının ümumi xərclərinin ümumi gəlirlərindən çox olmasının nəticəsi ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də 2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycan ixracatına çoxsahəli xarakter verilməyə və idxalı əvəz edən istehsalatların inkişaf etdirilməsi üzrə müvafiq dövlət siyasəti həyata keçirilməyə başlanmışdır. Nəticədə xarici sektorun sabitliyi təmin olunmuş, strateji valyuta ehtiyatları artmağa başlamış və ölkə iqtisadiyyatının DTS-ə inteqrasiyası sürətlənmişdir (6).

• Xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi və xarici kapitalın hərəkəti üzərində məhdudiyyətlərin olmaması respublikaya investisiyaların cəlb edilməsinin əsas şərtlərindən biri olmuşdur. Bu da həm milli iqtisadiyyatın DTS-də mövqeyinin gücləndirilməsinə şərait yaratmış, həm də ölkənin tədiyə balansının sabitliyinin təmin olunmasını şərtləndirmişdir. Bunun da nəticəsində cari əməliyyatlar üzrə ümumi göstəricilərin mənfi saldosu 2005-ci ildən müsbət saldo ilə əvəzlənərək hər il dayanıqlı olaraq artmağa başlamış və strateji valyuta ehtiyatları yüksək templə çoxalaraq 50 mlrd. doll. Ötmüşdür (7).

• Xəzər şelfi yataqlarından istifadə edilməsi və nəql üzrə ixrac boru kəmərlərinin istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar neft-qaz ixracatının nəzərdən keçirilən dövrdə intensivləşməsi nəticəsində obyektiv olaraq gələcəkdə də ixracatın ümumi həcmində neft və qaz məhsullarının payının yüksək səviyyədə qalacağını şərtləndirir. İxracatın bu məhsullara olan tələbatda və onların dünya bazarındakı qiymətlərin dəyişikliklərdən asılılığına baxmayaraq neft-qaz ixracatının fiziki həcmələrinin dinamik artımı gəlirlərin çoxalmasına şərait yaratmışdır (8). Eyni zamanda karbohidrogenlərin dünya qiymətlərinin azalması ilə bağlı asılılıqdan yaxa qurtarmaq üçün müvafiq dövlət proqramı çərçivəsində ixracata çoxsahəli xarakter verilmiş və bu tendensiyanın gələcəkdə də davam etdirilməsi prioritet istiqamət olaraq qalacaqdır.

• Xarici maliyyələşdirmədə üstünlüyü müsbət amil kimi qəbul edilən birbaşa investisiyalaşdırmaya üstünlük verilmiş, 1995-ci ildən başlayaraq neft-qaz sektoruna böyük xarici kapital qoyuluşları başlamış və artıq 2000-ci ildən başlayaraq xarici investorların mənfəətindən ayırmaları və onların qarşısındakı öhdəliklərin geri qaytarılmasına başlanmışdır. Yalnız son 10 ildə 55 mlrd. doll. vəsait qeyri-rezidentlərə qaytarılmışdır. Bu isə Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş olduğunun ayani sübutudur (9).

• Azərbaycanın 20 illik kredit siyasəti tarixinin 1-ci 10 illiyi xaricdən birbaşa investisiyaların və uzunmüddətli güzəştli kreditlərin cəlb edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu tarixin 2-ci 10 illiyini səciyələndirən əsas amil isə ondan ibarətdir ki, ölkədən xaricə maliyyə axınları artmağa başlamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

• Xaricdən cəlb olunmuş kapitalın (əsas borcların) geri qaytarılması (reportiasiyası) və qeyri-rezidentlərin gəlirlərinin öənilməsi;

• Azərbaycan kapitalının xarici ölkələrdə yerləşdirilməsi.

• DTS-ə inteqrasiya üzrə cari amaliyyatların və BKB-ə inteqrasiyanın mövcud vəziyyətinin təhlili və Tədiyyə balansının perspektiv görüntüləri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, milli iqtisadiyyatın ortamüddətli inkişafı əsas etibarlı ilə aşağıdakı amillərlə bağlı olacaq:

• ixracönlü istehsalın və strateji valyuta ehtiyatlarının artırılması;

• investisiyalaşdırma siyasətinin davam etdirilməsi və milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanılması (10).

Ədəbiyyat

1. R.T.Həsənov. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika, dərs vəsaiti, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı 2009, 282 səh.
2. R.T.Həsənov. Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı, 343 səh.
3. Ə.Həsənov. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik, Bakı, 2005.
4. İ. Kərimli. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı, 2006.
5. A.Ş.Şəkərəliyev. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, monoqrafiya, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı 2011, 542 səh.
6. A.Abdullayev. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət, Bakı 2003, 227 səh.
7. E.M.Hacızada. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyadakı reytingi, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2011, 128 səh.
8. J.Stiqlis Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar, Bakı 2004.
9. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 1994-2014-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasının Tədiyyə Balansları, www.nba.az
10. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002-2014 cü illər, Bakı: "Səda"

Tasks and directions of improving the currency policy of Azerbaijan in modern conditions

Summary

At the current stage of development of the world, capital inflows play a key role in national and regional economic life. Although the developed world has moved away from floating exchange rates to maneuver in international financial and capital markets, exchange rate policy has kept in touch with this market. Such a situation is one of the factors that determine the negative aspects of the current economic development of the world, primarily the financial sector. The state is the main subject of monetary policy. It determines the strategy of the main directions of development of currency relations for the future, tactics of activity for the forthcoming period, means and ways to achieve economic issues. Monetary policy is an important part of economic policy and is aimed at achieving its multilateral goals, is ensuring sustainable economic development, halting the growth of unemployment and inflation, and maintaining the balance of payments.

Задачи и направления совершенствования валютной политики

Азербайджана в современных условиях

Резюме

На современном этапе развития мира приток капитала играет ключевую роль в национальной и региональной экономической жизни. Хотя развитый мир перешел от плавающих обменных курсов к маневрированию на международных финансовых рынках и рынках капитала, политика обменных курсов поддерживала связь с этим рынком. Такая ситуация является одним из факторов, определяющих негативные аспекты текущего экономического развития мира, прежде всего финансового сектора. Государство является основным субъектом денежно-кредитной политики. Он определяет стратегию основных направлений развития валютных отношений на будущее, тактику деятельности на предстоящий период, средства и пути решения экономических вопросов. Денежно-

кредитная политика является важной частью экономической политики и направлена на достижение ее многосторонних целей, то есть обеспечения устойчивого экономического развития, прекращения роста безработицы и инфляции и поддержания платежного баланса.

Rəyçi: prof. Ş.Qasimov

Göndərilib: 14.05.2020

Qəbul edilib: 16.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/126-129

Nərmin Akif qızı Səlamlı
Bakı Dövlət Universiteti
narminsalamli@gmail.com

NEFTLƏ ÇİRLƏNMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPA EDİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: neft, çirkli ərazi, fitomeliorasiya, ekoloji problemlər, rekultivasiya, bərpa.

Key words: oil, polluted area, phytomelioration, environmental problems, reclamation, restoration.

Ключевые слова: нефть, загрязненная территория, фитомелиорация, экологические проблемы, рекультивация, восстановление.

Giriş

Neft və neft məhsulları ilə çirklənmə, neft sənayesinin inkişaf etdiyi ərazilərdə geniş yayılmış vəziyyətdir və bu ərazilərə böyük ziyan vurur, təbii ekosistemlərin deformasiyasına səbəb olur, yer qabığının xüsusiyyətlərinin dəyişməsi və yaşayış yerlərinin tamamilə məhv edilməsi ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, göbələklər, xüsusilə mikrosetlər ekosistemlərdə yaşayan mikrob icmalarının ən vacib komponentlərindən biridir və müxtəlif torpaq növlərində üzvi maddələrin məhv edilməsində əsas rol oynayır. Buna görə də neftlə çirklənmiş ərazilərin bərpası aktual məsələlərdən biridir. Aqro-hidro və biomeliorativ tədbirlər torpaqların yaxşılaşmasına kömək edir.

Neftlə çirklənmiş torpaqlar neft və qazın hasilatı, daşınması və emalı nəticəsində çirklənmiş, korlanmış və neft tullantılarına basdırılmış neft sahələridir. Neft tullantıları ilə çirklənmiş ərazilər, buruq meydançaları ərazisində ən çox yayılmışdır və geniş bir ərazini əhatə edir.

Neft mədəni ərazilərində neft yataqlarının istismarı zamanı və profil çatları boyunca enən miqrasiya zamanı uzun müddət torpaq səthində neft və neftli axınının toplanması ilə neftlə çirklənmiş torpaqların profilinin morfolojiyası yaranır.

Torpağın səthinə tökülən neft kütləsi torpaq səthinin kələ-kötür olması səbəbindən axını yavaşlatır, bu da aşağıda göstərilən sxemə uyğun olaraq müəyyən bir müddət ərzində torpaq səthində bir örtük və müəyyən bir qalınlığa səbəb olur

(https://az.wikipedia.org/wiki/Neftl%C9%99_%C3%A7irkli%C9%99nmi%C5%9F_torpaqlar).

Neftlə çirklənmiş torpaqların yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Bu tədbirlərin əsas metodları bunlardır:

1. Fitomeliorasiya. Çoxillik otların əkilməsi;
2. Fitoremediasiya. Neftoksidləşdirici mikroorqanizmlər,
3. Neft ilə tolerant bitkilərlə çirkliliyinin azaldılması.

Bundan əlavə, çirklənmiş ərazilərdə mexaniki yaxşılaşdırma işləri aparılır. Bunlar aşağıdakılardır:

Sahə neft-şlam, neftlə çirklənmiş torpaqlardan və tullantı sularından təmizlənir. Yaranan çöküntülər ştiftlə yumşaldılır, müəyyən bir səviyyəyə gətirilir və torpaq ilə örtülür.

Neftlə çirklənən torpaqların təmizlənməsini aparmaq üçün mühüm rekultivasiya üsulları aşağıdakılardır (Şixbalayev, 2020: 82):

1. Məxaniki; 2. Bioloji; 3. Termik; 4. Kimyəvi; 5. Biotexnologiya.

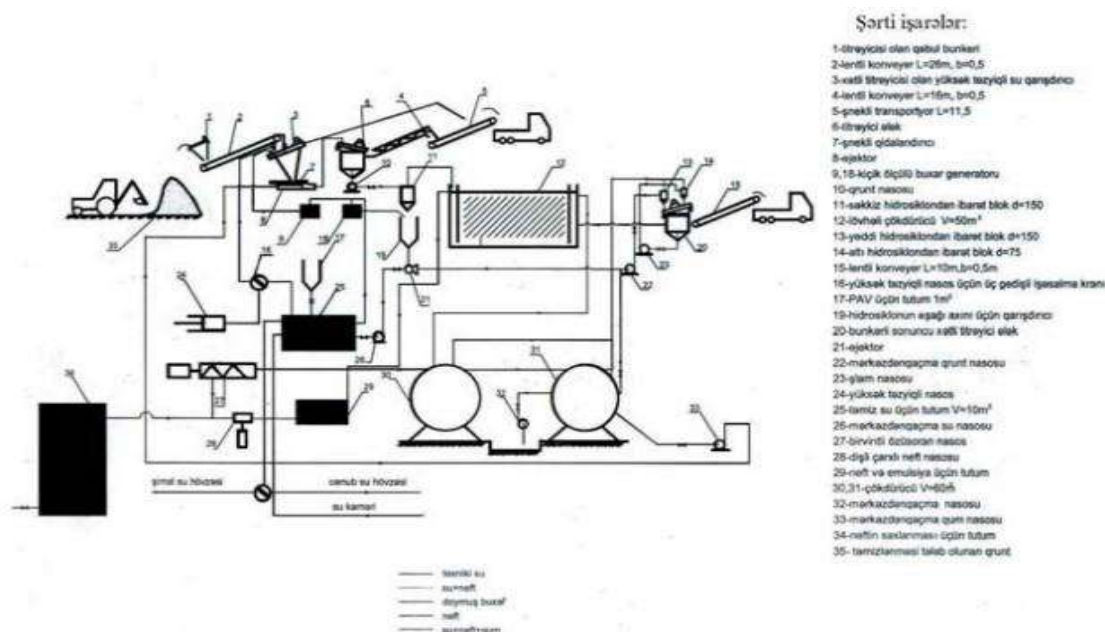
Bu gün dünyada neftlə çirklənmiş torpaqlar üçün standart rekultivasiya texnologiyası modeli yoxdur. Bunun əsas səbəbi, fərqli fiziki və coğrafi bölgələrdə neft və qaz hasilatı sahələrinin olmasıdır. Müəyyən bir metodun seçimi çirklənmə səviyyəsindən, yağ tərkibindən, çirklənmə müddətindən, torpağın fiziki, kimyəvi və hidro fiziki xüsusiyyətlərindən, landşaft və iqlim şəraitindən və s. asılıdır. 5-10 % -dən çox neftlə çirklənmiş ərazilərdə böyük seleksiya tədbirlərindən əvvəl qalıq neft məhsullarının çıxarılması üçün say göstərilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, bu şəkildə hər hektar ərazidən 1-2 ton çirklənmə dərəcəsi ilə 10-20 % nisbətində neft əldə etmək mümkündür (İsmayılov, 2007: 110). Neft torpaq qatından intensiv biotexnologiya üsulları (istilik, kimyəvi, fiziki-kimyəvi və s.) çıxarılır. Məsələn, kanallar (kollektorlar) çirklənmə dərəcəsi 10-20 % olan ərazilərə qoyulur və kanallar arasındakı ərazilərdə çox yuyulan maddələr (45 °C-yə qədər qızdırılan sabun anbar məhlulu, sintetik səthi-aktiv məhlul və s.) torpağa şaquli borular vasitəsilə vurulur.

Bu maddələr neftdən torpaq hissəciklərini yuyur, torpaq qatından çıxarılan tullantı kanallarına axır, xüsusi qablarda toplanır və oradan emal məntəqələrinə göndərilir. Bu şəkildə ərazidə qalan neft çıxarıldıqdan sonra ərazidə abadlıq tədbirləri planlaşdırılır.

Müasir dövrdə neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş torpaqların bərpası üçün mexaniki (fiziki-kimyəvi), bioloji, kimyəvi, termal və biotexnoloji metodlardan istifadə olunur. Bu metodların qarşılıqlı birləşməsinə əsaslanaraq dünya ölkələrində 27 meliorasiya forması hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. (İsmayılov, 2007: 125).

Mexaniki rekultivasiya. Bu üsulla, neftlə çirklənmiş torpaq qatı sahədən çıxarılaraq yuyulma yerinə aparılır. Su tıxacları, hidrosiklonlar, buxar generatorları, nasoslar, konveyerlər emalatxanada torpağın yuyulmasında istifadə olunur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Neftlə çirklənən torpağın sexdə yuyulmasının texnoloji sxemi

Bu proses müxtəlif mərhələlərdə baş verir. Üç mərhələli yuyulma zamanı torpaqdan ayrılmış böyük fraksiyalar və vibratorlardan keçməyən neftlə çirklənmiş digər dənəvər torpaq hissəcikləri yük maşını ilə toplama sahəsinə aparılır.

Son mərhələlərdə, təmizlənmiş torpaqdakı neft məhsullarının miqdarı müvafiq normalara uyğun olaraq minimuma endirilir. Təmizlənmiş torpaq emalatxanadan tarlaya geri göndərilir və paylanır. Torpaq işləri xərətəsinə əsasən lazımi miqdarda əlavə torpaq sahəsi yaxınlıqdakı karxanadan çıxarılan əraziyə köçürülür və ərazinin landşaftını bərpa etmək üçün buldozərlənir.

Bioloji rekultivasiya. Torpaqdakı neftin çirklənməsi 5-7 % -dən çox olduqda, mexaniki bərpa işlərindən sonra ərazidə bioloji bərpa tədbirlərinin görülməsi tövsiyə olunur (İsmayılov, 2007: 105).

Bu üsul, digər çiçəkləmə üsulları ilə birlikdə, aşağı qat çirklənmə səviyyəsində torpaq qatının bərpasında (fitomeliorasiya) istifadə edilə bilər. Bioloji rekultivasiya mərhələsi bir neçə mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə, meşəçilik və kənd təsərrüfatı üçün ən uyğun bitki növləri müəyyən edilir.

Birinci ildə müayinə üçün tək və ya çoxillik yem bitkiləri əkilir. Tarla şəraitində bu ərazilərdə əkilən toxumların cücərmə vəziyyəti yoxlanılır. Toxumların cücərməsi qənaətbəxş deyilsə, neft məhsullarının parçalanma müddəti daha bir il uzadılmalıdır.

Sahəni neft məhsullarından təmizlədikdən sonra tarlalarda şum və yumşalma tədbirləri görülməlidir. Aqrotexniki cəhətdən hazırlanmış ərazilərdə paxlalı bitkilər (əkilməmiş yonca, yonca) və ya çoxillik (dənli) yem bitkiləri əkmək tövsiyə olunur. Birinci mərhələ başa çatdıqdan sonra, inkişaf məqsədindən asılı olaraq tarlada digər məhsullar əkilir.

Neftlə çirklənmiş ərazilərin fitoeliorasiya yolu ilə bərpası. Fitomeliorasiya bölgənin təbii şəraitini kökündən dəyişdirmək üçün bitki örtüyünün köməyi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində bölgənin torpaq, iqlim, hidroloji və bioloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla bütün fiziki-coğrafi kompleksə müsbət təsir göstərmək mümkündür. Təbii şəraitə bioloji təsirlər nəticəsində yaranan mənfi hadisələrin qarşısının alınması sahəsində ilk elmi araşdırma apararkən V.V.Dokuçayev, P.A.Kostichevin, A.I.Voyeykovun, K.A.Timuryazev və başqaları mühüm rol oynamışlar.

XIX əsrin ortalarına qədər təbii landsaft kompleksi Azərbaycanın əksər bölgələrində antropogen formalarda mövcud idi. Meşə örtüyü, yay və qış otlaları, xüsusilə dağlıq və oval ərazilərdə təbii-tarixi quruluşlarını qoruyub saxlamışlar.

Neftlə çirklənmiş ərazilərdə fitomeliorativ tədbir olaraq, neftə davamlı çoxillik otlar sahəsində tətbiq olunan kənd təsərrüfatı və texniki rekultivasiya tədbirləri səbəbindən bitki örtüyünün şərtlərə uyğunlaşdırılması tövsiyə olunur (Yaqubov, Əhmədov, 2001: 40).

Neftlə çirklənmiş torpaqların fitomeliorasiyası (ekoloji ixtisaslaşdırılmış qurğuların köməyi ilə yaxşılaşdırılması) dayanıqlı bir texnologiyadır və təsirli olmasına baxmayaraq, ümumi çirklənmiş torpaqların bərpası üçün adi üsullardan və ənənəvi metodlardan daha ucuzdur.

Fitomeliorasiyada bitkilərdən istifadə etməklə çirklənmiş torpaqların emalı əslində ekoloji bir üsuldur və ətraf mühitdəki bitki və mikroorqanizmlər arasında təbii tarazlıq yaradır.

Fitomeliorasiyanın tətbiqi geniş bir bitki sahəsini əhatə edən bir kök sisteminin meydana gəlməsi və kök zonasında mikrob koloniyalarının yığılması ilə xarakterizə olunur, qısa müddətdə kök sistemini əhatə edən mikroblar, eksudat meydana gətirərək, reobakterial təbəqənin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Fitomeliorasiya, benzin, dizel yanacağı və digər neft karbohidrogenləri də daxil olmaqla bir sıra təhlükəli tullantıları daha sürətli və effektiv şəkildə aradan qaldırır. Sahədəki fitomeliorasiya tədbirləri aşağıdakılara səbəb olur:

1. Bitkinin çürük qalıqları və köklərin rizobakterial xüsusiyyətləri oksigen rejiminə təsir edən qumlu torpaq qatını stimullaşdırır;

2. Artan udma və ya buxarlanma-tərləmə nəticəsində çirkləndiricilərin bitkilərin kök sahəsinə daşınması yavaşlayır;

3. Sonrakı maddələr mübadiləsi, buxarlanmış su orqanının bir hissəsinin bitkilər tərəfindən mənimsənilməsi çirkləndiricilərin reaksiya ilə daha səmərəli parçalanmasına səbəb olur.

Bu vəziyyətdə mikroorqanizm dağıdıcılarının maksimum konsentrasiyası birbaşa bitkinin kök zonasında baş verir. Bu vəziyyətdə bitki mikroorqanizmləri kök sistemini eksudatla (şəkər, alkoqol, üzvi turşular və s.) təmin edir və mikroorqanizmlər çirkləndiricilərin parçalanmasını kataliz edən induksiya edilməyən fermentlər istehsal edərək torpağı təmizləmək qabiliyyətini artırır.

Fitomeliorasiya ətraf mühitin, mikroorqanizmlərin və bitkilərin təbii sinergist qarşılıqlı təsirdən asılıdır və geniş mühəndis və texniki tədbirlər tələb etmir. Təmizlənmiş ərazilərdə uyğun mikroorqanizm mühitinin yaradılması və ya aqrotexniki və kənd təsərrüfatına aid tədbirlərin tətbiqi (şümləmə, suvarma gübrələrinin tətbiqi və s.) zamanı insanın müdaxiləsi təbii deqradasiyaya səbəb ola bilər. Ancaq ekoloji cəhətdən bu sahədə təhlükəli bir pozuntu yarada bilməz.

Neftlə çirklənmiş torpaqlarda fitomeliorasiya işlərinin həcmi, bölgənin təbii xüsusiyyətlərindən, kənd təsərrüfatında texniki və rekultivasiya tədbirlərindən asılı olaraq bitki növlərinin seçilməsi ilə müəyyən edilir.

Ölkənin ən çox neftlə çirklənmiş bölgəsi Abşeron ərazisidir. Beləliklə, ümumi sahəsi 222 min hektar olan 33,3 min hektar çirklənmişdir. Bunun 10,000 ha neftlə çirklənmiş ərazilərdədir. ARDNŞ-nin balans hesabatında neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş sahə 7500 ha-dır. Torpağın çirklənmə dərəcəsi 1-2 % -dən 30-40 % -ə qədər, dərinliyi isə 2-3 metr və daha çoxdur (Ağayev, Əfərova, 2007: 33).

Sənayenin güclü inkişafı və yarımada mövcud yarımşəhra təbii şəraiti torpaqların öz-özünə təzələnməsi potensialını sıfıra endirdi. Ekoloji problemlərin əsas səbəbləri uzun illərdir bu ərazidə neft və qaz hasilatı, istehsal olunan suyun düzgün istifadə edilməməsi nəticəsində neftlə çirklənmiş süni göllərin və gölməçələrin meydana gəlməsi və bu ərazidə neft emalı nəticəsində tullantıların toplanmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 sentyabr 2006-cı il tarixli 1697 nömrəli Fərmanı ilə 2006-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair Hərtərəfli Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir (<http://www.e-qanun.az/framework/12395>). 2006-cı ildən bəri ARDNŞ Abşeron yarımadasında 7000 hektardan çox neftlə çirklənmiş ərazinin ekoloji bərpasına başladı və 2010-cu ilin "Ekologiya ili" elan edilməsi ekoloji layihələrin daha geniş miqyasda həyata keçirilməsinə güclü təkan verdi.

Neftlə çirklənmiş torpaqlar Abşeron yarımadasında Qaradağ, Binəqədi, Sabunçu, Suraxanı və Xəzər bölgələrinə nisbətən daha çoxdur. Buna görə də bu sahələrdə tədqiqatlar zaman-zaman müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır. Çirklənmə dərəcəsinə görə orta və zəif çirklənmiş torpaqlar çoxdur. Ərazidə boz-qəhvəyi torpaqların üstünlük təşkil etməsi səbəbindən digər torpaqlara nisbətən daha çox öyrənilmişdir. Neft və neft məhsulları çirklənmiş torpaqların əsas səbəbi hesab olunur. Bu, ən çox çirklənmiş ərazilərdə 26.0-20.0 %, orta dərəcədə çirklənmiş ərazilərdə 18.0-16.4 % və zəif çirklənmiş ərazilərdə 13.0-10.6 % təşkil edir.

Nəticə

Neftlə çirklənmiş ərazilərdə tətbiq edilən təmizləmə texnologiyaları və metodları ilə ərazilərin fitomeliorasiya, bioloji rekultivasiya, mexaniki rekultivasiya və s. üsulu ilə bərpaı əsas amillərdən biri olaraq diqqətə çatdırılmışdır. Fikrimcə neft və sənaye tullantıları ilə çirklənən ərazilərdə tətbiq edilən təmizləmə texnologiyaları və metodları , neftlə çirklənmiş ərazilərin fitomeliorasiya üsulu ilə bərpaı, ərazilərin mövcud ekoloji vəziyyətinə təsiri, bu proseslərdə təbii və antropogen amillər nəzərə alınmalı, neftlə çirklənən ərazilərin bərpaı istiqamətində yönəldilən tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ş.B., Əfkərov Q.X. Abşeron yarımadasının pozulmuş və çirklənmiş torpaqları, onların yaranması, rekultivasiya problemləri. Bakı, 2007,33 s;
2. Şixbalayev X.H., Abşeron rayonunun neftlə çirklənmiş torpaqlarının bərpa edilməsi üsulları Akademik Vladimir Rodionoviç Volobuyevin anadan olmasının 110 illiyinə həsr edilmiş “Torpaqların ekologiyası, meliorasiyası və energetikası” mövzusunda Elmi-Praktiki Konfransın materialları, 2020, səh.120;
3. İsmayılov N.M. Neftlə çirklənmiş torpaqların və qazma şlamlarının təmizlənməsi. Bakı, «Təhsil» NPM, 2007, 168 s;
4. Yaqubov Q.Ş., Əhmədov V.A., Şixəliyev A.O. Siyəzən massivinin texnogen- pozulmuş torpaqların bəzi xüsusiyyətləri Azərbaycan torpaqşunaslar cəmiyyətinin əsərləri VIII cild. Bakı. 2001, 40-42 s;
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Neftl%C9%99_%C3%A7irkl%C9%99nmi%C5%9F_torpaqlar;
6. <http://www.e-qanun.az/framework/12395>.

Methods of rehabilitation of oil-contaminated areas

Summary

Pollution of areas with oil and oil products is widespread in areas where the oil industry is developed. These conditions lead to the deformation of natural ecosystems, characterized by changes in the properties of the earth's crust and the reduction or complete loss of habitat. An action plan should be developed to rehabilitate oil-contaminated areas using a variety of methods to rehabilitate oil-contaminated areas.

Методы реабилитации загрязненных нефтью территорий

Резюме

Загрязнение территорий нефтью и нефтепродуктами широко распространено в районах, где развита нефтяная промышленность. Эти условия приводят к деформации природных экосистем, характеризующейся изменениями свойств земной коры и уменьшением или полной потерей среды обитания. Должен быть разработан план действий по реабилитации загрязненных нефтью территорий с использованием различных методов реабилитации загрязненных нефтью территорий.

Rəyçi: prof.Ş.Qasımov

Göndərib: 31.05.2020

Qəbul edilib: 01.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/130-136

Xədicə Eyvaz qızı Həbibullayeva
Xəzər universiteti
Xadica.habibullayeva@gmail.com

YENİYETMƏLƏRDƏ İNTERNET ASILILIĞI İLƏ AQRƏSSİV DAVRANIŞLAR ARASINDA ƏLAQƏNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *İnternet asılılığı, aqressiv davranışlar, yeniyetməlik dövrü*

Key words: *Internet addiction, aggressive behavior, adolescence*

Ключевые слова: *Интернет-зависимость, агрессивное поведение, подростковый возраст*

Giriş

Məqsədi: İnternet asılılığının subalt göstəriciləri ilə aqressiya göstəriciləri arasında əlaqənin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Aktuallığı: İnternetin sürətli şəkildə inkişafı və artması tədqiqatların mütəmadi aparılması üçün şərait yaradır. Müxtəlif illərdə internet istifadəsinə olan ehtiyacların dəyişməsi araşdırmaların davamlı aparılmasının zəruriliyini formalaşdırır.

Tədqiqatın obyektı: Tədqiqat Nəsimi rayonu 266 sayılı tam orta məktəbdə kiçik və böyük yeniyetmələr üzərində aparılmışdır. Araşdırmada 137 respondent iştirak etmişdir.

Metodlar: Tədqiqat müəyyən meyarlar əsasında, təsadüfi seçilmiş yeniyetmələr üzərində aparılmışdır. Yeniyetmələrdə internet asılılığı ilə aqressiv davranışlar arasında statistik əlaqənin təhlilindən ibarətdir.

Nəticə: Aparılan tədqiqatın nəticəsində internet asılılığının bəzi göstəriciləri ilə bəzi aqressiv davranışlar arasında əlaqə tapılmışdır. İrəli sürülən fərziyyə özünü doğrultmuşdur. İnternet əksikliyi göstəricisi ilə qəzəb göstəricisi arasında böyük statistik əhəmiyyətli əlaqə tapılmışdır. Tədqiqatın nəticələri bundan sonra aparılacaq elmi işlərin təhlili və məqsədi üçün böyük rol oynayır.

Müasir yeniyetməlik psixologiyasının ən qabaqcıl alimlərindən biri olan G. Stanley Hall yeniyetməliyi “fırtına” dövrü adlandırmışdır. Hall araşdırmalarında bu dövrün bioloji amillər tərəfindən kontrol edildiyini irəli sürmüşdür. O, yeniyetməlik dövrünü impulsiv davranışlar və emosional dalğalanmalarla dolu olduğunu qeyd etmişdir (8, s.190). Hazırda internetin insanların gündəlik həyatlarına inteqrasiyası ilə birlikdə istifadəsi gündən günə artmışdır. Kumar və Mondalin 2018-ci il araşdırmalarına görə, son 10 il ərzində internet istifadəçilərinin sayında önəmli dərəcədə artım olmuşdur. 2018-ci ildə dünya internet istifadəçilərinin sayı 3,9 milyard, yəni dünya əhalisinin 51,2 %-ni təşkil etdiyi müəyyən olunmuşdur (2, s. 946).

İnternetin geniş istifadəsi həyatımızı daha sadələşdirərək, bir çox faydalar verməsinə baxmayaraq, bəzən sosial şəbəkələrin məqsədsiz istifadəsinə yol açır. Bu da insanın həyat keyfiyyətində dəyişikliyə səbəb olaraq funksionallığın və produktivliyin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Virtual şəbəkələrin yöndəmsiz və məqsədsiz istifadəsi günümüzdə asılığa səbəb olmaqdadır. Asılılıq, bir və ya bir neçə maddəyə qarşı həssaslığın ortaya çıxması, maddənin əldə edilmədiyi zaman fiziki və ya psixi simptomlarla qarşılanan, müalicə oluna bilən ancaq yenidən maddənin istifadəsi zamanı təkrarlana bilən bir xəstəlikdir.

Leeyə görə, internet asılılığı insanın davranışlarına hakim ola bilməməsi, internet istifadəsində həddindən artıq və təkrari davranışların yer almasıdır (16, s.7). Yeniyetmələr internetin faydalı tərəflərini dəyərləndirməkdənsə, daha çox sosial şəbəkələr, oyunlar və buna bənzər boş zaman keçirtmək kimi fəaliyyətlərə daha çox üstünlük verirlər (19, s.1991). İnternet asılılığı olan yeniyetmələrdə depressiya, aqressivlik və sosial izolyasiya səviyyəsinin yüksək olduğu aşkarlanmış və şəxsiyyətlərarası mün-asibətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olduğu müəyyən olunmuşdur (5, s.119).

Yeniyetmələrdə internet asılılığın araşdırılması bir sıra psixoloji tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. İnternetin yeniyetmələrin həyat keyfiyyətinə təsiri və müxtəlif amillər ilə əlaqəsinin təhlili tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Yeniyetmələrdə yaranan internet asılılığının hansı amillərlə əlaqəli olmasının müəyyənləşməsi vacib məqsədlərdən biri olmuşdur. Onların həyat keyfiyyətinin aşağı düşməməsi üçün bir sıra dəstəkləyici proqramların tərtibi, ilkin olaraq tədqiqatların aparılması və bir sıra faktların sübutu ilə əlaqələndirilir. Yeniyetmələrdə internet asılılığı ilə bağlı bir sıra nəzəri və praktiki tədqiqatlar mövcuddur.

Andersonun apardığı 2015-ci il tədqiqatına görə, təqribi olaraq internet istifadəsi zamanı yetkin insanlar həftə içi 20 saat, yeniyetmələr isə 27 saat vaxt keçirlər. Bu qiymətləndirməyə görə həftə ərzində, hər bir şəxs öz zamanının 12-16 %-nin internetə sərf edir (10, s.301). Chisholm apardığı tədqiqatda 8-18 yaş aralığında olan şəxslərin gündə 8 saat texnoloji vasitələrdən istifadə etdiyini müəyyən etmişdir (14, s. 80). Berson isə xüsusən 12-18 yaş aralığında olan yeniyetmə qızların zamanlarının böyük bir qismini sosial şəbəkələrdə və mesajlaşaraq keçirdiklərini aşkarlamışdır (13, s.164). Hazırda televizor və sosial şəbəkələrin aqressiv davranışlara səbəb olduqları tapılmışdır. Mitrofan, Paul, Weich və Spencerin 2009-cu ildə apardıqları tədqiqata görə, uşaqların aqressiv davranışları ilə onların izlədikləri video və ya filmlər arasında əlaqə var (6, s. 84). Xüsusilə yeniyetmələr üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmələrin izlədikləri zorakılığa istiqamətlənmiş videolar onların sosial çevrələrinə və valideynləri ilə münasibətlərinə yüksək dərəcə də təsir edən amildir (7, s.178).

Anderson və Bushmanın apardıqları tədqiqata görə yeniyetmələrdə internet istifadəsində nəzarətin olmaması və zaman idarəsinin itirilməsi onlarda fiziki aqressiyaya səbəb olur. Bu halı yaşayan yeniyetmələr öz davranış və hisslərini kontrol etməkdə çətinlik çəkirlər (11, s.355). Holman və dostlarının yeniyetmələr üzərində apardıqları tədqiqata görə kontrolsuz şəkildə internetdən istifadə edən yeniyetmələrdə sosial inkişafın zəiflədiyi, özünüqiymətləndirmə probleminin yaranmasını aqressiv davranışların müşahidə olunduğu müəyyən olunmuşdur (3, s.168). Yeniyetmələrdə internet asılılığının yayılmasını 7 ölkə müqayisəli şəkildə aparmışdır. Tədqiqatlar Yunanıstan, İspaniya, Polşa, Almaniya, Rumıniya, Hollandiya və İslandiya keçirilmişdir. Alınan nəticələr müqayisəli təhlil olunmuşdur. Oğlan və qızların nəticələri arasında statistik fərqlər tapılmışdır. İnternet asılılığının yayılma faizi ən kiçik İslandiya (7,9 %), ən böyük isə İspaniyada (22,8 %) müəyyən olunmuşdur (20, s. 5).

Azərbaycanda isə internet asılılığının tədqiq edilməsi üçün internet asılılığı şkalası Xəzər universitetinin psixologiya departamentinin aparıcı müəllimi Mələk Kərimova tərəfindən adaptasiya olunmuşdur (18). 2013-cü ildə Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransda AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun üzvləri Rəsmiyyə Mahmudova və Lətif Tərverdiyev tərəfindən “Uşaq və yeniyetmələrin internetin zərərli təsirlərindən qorunması problemləri” adlı nəzəri məqalə dərc olunmuşdur (1).

Tədqiqatın material və metodları

İştirakçılar: Tədqiqat Nəsimi rayonu 266 sayılı tam orta məktəbində təsadüfi seçim üsulu ilə 137 respondentin tədqiqata cəlb olunması ilə keçirilmişdir. Tədqiqat 2 ay ərzində sinif bölgüləri əsasında aparılmışdır. Bu müddət ərzində 7, 8, 9, 10 və 11-ci siniflər olaraq ardıcıl şəkildə testlər keçirilmişdir. Test və razılıq vərəqəsi haqqında məlumatlar hər bir sinif bölgüsünə qrup şəklində izah olunmuşdur. Həmçinin tədqiqatın aparılma məqsədi və hədəfləri iştirakçılara izah edilmişdir. Qrup şəklində aparılan testləşdirmənin keçirilməsi zamanı respondentlərə müdaxilənin qarşısı alınmışdır.

Tədqiqata cəlb edilən respondentlər bir sıra meyarlar əsasında seçilmişdirlər:

- 12-17 yaş arası kiçik və böyük yeniyetmələr;
- Tədqiqatda iştirakı həm özü, həm də valideyni tərəfindən təsdiqlənən yeniyetmələr;
- Tədqiqata istəkli şəkildə razılıq verən yeniyetmələr;
- Fiziki və ya zehni pozuntuları olan yeniyetmələrin iştirakının olmaması.

Tədqiqatda iştirak etmək istəməyən yeniyetmələr etik standartların qorunulması məqsədi ilə tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Tədqiqatın mərhələləri: Tədqiqatın dörd istiqamətdə aparılmışdır. İlk istiqamət kimi tədqiqatın planı tərtib olunaraq, testlər seçilmişdir. Model kross-seksional olaraq müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın bu mərhələsində respondentlərdən ayrı ayrılıqda tədqiqatın keçirilməsi üçün məlumatlı razılıq vərəqəsi ilə icazə alınmışdır. Tədqiqatın aparılma şərtləri ilə razı olmayan məktəblilər bu tədqiqata cəlb edilməmişdir. Tədqiqatın keçirilməsi zamanı ilkin olaraq çap formasında hazırlanan testlər iştirakçılar üçün qovluqlara yerləşdirilmişdir.

Tədqiqatın ikinci istiqamətində tədqiqatçı araşdırmanın məqsədini iştirakçılara izah edərək tədqiqatı istənilən zaman tərk etmə hüquqlarının olduğunu bildirmişdir. Könüllü şəkildə aparılan tədqiqatdan alınan nəticələrin gizliliyi və anonimliyinin qorunması və yalnız elmi işlərin aparılmasında istifadə olunacağı respondentlərə şəfahi şəkildə yenidən izah olunmuşdur. Tədqiqat Nəsimi rayonu 266 sayılı tam orta məktəbdə keçirilmişdir. Tədqiqatda 137 respondent könüllü olaraq iştirak etmişdir. Bu müddət ərzində tədqiqatda iştirak edən şagirdlər oxuduqları sinif bölgüsü ilə ardıcıl olaraq testdən keçirilmişdir. Tədqiqat 2 ay ərzində davam etmişdir. Testlərin keçirilməsi hər bir respondentə izah olunmuş və qrup şəklində müdaxilə olmadan yekunlaşmışdır. Hissəvi şəkildə aparılan testləşdirmə 60-80 dəqiqə ərzində aparılmışdır.

Tədqiqatın üçüncü istiqaməti testlərdən əldə olunan məlumatların emalından ibarət olmuşdur. Göstəricilərin statistik analizi planlaşdırılmış istiqamətdə aparılmışdır. Nəticələrin işlənməsi üçün SPSS 21.0 statistik proqram paketindən istifadə olunmuşdur. Əldə olunan aqressiya və internet asılılığı göstəriciləri arasında statistik əlaqənin müəyyənliyi üçün Pearson's əmsalından istifadə olunmuşdur. Statistik əhəmiyyətliyi qiymətləndirilməsi $p < 0,05$ olaraq qəbul edilmişdir.

Tədqiqatın son istiqaməti olaraq əldə olunan nəticələr toplanılıb məqalə şəklində salınmışdır. Sağlamlıq strategiyası təlim mərkəzi və 5 saylı uşaq poliklinikasının mütəxəsisləri tərəfindən tədqiqatın gedişatı və əldə olunan nəticələr müzakirə edilmişdir.

İstifadə olunan testlər: Tədqiqatda iki şkala istifadə olunmuşdur. İnternet asılılığı şkalası (İnternet addiction scale-İAS) bir neçə illər ərzində bir çox müəlliflər tərəfindən adaptasiya edilmiş və sual sayı ölkə və əhali dəyərlərinə görə standartlaşdırılmışdır. Tədqiqatda istifadə etdiyimiz testin sonuncu 2010-cu ildə Gunuc və Kayri müəlliflərinin adaptasiya etdikləri versiyadır. Bu sonuncu versiya Türkiyədə aparılmışdır. Bu versiyanın Azərbaycana adaptasiyada seçilmə məqsədi Türkiyə və Azərbaycan əhalisinin bir birlərinə yaxın milli-mənəvi dəyərlərə sahib olmasıdır.

Tədqiqatda istifadə olunan İnternet asılılığı şkalası Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Xəzər universitetinin psixologiya departamentinin müəllimi Mələk Kərimova və Selim Gunuc tərəfindən etibarlılığı yoxlanaraq adaptasiya edilmişdir (17, s. 44).

Test 35 sualdan ibarətdir. Testin 35 sualı 4 subalt bölgü şəklində ayrılmışdır.

- Əksiklik subalt bölgü – 1-11 suallar;
- Nəzarət etməkdə çətinlik subalt bölgü – 12-21 suallar;
- Funksional pozulma subalt bölgü – 22-28 suallar;
- Sosial təcridolma subalt bölgü – 29-35 sualları əhatə edir.

Test likert tipindədir. Hər sualı yalnız bir qiymətləndirmə ilə cavablandırmaq olar. Testin sualları 1-bal “qəti razı deyiləm”, 2-bal “razı deyiləm”, 3-bal “qərarlıyam”, 4-bal “razıyam” və 5-bal “tamamilə razıyam” kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatda istifadə olunan digər şkala aqressiyanın ölçülməsində tez-tez istifadə olunan Buss-Perry aqressiya şkalasıdır. Buss-Durkee düşmənçilik testindən formalaşmış, 29 sual və 5 cavabdan ibarət likert tipli testdir. Test fiziki aqressiya, verbal aqressiya, hirs və düşmənçilik hissələrini ölçməyi hədəfləyir. Fiziki aqressiya subalt şkalası 9 bənd, verbal aqressiya subalt şkalası 5 bənd, hirs subalt şkalası 7 bənd, düşmənçilik subalt şkalası isə 8 bənddən ibarətdir. Bəndlər 1 bal – “qəti şəkildə qatılmıram”, 2 bal – “qatılmıram”, 3 bal – “qərarlıyam”, 4 bal – “qatılıram”, 5 bal – “tamamilə qatılıram” cavabları ilə qiymətləndirilir.

Testin subalt göstəricilərinə aid olan bəndləri aşağıda verilmişdir:

- Fiziki aqressiya subalt şkalası – 2, 5, 8, 11, 13, 16, 22, 25, 29 bəndləri;
- Qəzəb subalt şkalası – 1, 9, 12, 18, 19, 23, 28 bəndləri;
- Düşmənçilik subalt şkalası – 3, 7, 10, 15, 17, 20, 24, 26 bəndləri;
- Verbal aqressiya – 4, 6, 14, 21, 27 bəndləri.

Şkalanın yalnız iki bəndinin cavablandırılması əksinə hesablanılır. Buna 9-cu (Sakit təbiətli insanam) və 16-cı bəndlər (İnternetdən istifadə etmədiyim zamanlarda belə interneti fikirləşirəm) aiddir.

Verilənlərin statistik təhlili və izahı: İnternet asılılığı ilə aqressiv davranışlar arasında statistik əlaqənin araşdırılması üçün Cohenə görə müəyyən olunan əmsal göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Pearson korrelyasiya əmsalı vasitəsi ilə əlaqələrin araşdırılması aparılmışdır. Aşkarlanan korrelyasiya əmsalının dərəcələndirilməsi $r < 0,10$ əhəmiyyətsiz, $r = 0,10-0,30$ kiçik ilə orta göstəricisini, $r = 0,30-0,50$ orta ilə böyük göstəricisini və $r > 0,50$ daha çox böyük əlaqə göstəricisini ifadə edir.

İnternet asılılığının əksiklik, nəzarət etməkdə çətinlik, funksional pozulma, sosial təcrid subalt göstəriciləri ilə Buss-Perry aqressiya testinin fiziki aqressiya, düşmənçilik, qəzəb və verbal aqressiya subalt göstəriciləri arasında statistik əlaqə araşdırılmışdır. Bu əlaqənin yoxlanılması üçün Pearson əmsalından istifadə olunmuşdur (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1. İnternet asılılığı və aqressiya göstəriciləri arasında əlaqənin statistik təhlili

		Fiziki aqressiya	Düşmənçilik	Qəzəb	Verbal aqressiya
Əksiklik	Pearson	,349"	,257"	,417"	,010
	korrelyasiyası (r.)	,000	,002	,000	,910
	Sig. Sayı	137	137	137	137
Nəzarət etməkdə çətinlik	Pearson	,311"	,216'	,314"	-,012
	korrelyasiyası (r.)	,000	,011	,000	,893
	Sig. Sayı	137	137	137	137
Funksional pozulma	Pearson	,261"	,182'	,250"	,022
	korrelyasiyası (r.)	,002	,033	,003	,795
	Sig. Sayı	137	137	137	137
Sosial təcrid	Pearson	,167	,204'	,219"	-,121
	korrelyasiyası (r.)	,051	,017	,010	,159
	Sig. Sayı	137	137	137	137

(")=0,001 statistik əhəmiyyətlik göstəricisi ifadə edir.

(')=0,05 statistik əhəmiyyətlik göstəricisini ifadə edir.

Aparılan statistik əlaqə zamanı əksiklik subalt göstəricisi ilə fiziki aqressiya arasında ($r=,349$, $p=,000$) orta dərəcədə, düşmənçilik subalt göstəricisi arasında ($r=,257$, $p=,002$) kiçik ilə orta dərəcədə, qəzəb subalt göstəricisi arasında ($r=,417$, $p=,000$) böyük dərəcədə statistik əlaqə aşkarlanmışdır. Ancaq əksiklik subalt göstəricisi ilə verbal aqressiya subalt göstəricisi arasında ($r=,010$, $p=,910$) əhəmiyyətsiz dərəcədə korrelyasiya və statistik əhəmiyyətsiz əlaqə aşkarlanmışdır.

Əksiklik subalt göstəricisi insanların internetdən kənar qaldıqları zaman özlərini narahat və sıxıntılı hiss etmələri və internet istifadəsinin kəsildikdə yaranan gərginliklərin yaranmasını xarakterizə edir. İnsanların internetin kəsilməsi ilə əlaqəli yaşadıkları sıxıntıların aqressiyanın növləri ilə əlaqəsinin olma ehtimalını gözdən keçirdikdə, əksiklik göstəricisi ilə qəzəb subalt göstəricisi arasında böyük korrelyasiyanın olduğu aşkarlanmışdır. Həmçinin bu əlaqənin düz mütənasib olması praktikada da öz əksini tapır. İnternet əlaqəsi qurmaqda və bu əlaqənin kəsilməsi zamanı çətinlik yaşayan insanların qəzəb hissini keçirməsi qaçılmazdır. Bu əlaqənin kəsilməsi qəzəbin artmasına səbəb olur ki, bu da göstəricilər arasında əlaqənin düz mütənasib olmasını sübut edir.

Fiziki aqressiya göstəricisi ilə əksiklik göstəricisi arasında orta dərəcədə korrelyasiya tapılmışdır. Bu əlaqənin statistik əhəmiyyətli şəkildə aşkarlanması, bu tip internet əksikliyi duyan insanların fiziki aqressiya tətbiq etmək ehtimalını bizə statistik cəhətdən sübut edir. Praktikada isə internet əlaqəsinin kəsilməsi ilə fiziki aqressiyaya baş vuran yeniyetmələrin davranışları məlumdur və bu əlaqə də düz mütənasib aşkarlanmışdır. Digər bir əlaqə düşmənçilik hissi ilə əksiklik göstəricisi arasında kiçik ilə orta dərəcədə statistik əlaqənin tapılmasıdır. İnternet əksikliyi yaşayan yeniyetmələrin düşmənçilik hisslərinin olması düz mütənasib aşkarlanmışdır.

Ancaq internet əksikliyi göstəricisi ilə verbal aqressiya arasında əlaqə aşkarlanmamışdır. Müəyyən olunan bu göstəricilər arasında əhəmiyyətsiz dərəcədə korrelyasiya görülmüşdür. İnternet əksikliyi yaşayan insanların verbal aqressiya göstəricisi arasında əlaqənin aşkarlanacağını gözlərkən, testlərin tətbiq olunduğu respondentlərin yaş həddini nəzərə almalıyıq. Tədqiqatda respondentlərin kiçik və böyük yeniyetmələr olması, onların internet əksikliyi yaşamaqlarını dilə gətirməməkləri, verbal şəkildə hisslərin ifadə edilməməsi ehtimalı statistik təhillərlə sübut olunur. Həmçinin verbal aqressiyanın üzə çıxması fiziki aqressiyanın əksiklik göstəricisi ilə əlaqəsinə təsir edə bilmə ehtimalını yaradır.

İnternet asılılığı testinin subalt göstəriciləri ilə Buss-Perry şkalasının subalt göstəriciləri arasında əlaqələri təhlil etdikdə, bir çox əlaqələrin kiçik olduğu müəyyən olunmuşdur. Yalnız qəzəb subalt göstəricisi ilə əksiklik göstəricisi arasında böyük korrelyasiya aşkarlanmışdır.

Almaniyada keçirilmiş tədqiqatda isə internet istifadəsi ilə verbal aqressiya arasında əlaqə aşkarlanmışdır. Bu əlaqənin mövcudluğu bir sıra müxtəlif amillərdən asılı olduğu qeyd edilmişdir. Bu amillərə misal olaraq yeniyetmələrin ailə və sosial çevrələri ilə münasibətləri olmuşdur (9, s. 18).

İnternet istifadəsi zamanı nəzarət problemi yaşayan yeniyetmələrdə fiziki aqressiya ($r=,311$, $p=,000$) və qəzəb ($r=,314$, $p=,000$) subalt göstəriciləri ilə orta dərəcədə müsbət əlaqə aşkarlanmışdır. Əldə olunan nəticə internet istifadəsi zamanı nəzarətin itirilməsi yeniyetmələrdə fiziki aqressiya və qəzəb hissinin formalaşması ilə əlaqəlidir. İnternet istifadəsi zamanı nəzarət problemi ilə düşmənçilik subalt göstəricisi arasında ($r=,216$, $p=,011$) kiçik əlaqə aşkarlanmışdır. Nəzarət etməkdə çətinlik subalt göstəricisi ilə verbal aqressiya ($r=,012$, $p=,893$) arasında əlaqə müəyyən olunmamışdır.

Anderson və Bushmanın apardıqları tədqiqata görə yeniyetmələrdə internet istifadəsində nəzarətin olmaması və zaman idarəsinin itirilməsi onlarda fiziki aqressiyaya səbəb olur. Bu halı yaşayan yeniyetmələr öz davranış və hisslərini kontrol etməkdə çətinlik çəkirlər (11, s. 355).

Yeniyetmələrdə funksional pozulma onların sosial çevrələrində münasibət problemləri yaşadıklarını xarakterizə edir. Funksional pozulma ilə fiziki aqressiya ($r=,261$, $p=,002$) və qəzəb ($r=,250$, $p=,003$) göstəriciləri arasında kiçik ilə orta dərəcədə korrelyasiya olduğu aşkarlanmışdır.

Əldə olunan nəticə praktikada da özünü göstərir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və ya ailə üzvləri ilə münasibətlərin davamiyyətində problem yaşayan yeniyetmələrdə qəzəb hissi və fiziki aqressiya görünür. Özünü təsdiq axtarışı aqressiyanın bu istiqamətləri ilə özünü biruzə verir. İnternetin istifadəsi ilə funksional pozulma yaşayan yeniyetmələr onlarda yaranan aqressiyanı sosial çevrələrində əks etdirirlər.

Holman və dostlarının yeniyetmələr üzərində apardıqları tədqiqata görə kontrolsuz şəkildə internetdən istifadə edən yeniyetmələrdə sosial inkişafın zəiflədiyi, özünü qiymətləndirmə probleminin yaranmasını aqressiv davranışların müşahidə olunduğu müəyyən olunmuşdur (3, s. 168).

Funksional pozulma ilə düşmənçilik göstəricisi arasında ($r=,182$, $p=,033$) və kiçik əlaqə aşkarlanmışdır. Ancaq verbal aqressiya ($r=,022$, $p=,795$) arasında əlaqə tapılmamışdır. Göstəricilər arasında əlaqələrin araşdırılması zamanı sosial təcrid ilə fiziki aqressiya ($r=,167$, $p=,051$) və verbal aqressiya ($r=,121$, $p=,159$) arasında statistik əhəmiyyətli korrelyasiya tapılmamışdır. Bunu praktikada müşahidə edirik. İnternetin istifadəsi sayəsində sosial təcrid yaşayan yeniyetmələr izolyasiya olunaraq öz aqressiyalarını fiziki və verbal şəkildə ifadə edə bilmirlər. Aqressiyanın aktiv formada olmaması hisslərin və düşüncələrin boğulmasına səbəb olur ki, bu da başqa fəsadlara gətirib çıxardır. Sosial təcrid göstəricisi ilə düşmənçilik ($r=,204$, $p=,017$) və qəzəb ($r=,219$, $p=,010$) göstəriciləri arasında kiçik statistik əhəmiyyətli əlaqə tapılmışdır.

Yeniyetmələrin həyatında sosial çevrədən uzaqlaşmaq, internet vasitəsi ilə qurulan virtual dostluqların real şəxsiyyətlərarası münasibətlərə əvəz etmək, qurulan virtual dünyada özünü təsdiq axtarmaq və real hadisələrdən uzaqlaşmaq kimi dəyişikliklərin baş verməsi düşmənçilik və qəzəb hissləri ilə kiçik dərəcədə əlaqəli olduğu aşkarlanmışdır. Bu yeniyetmələrin internet vasitəsilə sosial təcridinin başqa amillərlə də əlaqəli olduğunu sübut edir.

İnternet vasitəsi ilə sosial izolyasiya yaşayan yeniyetmələr depressiv əhval ruhiyyədə olaraq, cəmiyyətdə özlərini təsdiq ehtiyacını virtual aləmdə tapmağa çalışırlar. Beləliklə, hisslərin və düşüncələrin cəmiyyətdə ifadəsi passiv forma alır və bəzən natamam şəkildə ifadə olunur (15, s. 12).

Türkiyədə yeniyetmələr üzərində aparılan tədqiqatda bizim apardığımız tədqiqat ilə oxşar statistik nəticələr əldə edilmişdir. Yəni verbal aqressiya ilə internet asılılığı şkalasının subalt göstəriciləri arasında əlaqə aşkarlanmamışdır. Türkiyədə yeniyetmələr üzərində aparılan tədqiqatdan fərqli olaraq, bizim tədqiqatda fiziki aqressiya və düşmənçilik göstəriciləri ilə internet asılılığı şkalasının bəzi subalt göstəriciləri arasında əlaqə aşkarlanmışdır (4, s. 225).

Aparılan tədqiqatın nəticəsində internet asılılığının bəzi göstəriciləri ilə bəzi aqressiv davranışlar arasında əlaqə tapılmışdır. İrəli sürülən fərziyyə özünü doğrultmuşdur. İnternet əksikliyi göstəricisi ilə qəzəb göstəricisi arasında böyük statistik əhəmiyyətli əlaqə tapılmışdır. Tədqiqatın nəticələri bundan sonra aparılacaq elmi işlərin təhlili və məqsədi üçün böyük rol oynayır. Tədqiqatın aparılmasında iqtisadi maraqlar güdülməmişdir. Kor tədqiqatın aparılması üçün şərait yaradılmamışdır. Tədqiqatda daxili etibarlılığı keçərli nəticə əldə edən Buss-Perry aqressiya şkalasının Azərbaycana adaptasiya olunması tövsiyə olunur. Tədqiqat yeniyetmələrin internet istifadəsi və aqressiv davranışları haqqında həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən geniş məlumatlara sahibdir. Bizim cəmiyyətimizdə bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması praktik psixoloqlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Əldə olunan məlumatların yeniyetmələr ilə praktiki işlərdə istifadəsi tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Mahmudova R., Tarverdiyev L. Uşaq və yeniyetmələrin internetin zərərli təsirlərindən qorunması problemləri // AMEA, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, 2013, ss. 46-49.
2. Aslan Nesibe. Ergenlerde internet bağımlılığı, yaygınlığı, nedenleri ve sonuçları üzerine bir araştırma // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, №: 65, Ağu., 2019, ss. 945-957.

3. Cömert T.İ., Kayıran S.M. Çocuk ve ergenlerde internet kullanımı // Ç. Dergisi, №: 10 (4), 2010, ss. 166-170.
4. Durak Ö.G., Ünal Ş., Erdoğan A., Bal F. Lise öğrencilerinde problemlili internet kullanımı ile saldırgan davranışların ilişkisi: Özel Ahmet Şimşek Anadolu Lisesi örneği // Üçüncü Sektor Sosyal Ekonomi, 2018, №: 53(1), ss. 217-228.
5. Şahin C., Tuğrul M. İlköğretim öğrencilerinin bilgisayar oyunu bağımlılık düzeylerinin incelenmesi // Zeitschrift Für Die Welt Der Türken, №: 4(3), 2012, ss. 115-130.
6. Öz S., F. Öfke Yönetimi eğitiminin ergenlerde öfke ile başa çıkma ve iletişim becerilerine etkisi // TC. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri, Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı, Doktora tezi, İzmir: 2008, 194 s.
7. Arthur E. Jongsma., Peterson L.M., McInnis W.P., Bruce T.J. The child psychotherapy treatment planner. Wiley, 2014, 505 p.
8. Arnett J.G. Stanley Halls adolescence: Brilliance and Nonsense // History of psychology, Clark University, Vol. 9, №: 3, 2006, pp. 186-197.
9. Appel M., Stiglbauer, Batinic B., Holtz P. Internet use and verbal aggression: The moderating role of parents and peers // Journal Computers in Human Behavior, pp. 1-32.
10. Anderson C.A., Huesmann L.R. Human Aggression: A Social-Cognitive View // In Hogg MA, Cooper J. The Sage Handbook of Social Psychology, London: Sage Publications, 2003, pp. 296-323.
11. Anderson C.A., Bushman B.J. Effects of violent video games on aggressive behaviour, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal and prosocial behaviour: A metaanalysis of the scientific literature // Psychosocial Science, 2001, №: 12, pp. 353-359.
12. Allahverdişipour H., Bazargan M., Farhadinasab A. and Moeini B. Correlates of video games playing among adolescents in an Islamic country // BMC Public Health, 2010, №: 10, 2010, pp. 1-7.
13. Berson I., Berson M. Digital literacy for effective citizenship // Social Education, 2003, №: 67(3), pp. 164-167.
14. Chisholm J.F. Cyberspace violence against girls and adolescent females // Annals New York Academy of Sciences, 2006, №: 1087, pp. 74-89.
15. Colwell J., Payne J. Negative correlates of computer game play in adolescents // British Journal of Psychology, 2000, №: 91, pp. 295-310.
16. Gross E.F. Adolescent internet use: What we expect, what teens report // Journal of Applied Developmental Psychology, 2004, №: 25, pp. 633-649.
17. Jeong H., Woo Y. H., Jo S. J., Lee S. Y., Lee H. K. Gaming patterns and related symptoms in adolescents using cluster analysis: Baseline results from the internet user cohort for unbiased recognition of gaming disorder in early adolescence (iCURE) study // Environmental research, Published by Elsevier Inc. 2019, pp. 1-32.
18. Kerimova Melek, Gunuc Selim. Adaptation of Internet Addiction Scale in Azerbaijani Language: A Validity-reliability and Prevalence Study // Journal of education and training studies, Published by Redfame, Vol. 4, №: 1, Jan., 2016, pp. 39-48.
19. Kuss D. J., Rooij A. J., Shorter G. W., Griffiths M. D. Internet addiction in adolescents: Prevalence and risk factors // Computers in Human Behavior, №: 29, 2013, pp. 1987-1996.
20. Tsitsika A., Janikian M., Schoenmakers T., Tzavela E. Internet addictive behavior in adolescence: A cross-sectional study in seven european countries // Cyberpsychology, Vol. 17, 2014, pp. 1-8.

Analysis of the relationship between internet addiction and aggressive behavior in adolescents

Summary

The aim of the study was to determine the relationship between Internet addiction and aggression. The rapid development of the Internet creates the conditions for regular research. The changing needs for using the Internet over the years have led to ongoing research. The study was conducted on younger and older adolescents in secondary school No. 266 of Nasimi district. The survey was attended by 137 respondents. The study was conducted on randomly selected adolescents according to certain criteria. It consists of analyzing the statistical relationship between Internet addiction and the aggressive behavior of adolescents. The study found a connection between some indicators of Internet addiction and aggressive behavior. The hypothesis was justified. A statistically significant correlation was found between a measure of lack of internet and a measure of anger. The results of the study play an important role in the analysis and purpose of future scientific work.

Анализ взаимосвязи между интернет-аддикции и агрессивным поведением у подростков

Резюме

Целью исследования было определение взаимосвязи между интернет-зависимостью и агрессией. Бурное развитие интернета создает условия для регулярных исследований. Меняющиеся потребности в использовании интернета в разные годы заставляют проводить постоянные исследования. Исследование было проведено на младших и старших подростках в средней школе № 266 Насиминского района. В опросе приняли участие 137 респондентов. Исследование проводилось на случайно отобранных подростках по определенным критериям. Он состоит из анализа статистической связи между интернет-зависимостью и агрессивным поведением подростков. Исследование выявило связь между некоторыми показателями интернет-зависимости и агрессивным поведением. Гипотеза была оправдана. Статистически значимая корреляция была обнаружена между показателем отсутствия интернета и показателем гнева. Результаты исследования играют важную роль в анализе и цели будущей научной работы.

Rəyçi: p.f.d. A.Abbasova

Göndərilib: 22.05.2020

Qəbul edilib: 23.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/137-140

Mətanət Bahadur qızı Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehtiyeva_m@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: punktuasiya, vergül, orfoepiya, həmcins üzvlər

Key words: punctuation, comma, orthoepy, homogenous parts

Ключевые слова: пунктуация, запятая, орфоэпия, однородные члены.

Giriş

Müasir Azərbaycan dilinin tədrisi orta məktəbdə, eləcə də əksər ali məktəblərdə bir fənn kimi tədris olunur. Azərbaycan dilinin bir çox fakültələrdə tədrisinin əsas səbəbi doğma dilimizi daha dərindən mənimsəmək, orfoqrafik və orfoepik, leksik və qrammatik normalara düzgün əməl etməkdir. Qeyd edək ki, ixtisasından asılı olmayaraq, hər bir ziyalı Azərbaycan dilinin özünəməxsus dil qaydalarına əməl etməli, savadlı yazı mədəniyyətinə, gözəl və düzgün danışığa sahib olmalıdır. Bütün üslublarda dil normalarına düzgün şəkildə əməl olunmalıdır.

Bildiyimiz kimi, dilimizin tədrisi işində Azərbaycan dilinin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan dili dərslərinin düzgün elmi əsaslarla, pedaqoji prinsiplərə uyğun şəkildə aparılması ayrı-ayrı konkret problemlərlə əlaqədar ali məktəblərdə tələbələrin biliyini artırır, onların mühakimə qabiliyyətini inkişaf etdirir, zənginləşdirir.

Dilimizin bu və ya digər sahəsinə dair mövzuların dərindən və hərtərəfli öyrədilməsi ilə bağlı tədris zamanı qarşıya müəyyən problemlər çıxır. Bu problemlər istər fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, istərsə də morfologiya və sintaksis sahəsində ortaya çıxır. Dilçilər üçün bu problemlərdən bəziləri daha əsas, həll olunmalı məsələlərdir. Bəziləri isə peşəsindən asılı olmayaraq, istər tələbə, istər fəhlə, istər jurnalist, şair, yazıçı, deputat, nazir-hər bir kəs üçün ciddi və vacib olan məsələlərdir. Buna görə də bu cür problemlərin həll olunması üçün dilçilər tərəfindən müəyyən vəsaitlər hazırlanmalıdır.

Qeyd edək ki, bu gün təhsilimiz öz inkişafına görə müəyyən addımlar atmaqdadır. İstər orta məktəblərdə, istərsə də ali məktəblərdə yeni təlim metodlarından istifadə, İKT sahəsində müəyyən irəliləyişlər göz qabağındadır. Azərbaycan dilinin tədrisi də bu gün müasir səviyyədə, müasir tələblərə uyğun şəkildə tədris olunur. Dilimizin tədrisi zamanı qarşıya çıxan müəyyən problemlər var ki, onlar dilçi alimlər tərəfindən birmənalı qarşılınmır. Xüsusən də, ali məktəb dərslərlərində müəyyən dil qaydaları, müəyyən mövzularda bəzi məqamlar birmənalı qarşılınmır. Hətta onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dil qaydaları orta məktəb dərslərində bir cür, ali məktəb dərslərində isə fərqli verilir. Bu problemləri dilçi-müəllimlər diqqət mərkəzində saxlamalı, xüsusən də ali məktəbdə dilimizi tədris edən müəllimlərimiz müqayisəli şəkildə tələbələrə tədris etməlidir. Fikir müxtəlifliyinə rast gəlinən zaman müqayisəli fikirlərə münasibət bildirməli, subyektiv yanaşma prinsipinə əməl etməlidir. Çünki tələbələr orta məktəb biliklərinə əsaslanaraq yeni biliklər əldə edirlər. Bu yaxınlarda həmkarlarım Həmzə Əliyev və Arif Kazımovun orta məktəb müəllimləri və abituriyentlər üçün hazırladıqları “Azərbaycan dilindən suallar və cavablar” kitabı [1] diqqətimi çəkdi. Kitabda müəlliflər orta məktəb müəllimləri tərəfindən onlara ünvanlanan mübahisəli, problemli görünən sualları cavablandırmışlar. Fikrimcə, belə mövzular həm də vaxtaşırı dəyirmi masalar təşkil edilməklə də müzakirə olunmalıdır.

Bu gün dilimizin tədrisində qarşıya çıxan problemlərdən daha çox diqqəti çəkən məqamlardan bəzilərinə nəzər salaıq. Bu məsələlərdən biri punktuasiya ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, dilçiliyimizə nəzər saldıqda görürük ki, durğu işarələri haqqında bir çox metodik vəsaitlər, kitablar yazılmışdır. Ə.Qarabağlının “Orta məktəbdə punktuasiya metodikası”, M.Şirəliyev və M.Hüseynovun “Azərbaycan dilinin durğu işarələri”, M.Hacıyevin “Durğu işarələri” kitabı və digərləri prof. Zərifə Budaqovaya qədər yazılmış vəsaitlərdir. Prof. Z.Budaqovanın “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabı [2] isə 1977-ci ilin nəşridir və durğu işarələri haqqında yazılan ən sanballı əsər hesab oluna bilər. M.Həsənovun “Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədrisinə dair” (1991) kitabı [3] isə sonrakı illərin məhsuludur. Müasir dövrimizdə durğu işarələri barədə sintaksisdən bəhs edən bir çox ədəbiyyatlarda məlumata rast gəlirik. 2011-ci ildə Həmzə Əliyev və Arif Kazımovun nəşr etdirdikləri “Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları” adlı kitabı da maraqlı doğuran

kitablardandır. Bu sıraya V.Dumanoglu və İ.Əsgərin “Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri” kitabını da əlavə edə bilərik [4]. Kitab 2016-cı ilin nəşridir. Prof. Mahirə Hüseynovanın “Müasir Azərbaycan dilində punktuasiya məsələləri” kitabında durğu işarələri ilə bağlı müəllifin zəruri saydığı və tədris prosesində vacib hesab etdiyi məsələlər dilçiliyin müasir nailiyyətləri baxımından izah edilir, həmçinin durğu işarələrinin praktik aspektləri zəngin dil materialları əsasında təhlil olunur. Bu kitab isə 2017-ci ilin nəşridir [5]. Həmçinin Nabatəli Qulamoğlunun yeni nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili punktuasiyasının bəzi problemləri” kitabı durğu işarələri, onların işlədilməsi qaydalarına həsr olunmuş kitablar sırasındadır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, müəllifin sosial şəbəkədə durğu işarələri haqqında çox maraqlı bir məqaləsi də dərc olunmuşdur.

Durğu işarələri içərisində işlənmə tezliyinə görə ən geniş yayılmışı vergüdür. Yazılı nitqdə durğu işarələri ilə bağlı ən çox səhv də elə vergü ilə bağlıdır. *O* və ya *bu* əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət və ya say ilə ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulur. *O* şəxs və ya *bu* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələrindən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulmur [Z.Budaqova, 1977: 41-42]. Bu, Z.Budaqovanın fikridir. Prof. B.Xəlilov da alimin bu mülahizələrini təsdiq edir və əlavə olaraq onu da vurğulayır ki, mübtədə *o* şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda ondan sonra *bu* işarə əvəzliyi gələrsə, *o* şəxs əvəzliyindən sonra vergül işarəsi qoyulmalıdır. Prof. Q.Kazımov [2010: 154] isə yazıda şəxs əvəzliyindən sonra (isim, sifət, say və zərfdən əvvəl) vergül qoyulduğunu bildirir. V.Dumanoglu və İ.Əsgər [2016: 46] isə *o, bu* şəxs əvəzlilərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələri gəldikdə vergül qoyulmadığını diqqətə çatdırır. Bir məqamı da qeyd edirlər ki, bir vaxtlar mübtədə vəzifəsində işlənən *o, bu* əvəzlilərindən sonra, feil və köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, zərf də gəldikdə vergül qoyulmurmuş. B.Xəlilovun fikirləri Z.Budaqovanın fikirləri ilə üst-üstə düşür. Əslində bu cür fikir müxtəlifliyinin olması vergüldən istifadədə bir sərbəstlik yaradır. Etiraf etmək lazımdır ki, hal-hazırda da bu cür fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Yəni dəqiq sistem yoxdur. Prof. Ə.Əfəndizadənin [1988: 76] bir fikri diqqətimizi çəkir: “Bəzən ismin də qarşısında gələn *o, bu* mübtədalarından sonra vergülə ehtiyac duyulmayan hallar olur. Məsələn, “O Kiyevdən dünən qayıdıb”, “Bu Nəsiminin heykəlidir” kimi cümlələrdə *o, bu* əvəzliləri yalnız mübtədə kimi çıxış edir, təyinlə qarışdırılmır. *O, bu* əvəzliləri mübtədə vəzifəsini daşıyarkən onları təkə köməkçi sözlərin qarşısında vergü ilə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, belə halda həmin əvəzlilər heç vaxt təyin ola bilmir. Məsələn, “O da qaynaqçdır”. Ə.Əfəndizadə *o, bu* əvəzliləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra yalnız köməkçi söz gəldikdə vergüldən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edir.

Fikrimizcə, *o, bu* əvəzliləri mübtədə vəzifəsində işlənərkən onlardan sonra vergül işarəsinin qoyulmasına dair vahid bir qayda yaradılmalıdır. Bu zaman vergüldən istifadədə sərbəstliyin qarşısı alınar.

Prof. M.Şirəliyev və M.Hüseynov *o, bu* əvəzlilərindən sonra isim, sifət, say gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab etmişlər.

Prof. İ.Məmmədli *o, bu* əvəzlilərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab edir. *O, bu* əvəzliləri mübtədə vəzifəsində işlənərkən özündən sonra feil və köməkçi nitq hissələri (feili sifət və modal sözlərdən başqa) gələrsə, vergül qoyulmadığını vurğulayır. Prof. A.Axundov [1992: 185] qeyd edir ki, durğu işarələrindən yazılan kitablarda ən çox durğu işarələrinin qrammatik mahiyyəti açıqlanır. Fonetik vəzifəyə önəm verilmir. Xüsusən, vergül işarəsi başdan-başa qrammatik yüklə yüklənir. Alim yazır: “Doğrudanmı belədir? Nə üçün, məsələn, “O kitab oxumaqla vaxtını keçirirdi” cümləsində *o* sözü ilə *kitab* sözü arasında heç bir fasilə olmadığı halda, biz *o* sözündən sonra vergül işarəsi qoyulmalıyıq? Və yaxud, nə üçün “O özü də kitab oxumağı sevirdi” cümləsində isə *o* sözü ilə *özü də* sözü arasında fasilə verildiyi halda həmin durğu işarəsindən istifadə etməyə? Ancaq ona görə ki, dilçilik kitablarında belə yazılır?”. Alim yazılı dildə durğu işarələrindən çox istifadəni məqbul hesab etmir, rus dili, eləcə də Avropa dillərində durğu işarələrindən istifadənin məhdudluğunu alqışlayır. Fikrimizcə, durğu işarələri yazılı nitqimizdə zəruri olan hallarda işlənərsə, onların işlənmə yeri də dəqiq və mübahisəsiz olar. Məs.: vergülün 54 işlənmə yeri göstərilir və hər bir halda onun qoyulması tələb olunursa, bu qaydaları yadda saxlamaq və yazılı nitqə tətbiq etmək çox mürəkkəb və çətin bir işə çevrilir. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, inkişaf etmiş dillər sırasında olan ingilis dilində vergüldən nadir hallarda, işlənməsinə zəruriyyət duyulduqda istifadə olunur.

Puntuasiya sahəsində problem təkə vergül işarəsi ilə bağlı qarşıya çıxmır. Bu sahədə birmənalı qəbul olunmayan digər faktlara da rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu gün hamımız üçün stolüstü kitab ola biləcək “Müasir Azərbaycan dili” dərslisinə ehtiyac böyükdür. Baxmayaraq ki, dilçilərimizin bu sahədə ərsəyə gətirdikləri dərslilər var, amma bəzi məsələlərdə fikir müxtəlifliyinə rast gəldiyi üçün dilçi alimlərin birgə əməyi sayəsində yeni dərslinin hazırlanması labüddür.

Azərbaycan dili qədim tarixi köklərə malik olan, orijinal qrammatik quruluşu, fonetik və leksik tərkibi, zəngin sözyaratma qabiliyyəti olan bir dildir. Alman filoloqu Fridrix Maks Müller dilimiz haqqında demişdir: "Sanki dünya dilçiləri bir yerə yığılıb, Azərbaycan türkcəsini yaradıblar və deyiblər ki, baxın, dil belə olar".

Azərbaycan dili hər bir müstəvidə böyükdür, hər bir nöqtədə zəngin və gözəl görünür. Prof.Q.Kazımov [2010: 13] dilimiz haqqında belə yazır: "Bu dil ulu babalarımız arattalılardan üzü bəri yaşamış qədim aborigen Azərbaycan türk tayfalarının dil yadigarıdır və uzun bir yol keçdiyindən inkişaf səviyyəsi ilə başqa türk dillərindən fərqlənir".

Dilimiz daim inkişafdadır. Dilin inkişafı prosesində qarşıya müxtəlif mübahisəli məsələlər çıxır. Bu məsələlərin bir qismini həll etmək mümkün olduğu halda, digər bir qismi cavabsız qalır. Dilimizlə bağlı yazılan dərsliklərdə bəzən axtardığımız bütün suallara cavab tapa bilmirik. 50-60 il öncə yazılmış dərsliklər yeni tələblərlə tam səsleşə bilmir. Buna görə də dilçilikdə fikir müxtəlifliyi öz əksini tapır. Bu gün ali məktəblərdə təhsil alan tələbələr də bu çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinliklər özünü qrammatikanın əksər sahəsində göstərir desək, yanılmırıq.

"Bildiyimiz kimi nəzəri linqvistika dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri üzrə dil qaydalarını, fonetik, leksik, qrammatik məfhumları, onların funksiyasını, qrammatik quruluşu və s. araşdırırsa, tətbiqi linqvistika alınmış nəzəri biliyin tətbiq edilməsini, nitqdə nə cür reallaşmasını və s. araşdırır. Bir sözlə, fonetik məfhumlar, sözlərin leksik-semantik mahiyyəti, qrammatik linqvistikanın araşdırdığı və analiz etdiyi predmetlərdəndir" [Hümmətova, 2017: 9].

Tələbələrlə işləyən zaman, xüsusən də, linqvistik təhlil zamanı cümlə üzvləri ilə bağlı müxtəlif mübahisəli fikirlər ortaya çıxır. Sözlərin tələffüzü ilə bağlı qarşıya çıxan mübahisəli məsələlər, ismi və feili xəbərlərin ifadə vasitələri, sadə və mürəkkəb xəbərlər, zərfliliklə tamamlığın qarışdırılması, *o, bu* əvəzliliklərindən sonra vergülün işlənmə məqamları, xəbərdən əvvəl gələn bəzi sifətlərin hansı cümlə üzvü kimi işlənməsi, ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında hansı tabelilik əlaqəsinin olması, həmcins üzvlü cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi və s. kimi məsələlər bu gün mübahisəli şəkildə izah olunur.

Dilimizdə müxtəlif linqvistik lüğətlər çap olunmuş və onlardan istifadə geniş vüsət almışdır. Bunlara sinonimlər, antonimlər, omonimlər lüğəti, alınma sözlər lüğəti, müxtəlif tərcümə lüğətlərini və s. misal göstərmək olar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dilimizin orfoepik lüğəti çənaətbəxş deyil. Düzdür, yazılı ədəbi dilimizin normaları tam müəyyənləşdirilmiş və bu sahədə bir çox işlər görülmüşdür. Lakin radioda, televiziya, çıxış və məruzələrdə, monoloji və dioloji nitqdə ədəbi tələffüz normalarına əməl olunmaması halları ilə qarşılaşıırıq, o zaman bu sahədə müəyyən işlərin görülməsinə ehtiyac olduğunu hiss edirik. Prof. B.Xəlilov [2007: 272] qeyd edir: "Orfoepiya qaydaları nə qədər sistemli işlənilib hazırlanarsa, bir o qədər ədəbi tələffüz normaları qaydasına düşər. Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepiya normaları heç kəs tərəfindən pozula bilməz. Ədəbi tələffüz normalarına əməl edən şəxslərin nitqi kamil, nitq mədəniyyətinin səviyyəsi isə yüksək olur".

Dilimizdə bir qisim sözlər vardır ki, tələffüzündə fərqli məqamlar üzə çıxır. Vahid bir qayda, vahid bir forma, tələffüz tapmaq çətinlik törədir. Əldə olan lüğətlər buna imkan vermir ki, istənilən sözün düzgün tələffüzünü müəyyənləşdirək. Buna görə də tələffüzlə bağlı müxtəlif problemlər yaranmış olur. Bildiyimiz kimi orfoqrafiya və orfoepiya lüğətləri dilimizin inkişafı ilə bağlı olaraq yenilənməlidir. Bu cəhətdən orfoqrafiya sahəsində Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən müəyyən addımlar atılır. İstərdik ki, bu, orfoepiya sahəsində də özünü göstərsin. "Orfoqrafiya ilə orfoepiyanın sərhədlərini müəyyənləşdirmək filologiyanın ən başlıca vəzifələrindəndir. Yəni danışdığımız kimi yazmalı, və ya yazdığımız kimi danışmalıyıq. Bunların heç biri mütləq ola bilməz. Çünki danışdığımız kimi yazsaq, yazıda hərc-mərclik olar, yazdığımız kimi danışsaq, nitqdə bayağılıq olar. Ona görə də hər ikisinin tələblərinə əməl etməliyik" [Babayev, 2011: 203].

Bəzən həmcins üzvlərin müəyyənləşməsində də fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. 2007-ci ildə nəşr olunan "Müasir Azərbaycan dili" kitabında həmcins üzvlərin xüsusiyyəti haqqında verilən məlumatda qeyd olunur ki, həmcins üzvlər eyni sintaktik vəzifədə, yəni eyni cümlə üzvü rolunda çıxış edir. Q.Kazımov [2007: 219] qeyd edir ki, vahid suala cavab vermək həmcinslik üçün zəruri əlamət deyildir. Düzdür, adətən, tabesizlik əlaqəsi əsasında eyni bir sintaktik vəzifədə işlənən üzvlər həmcinsləşdirilir, lakin bəzən müxtəlif üzvlər də həmcins məqamda işlədilir. Məs.: *Bilmək olmur, bu xəbəri kim və necə yayıb*. Z.Budaqova [1981: 226] da həmcins üzvlərin formaca müxtəlif ola bilməsi fikrini qeyd edir. Bildirir ki, bəzən həmcins xəbərlər də müxtəlif suallara cavab verir. Məs.: *O, fikirlərini demiş və deyəcək; Qardaşım getməyib, hələ buradadır*. Bu cümlələrdəki xəbərlər eyni mübtədəyə aid olduqları üçün həmcinsdir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, dilimizdə yuxarıda qeyd etdiyimiz problemlə məsələlər kimi dil faktları çoxdur. Bu məsələlər haqqında dilçi alimlərimizin də fikirləri müxtəlifdir. Bu gün tələbələrə Azərbaycan dilini tədris edən zaman bu problemlə məsələləri diqqətə çatdırmaq və onlara aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Ona görə də yazılan yeni dərsliklərdə bu mübahisəli məsələlərin öz həllini tapması gərəkdir. Düzdür, müəyyən illərdə dilimizin fundamental qrammatikası yazılmışdır və bu gün də biz həmin kitablara müraciət edirik. Ancaq nəzərə alsaq ki, zaman daim irəliləyir, müəyyən dil hadisələrinə, dil faktlarına baxış prizması dəyişir, müəyyən mübahisəli fikirlər formalaşır, deməli, zamanla dilimizin qrammatikası haqqında da yeni kitabların yazılması kimi labüd məsələlər ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H., Kazımov A. Azərbaycan dilindən suallar və cavablar, Bakı, 2019, 162s.
2. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri, Bakı, 1977, 85 s.
3. Həsənov M. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədrisinə dair, Bakı, 1991
4. Əsgərov İ. Dumanov V. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri, Bakı, 2016, 179 s.
5. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: punktuasiya məsələləri, Bakı, 2017, 244 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı, 2010, 400 səh.
7. Əfəndizadə Ə. İki halda verğüldən istifadəyə dair // Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1988, s.66-76
8. Axundov A. Bir daha durğu işarələri haqqında // Bakı: Dil və mədəniyyət, 1992, s.181-189
9. Hümətova R. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları, Bakı, 2017, 214 səh.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2007, 310 səh.
11. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2011, 620 səh.
12. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis), Bakı, 2007, 496 s.
13. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, III cild, Bakı, 1981, 442 s.

Some problems of teaching Azerbaijani language

Summary

Like all fields of science in modern times, linguistics is also at the development stage. Scientific publications which represent the grammar of modern Azerbaijani language are focus of attention. Scientific researches about both theoretical and applied linguistic problems are conducted. To note that, linguistics can not remain as 50-60 years ago it was. Because language is in continually development. That is why some problems that are not accepted unequivocally in linguistics are one of the most actual problems. Some of such problems are pay attention and concrete proposals were made for their solution.

Некоторые проблемы с преподаванием азербайджанского языка

Резюме

В наше время, как и все другие науки, лингвистика развивается. Сегодня в центре внимания научные публикации, отражающие грамматику современного азербайджанского языка. Некоторые научные исследования проводятся как по теоретической, так и по прикладной лингвистике. Следует отметить, что наша лингвистика не может оставаться такой, какой она была 50-60 лет назад, потому что язык постоянно развивается. По этой причине некоторые вопросы, которые не являются однозначно принятыми в лингвистике, являются одними из наиболее актуальных проблем сегодня. В докладе рассматриваются некоторые из этих проблем и вносятся конкретные предложения по их решению.

Rəyçi: prof.İ.Məmmədli

Göndərilib: 27.05.2020

Qəbul edilib: 29.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/141-143

Afaq Gülağa qızı Salamzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
memmedovruslan955@gmail.com

AFONIYA, ONUN ETİOLOGİYASI VƏ SİMPATOMOKOMPLEKSİ

Açar sözlər: səs, afoniya, səs telləri, funksional afoniya, spastik afoniya

Key words: voice, aphony, sound wires, functional aphony, spastic aphony

Ключевые слова: голос, афония, голосовые складки, функциональная афония, спастическая афония

Səs pozulmaları müxtəlif cür qruplaşdırılır. Səs pozulmalarının təsnifatı patologiyanın təbiətinə, lokalizasiyasına və həmçinin etiopatogenəzə əsasən təsnif olunur. Səs pozuntularının vahid təsnifatı yoxdur. Mövcud təsnifatlar müxtəlif prinsiplər əsasında aparılır. Bu pozulmaları bilmək müalicə metodlarının və nitq terapiyası işinin metodlarının seçilməsi üçün vacibdir. Səs pozulmaları vokal aparatında patoloji dəyişikliklər səbəbindən səsin olmaması və ya pozulmasıdır. Səsin patologiyası ümumiyyətlə iki formada təqdim olunur:

- 1) Afoniya;
- 2) Disfoniya.

Səs pozulmalarının P.S.Volkova və D.K.Vilson tərəfindən təsnifatı verilmişdir. Volkovaya görə səs pozulmaları boğazın sinir-əzələ aparatındakı dəyişikliklərin təbiətindən, ilk növbədə hipo və ya hipertoniklik şəklində özünü daha çox göstərən hər ikisinin birləşməsində, səs tellərinin hərəkətliyindən və tonundan asılıdır. Volkova səs pozulmalarını iki qrupa böldü: üzvi və funksional.

- 1) Üzvi səs pozulmaları:

_mərkəzi (boğazın parezi və beyin qabığının iflici zamanı yaranan pozulmalar. Bu əsasən uşaqlarda serebral iflic zamanı özünü göstərir.);

_periferik (xroniki laringit zamanı disfoniya və afoniya, səs tellərinin parezi).

- 2) Səsin funksional pozulmaları:

_mərkəzi (funksional və ya psixogen afoniya);

_periferik (fonasteniya, hipo və hipertonik afoniya və disfoniya).

Səs itkisi bir insanın ünsiyyətini böyük dərəcədə məhdudlaşdırır. İşə, təhsilə və ictimai fəaliyyətə təsir edir. Gələcəkdə səs pozulmaları, əsəb xəstəliklərinə, depressiyaya çevrilə bilər. Afoniya səsin itkisidir, bu zaman insan yalnız pıçıltı ilə danışa bilər. Afoniya yunan sözüdür, mənası səsin tamamilə olmamasıdır. Bu mərkəzi sinir sisteminin üzvi pozulması ilə müşahidə olunur, lakin eyni zamanda bir sıra isterik psixozlara və nevrozlara səbəb ola bilər. Afoniyanın vaxtında və düzgün müalicəsi, səsin tez bir müddətdə bərpa olunmasına gətirib çıxarır.

Afoniyanın müxtəlif simptomları vardır, bu əlamətlərə aşağıdakılar aiddir.

- 1) Səsin itməsi,

- 2) Nitqin pıçıltıya çevrilməsi,

- 3) Səs tellərinin spazmı, yəni ağciyər əzələlərinin yığılması, çətin nəfəs ilə müşayiət olunan qırtlağın tamamilə daralması,

- 4) Boğaz ağrısı,

- 5) Udmaqda çətinlik (laringit spazmı nəticəsində meydana gəlir).

Afoniyanın yaranmasının müxtəlif səbəbləri vardır:

- 1) İltihabi proseslər (məsələn, laringit və səs tellərinin iltihabı və qıcıqlanması);

- 2) Bronxların iltihabı və ya xroniki laringit;

- 3) Peşəkar səs yorğunluğu (müəyyən peşə sahibi insanları məsələn: müğənnilər, müəllimlər, diktorlar və s.);

- 4) Səs tellərinin şişləri;

- 5) Səs bağlarının anadangəlmə pozulmaları;

- 6) Səs tellərinin zədələnmələri (məsələn, hər hansısa bir əməliyyat zamanı ümumi anesteziya altında traxeya və ya bronxlara xüsusi borular daxil edilməsi ilə qırtlaq zədələnmə bilər);

- 7) Xarici cisimlərin tənəffüs yollarına və səs tellərinə daxil olması (qida, dərmanların qəbulu zamanı yaranan boğulmalar nəticəsində);

- 8) Müxtəlif toksinlərin səs tellərinə təsiri (məsələn, tütün tüstüsü ilə çirklənmiş hava);

- 9) Psixoloji səbəblər (qəfil və güclü iğtişaşlar, isteriya, güclü qorxulu səsler). Bu zaman qırtlaq bağlanır, danışmaq qabiliyyəti yoxa çıxır;

- 10) Çox soyuq və yaxud çox quru havanın uzun müddət davam etməsi;

- 11) Yüksək və ya aşağı hərəkətlərə məruz qaldıqda;

- 12) Mərkəzi sinir sisteminin zədələnmələri zamanı (məsələn, beynin hər hansı bir hissəsinin zədəsi);

Afoniyanın ağırlıq dərəcəsinə asılı olaraq müxtəlif növləri var. Bu zaman yaranan xəstəliklər səsin tamamilə itirilməsinə səbəb olur. Bu xəstəliklərə, mədənin innervasiyasının pozulmasını aid etmək olar. Afoniyanın növləri aşağıdakılardır:

1) Laringeal afoniya-laringit müxtəlif xəstəlikləri ilə özünü göstərir (laringeal şişlər, trioid hiperplaziyası və s.);

2) Paralitik afoniya-səsin yaranmasında iştirak edən əzələlərdə sinir pozulması ilə özünü göstərir;

3) Spastik afoniya-laringit daxili əzələlərinin bir spazmı ilə meydana gəlir, əsas əlamətlərindən biri qırtlağın daralmasıdır. Əzələlərin daralması ilə, səs ötürmə qabiliyyəti demək olar ki, tamamilə yoxa çıxır. Səbəb kimyəvi və ya zəhərli yanmalar ola bilər;

4) Funksional və ya isterik afoniya-funksional afoniya psixoloji travma və ya uzun müddətli psixotraumatik vəziyyətə reaksiya olaraq qəfildən meydana gələn səs pozulmasıdır. Xroniki laringit kimi xəstəliklərdən sonra, beyin qabığının işində pozuntular, danışma aparatındaki uzunmüddətli stress, qorxu və ya əsəb sarsıntıları zamanı özünü göstərir. Psixogen afoniya və psixogen disfoniya ilə qarışdırılmalıdır. İ.Maksimovun (1987) dediyinə görə, isteriyanın polisimptomatik “nevroloji” formasıdır və isterik reaksiyalara meyilli insanlarda, ən çox qızlarda rast gəlinir. Funksional afoniyanı psixogenik və ya isterik adlandırmaq daha doğru olar. Müxtəlif araşdırmalara əsasən bu patoloji hal qız və oğlan uşaqlarında 5:3 nisbətində paylanır. Səs qəfildən yox olur, lakin diaqnostik əlamət kimi öskürək özünü göstərir. Başqaları ilə ünsiyyət zamanı pıçıldan istifadə olunur. Bəzən çox zəifdir, bir çox hallarda gərgin, bəzən isə kəskin səslər şəklində müşahidə olunur, lakin çox qısa, yüksək səs-küylü tonda olur.

Psixogen pozulmaların diaqnozu zamanı isə tədricən inkişaf edərək afoniya şəklində ortaya çıxır. Bu isə daha mürəkkəb bir haldır. Bu tip pozulmalar, ruhi xəstə insanlar üçün xarakterikdir və yuxarı tənəffüs yollarının iltihabı xəstəlikləri zamanı özünü göstərir. Xəstə vaxtında bir mütəxəssislə məsləhətləşməsə, funksional afoniya uzun müddət bir dayaq qazana bilər, bu da səsin bərpasında böyük çətinliklərə səbəb olur.

Funksional afoniyanın aradan qaldırılması üçün bərpəedici məşqlərdən istifadə olunur ki, bunun əsasını rasional psixoterapiya təşkil edir. Söhbət şəklində aparılan ilk dərisdə onun səsinin bərpa olunacağına, əslində, yalnız istifadə etmək qabiliyyətinin pozulduğuna inandırmaq lazımdır. Səs aparatının normal olduğunu izah etmək lazımdır, çünki uzunmüddətli uğursuz müalicə ilə çoxları ciddi laringeal xəstəlikdən əziyyət çəkdiklərini fikirləşirlər. Hansı əlamətin səs pozulmasına səbəb olduğunu tapmaq və onu həll etmək üçün yollar tapmağa çalışmaq məsləhətdir. Söhbət rahat, lakin kifayət qədər ciddi formada aparılmalıdır. İlk dərisdə səsin varlığını nümayiş etdirmək son dərəcə əhəmiyyətlidir. Funksional afoniyanın aradan qaldırılması üçün vahid universal metod yoxdur. Səsin bərpa edilməsinin müxtəlif üsullarından istifadə olunur. Davamlı səssiz öskürək bu cəhdlərin əsası ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, funksional afoniya təkrarlanmağa meyillidir, çünki onlar yalnız bir nevroitik vəziyyət zamanı özünü göstərir. Hər hansı emosional stress zamanı afoniya yenidən yarana bilər. Buna görə də, səssiz bir ünsiyyət qurmağa başladıqdan sonra bütün xəstələrlə hipotonik pozulmalarda səsin bərpası metodu üzrə bir fonopedia kursu aparmaq məsləhət görülür. Bu cür dərslərdən əvvəl, səsin tam ötürülməsi kursu bitdikdən sonra hər hansı bir pozulma olmaması lazım olduğuna dair bir ciddi fərziyyə verilməlidir. Bu vəziyyətdə fonopediya kursuna psixoterapevtik, profilaktik, daha doğrusu, quraşdırma üsulu kimi baxılmalıdır. Reabilitasiya təliminin müddəti orta hesabla 2 aydır. Səs bərpasının mürəkkəbliyi, uzun müddət davam etməsi pozuntunun yaranma vaxtından, səhv ilkin diaqnozdan, uğursuz müalicədən daha çox asılıdır.

Afoniya olub-olmadığını aşkara çıxarmaq üçün diaqnostika aparmaq vacibdir. Diaqnostikadan sonra afoniyanın nə zaman yarandığı, hansı ağırlıq dərəcəsinə olduğunu bilmək mümkündür. Diaqnostika zamanı aşağıdakı proseslər yerinə yetirilməlidir. Səsin itməsi halı zamanı otolaringoloqa müraciət etmək lazımdır.

1) Xəstəliyin tibbi tarixinin təhlili (anamnez). Yəni uşaqda bu səs pozulması, səsdə ilk dəyişikliklər nə vaxtdan ortaya çıxıb, ailədə, yaxın qohumlarda belə bir xəstəliyin olub-olmaması araşdırılır. Uşaqda səsin, nitqin inkişafı neçə yaşında olması, hər hansısa bir gecikmənin olub-olmaması yoxlanılır,

2) Ümumi müayinə yaxud kompleks müayinə zamanı limfa düyünlərinin müayinəsində yolxucu bir xəstəliyin əlamətinin olub-olmaması, səsin inkişafında hansı orqanlar iştirak edirsə hər biri ayrı-ayrılıqda yoxlanılır,

3) İltihabı prosesin patogenini təyin etmək üçün qarın boşluğunun mikroskopik müayinəsi,

4) Laringoskopiya (xüsusi bir zond ilə bağırsağın müayinəsi. Bu müayinə səs tellərinin nə qədər işlək olduğunu, iltihabın, şişlərin və ya digər patologiyaların olub-olmadığını müəyyən etməyə imkan verir),

5) Ultrasəs müayinəsi,

6) Rentgen müayinəsi,

7) Maqnit-rezonans görüntüləmə,

8) Kompüter tomoqrafiya,

9) biopsiya,

10) CT və roentgenoqrafiya diaqnozu dəqiqləşdirmək üçün tələb oluna biləcək əlavə tədbirlərdir.

Afoniyanın səbəbini çox vaxt müəyyənləşdirmək çətindir, buna görə bir terapevtlə əlaqə saxlanmalıdır. İlk müayinə və müayinənin nəticələrinə görə, əgər bir şəxsdə afoniya pozulması olarsa, bu mütəxəssislərə müraciət etməsi lazımdır:

- 1) KBB (ENT mütəxəssisi),
- 2) Onkoloq,
- 3) Psixiatr,
- 4) Dermatoveneroloq,
- 5) Vərəm mütəxəssisi,

Laringeal sinirin iflici nəticəsində afoniya həmişə müalicə olunmur, təkmilləşmə yalnız buna səbəb olan səbəbi aradan qaldırmaq mümkün olduqda baş verir (məsələn, laringeal siniri sıxışdırıcı özofagusun bir şişinin çıxarılması).

Səsin bərbası üçün bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. L.S.Volkovanın, E.S.Almazovanın, S.L.Taptapovanın, M.E.Xvat-sevin tədqiqatlarında səsin korreksiyası metodlarına geniş yer verilmişdir. Onlar öz araşdırmalarında hər bir səs pozulmasının korreksiyasında müxtəlif metodların adlarını vermişlər. Səs pozulmasının erkən aşkar edilməsi onun tez aradan qaldırılmasına müsbət təsirini göstərir. Afoniyanın müalicəsi zamanı aşağıdakı proseslərdən istifadə olunur:

- Kliniki istiqamət,
- Fzioterpevtik,
- Psixoterapiya,
- Loqopedik, fonoloji məşğələlər.

Klinik istiqamət müxtəlif həkimlər-otolaringoloq, LOR, foniatr tərəfindən həyata keçirilir. Klinik istiqamətə aiddir:

- _ Cərrahi müdaxilə,
- _ Dərman müalicəsi

Fizioterapevtik istiqamətə aiddir:

- _ Səs terapiyası masajı,
- _ İdman terapiyası.

Loqopedik məşğələlər loqopedlər tərəfindən həyata keçirilir. Loqopedik məşğələlər prosesinə daxildir

- _ Tənəffüs və ya nəfəs məşğələləri,
- _ Artikulyasiya məşğələləri,

_ Fonoloji məşğələlər (Vokal çalışmaları-səsin bütün fiziki parametrləri üzərində iş: səsin tembri, gücü, müddəti, diapazonu, səsin intonasiyalı tərəfi)

Ədəbiyyat

1. Z.M.Əzizova, R.Q.Cəfərova, Ş.N.İsamayılov “Loqopediyanın nəzəri əsasları haqqında ümumi məlumat” 2008.
2. Е.Радциг “Нарушения голоса у детей и подростков и их лечение гомеопатическим препаратом гомеовокс” 2009.
3. Д.К.Вилсон “Нарушения голоса у детей” Медицина, 1990.
4. Волкова “Логопедия”.

The etiology and symptom complex in aphony

Summary

Aphonia is the loss of voice, in which case a person can only speak in a whisper. Aphonia is a Greek word, in which case diction is possible, but the sound is completely silent. Aphonia can be caused by a cold, tumors of the vocal cords, damage to the vocal cordstoxic effects, psychological causes. There are different degrees of severity of aphonia.

Этиология и симптомокомплекс при афонии

Резюме

Афония-это потеря голоса, и в этом случае человек может говорить только шепотом. Афония-это греческое слово, в этом случае дикция возможна, но звук совершенно тихий. Афония может быть вызвана простудой, опухолями голосовых связок, повреждением голосовых связок, токсическими эффектами, психологическими причинами. Существуют разные степени тяжести афонии.

Rəyçi: dos. S.Aslanova

Göndərib: 18.05.2020

Qəbul edilib: 21.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/144-147

Zəhra Etibar qızı Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

PSIXİ İNKİŞAFINDA LƏNGİMƏ OLAN UŞAQLARDA İDRAKİ PROSESLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *psixi inkişafda ləngimə, idrak fəaliyyəti, patologiya, korreksiya sistemi, Hafizə, intellektual inkişaf səviyyəsi, eşitmə-görmə-motorikanın koordinasiyası, qavrayış, idraki sfera, təkrarlamaq, anlamaq, yadda saxlama, ünsiyyət.*

Key words: *mental retardation, cognitive activity, pathology, correction system, memory, level of intellectual development, auditory-visual-motor coordination, perception, cognitive sphere, repetition, comprehension, memory, communication*

Ключевые слова: *задержка в психическом развитии, познавательная деятельность, патология, система коррекции, память, уровень интеллектуального развития, координация слухо-зрительно-моторных навыков, восприятие, восприятие, повторение, понимание, память, общение.*

Psixi inkişafın ləngiməsi olan uşaqların psixi proseslərinin və təlim imkanlarının tədqiqi zamanı idrakında, emosional-iradi sferalarında, davranışlarında və bütövlükdə şəxsiyyətlərində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur. Psixi ləngiməsi olan uşaqlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- =Yüksək zəiflik nəticəsində iş qabiliyyətinin aşağı olması;
- =İradə və emosiyaların zəifliyi müşahidə olunur;
- =Söz ehtiyatının az olması;
- =İntellektual fəaliyyətin aşağı olması;
- =Oyun fəaliyyəti natamam formalaşır;
- =Hafizənin bütün növlərində inkişafsızlıq müşahidə edilir;
- = Özünə nəzarət səviyyəsi aşağı olur;

Məktəb təlimi üçün analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatı formalaşmamış olur (onlar öz fəaliyyətlərini planlaşdırma, məsələdə istiqamətləri tapa bilmirlər).

Hafizə insan qabiliyyətlərinin əsasını təşkil edir, öyrənmək, bilik əldə etmək, bacarıqların formalaşması üçün əsas şərtidir. O olmadan nə fərdin, nə də cəmiyyətin normal fəaliyyəti mümkün deyil. Hafizə bir insan və bütün bəşəriyyət üçün bu qədər vacibdirsə, psixi inkişafında ləngimə olan uşaqlarda bu qabiliyyəti inkişaf etdirmək üçün daha böyük məsuliyyət tələb olunur.

İndiki mərhələdə cəmiyyətimizdə baş verən sosial dəyişikliklər psixi inkişafında ləngimə olan uşaqlarda (PİL) inkişaf və korreksiya sisteminə əhəmiyyətli düzəlişlər edilməsini zəruri edir, çünki belə patologiyası olan uşaqların sayı getdikcə artır. Psixi inkişafında ləngimə idrak fəaliyyətinin və emosional-iradi sferanın qeyri-bərabər formalaşması ilə xarakterizə olunur. Əksər hallarda əlilliyi olan uşaqlara psixoloji və pedaqoji yardım gecikir, əlverişli korreksiya dövrləri qaçırılır ki, bu da məktəb dövründə daha dərin pozulmalara və korreksiya- inkişaf işlərinin vaxtının artmasına səbəb olur. PİL olan uşağın psixi sferası üçün defitsit funksiyaların qorunub saxlanmasıyla uzlaşdırılması səciyyəvidir.

Ali psixi funksiyaların qismən çatışmazlığı, körpənin şəxsiyyət xüsusiyyətləri və uşağın davranışı ilə müşayiət oluna bilər. Üstəlik, bəzi hallarda uşaq iş qabiliyyətini itirə bilər, digər hallarda - fəaliyyətin təşkilində qeyri-ixtiyarilik pozular, üçüncülərdə isə - müxtəlif idrak fəaliyyətlərinə qarşı motivasiya itirilə bilər və s.

İdrak proseslərinin qeyri-kafi formalaşması tez-tez PİL olan uşaqların məktəb zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərin əsas səbəbidir. Çoxsaylı klinik və psixoloji-pedaqoji tədqiqatlardan görünür ki, bu inkişaf anomaliyasında əqli fəaliyyət pozulmasının strukturunda mühüm yer hafizə pozulmalarına aiddir.

PİL olan uşaqların dərketmə xüsusiyyətləri psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda (V.İ.Lubovski, T.P.Artemyeva, S.G.Şevçenko, M.S.Pevzner və s. tərəfindən) geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu sahədə çalışan müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən təklif olunan çoxlu sayda təsnifata baxmayaraq, onların əksəriyyəti pozulmanın mənşəyinə əsaslanan, psixi inkişafda ləngimənin ümumi quruluşuna diqqət yönəldir. Pili uşaqlarda, intellektual, emosional və şəxsi sahələrdə pozulmalar müşahidə olunur.

Pil zamanı uşağın inkişafının intellektual səviyyəsinin əsas pozulmalar, idrak proseslərinin lazımı səviyyədə olmaması ilə əlaqədardır. Həm də belə uşaqlarda nitq fəaliyyətinin bütün aspektlərinin pozulmaları aşkar olunur:

- əksər uşaqlar səslərin tələffüzündəki pozulmalardan əziyyət çəkirlər;

- məhdud lüğətə ehtiyatına sahib olurlar;
- qrammatik ümumiləşdirmələri zəif aparırlar.

Pilli uşaqlarda nitqin pozulması təbiidir və sistem xarakter daşıyır, çünki onların leksik əlaqələri anlaması, nitqin leksik və qrammatik quruluşunun inkişafı səviyyəsi, fonematik eşitmə və qavrayışın inkişafında çətinliklər rəhbərli nitqin formalaşmasına əngəllər yaradır. Nitqin bu özəllikləri oxu və yazını mənimsəmə prosesində maneələrə yol açır.

Pil zamanı nitq fəaliyyətinin inkişaf etməməsi birbaşa intellektual inkişaf səviyyəsinə təsir göstərir. Nitqin inkişafı üçün koqnitiv şərtlərin üç istiqamətini fərqləndirə bilərik:

- uşağın intellektual inkişaf səviyyəsi semantik sahənin quruluşunda əks olunur;
- əqli fəaliyyət əməliyyatlarının formalaşma səviyyəsi dil bilik səviyyəsinə təsir göstərir;
- nitq fəaliyyəti idraki fəaliyyət prosesləri ilə əlaqələndirilir.

Pil olan uşaqlarda qavrayış səthi xarakter daşıyır, onlar çox vaxt əşyaların və şeylərin vacib xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırlar, bu zaman Pil-də qavrayışın spesifikliyinin məhdudluğu, epizodikliliyi və davamlılığı ilə özünü biruzə verir. PİL olan uşaqlarda analizatorlararası əlaqələrin yaranması prosesi yavaşdır: eşitmə-görmə-motorikasının koordinasiyasında çatışmazlıqlar ortaya çıxır. Belə uşaqlarda görmə və eşitmə qavrayışının zəifliyi səbəbindən zaman-məkan təsəvvürlərinin formalaşması kifayət qədər olmur. Xarici psixoloqların fikrincə, qavrayışın inkişafındakı bu geriləmə, təlim çətinliklərinin səbəblərindən biridir.

İxtiyari hafizənin inkişafındakı çatışmazlıqlar zəif yadda saxlamada, sürətli unutmada, qeyri-dəqiq ifadələrdə və qavranılmış materialın zəif işlənməsində özünü göstərir. Ən çox xəsarət görən verbal (şifahi) hafizə olur. Mnemonik fəaliyyətin ("mnemik fəaliyyət" insanın aktiv fəaliyyəti olub, materialın yadda saxlanılmasına və ifadə olunmasına yönəlmişdir) strukturunun pozulmasında ön plana semantik qruplaşma, təsnifat kimi yadda saxlama üsullarını tətbiq etmək qabiliyyətlərinin olmamasıdır. PİL olan uşaqlarda ixtiyari hafizənin olmaması, əsasən, ixtiyari fəaliyyətin qeyri-adekvat tənzimlənməsi, diqqətin və özünü idarəetmə funksiyasının olmaması ilə əlaqədardır. Diqqət qeyri-bərabər iş fəaliyyətinə səbəb olan qeyri- möhkəmlik ilə xarakterizə olunur, PİL olan uşaqların özünü toparlaması və konsentrasiya olması çox çətinləşir. Belə uşaqlarda geriləmə, xüsusilə, uşaqların psixi fəaliyyətlərində nəzərə çarpır. Onlar obrazlı təsəvvürlərin formalaşdırma qətiyyətində çətinlik çəkirlər və onlarda yaşla əlaqədar qabiliyyətlərə uyğun şifahi-məntiqi düşüncə səviyyəsi yaranmır. PİL olan uşaqların əyani-məntiqi düşüncə xüsusiyyətlərini öyrənən T.V.Yeqorova, formalaşmış görmə -analitik-sintetik fəaliyyətin çatışmazlıqlarını aşkar etmişdir. PİL olan uşaqlarda təfəkkür çatışmazlıqları materialı ümumiləşdirmə qabiliyyətinin aşağı olmasında, təfəkkür sisteminin zəif tənzimləmə funksiyalarında, analiz və sintezin əsas psixi əməliyyatlarının aşağı formalaşmasında özünü göstərir.

PİL olan uşaqlar ümumiyyətlə əqli iş fəaliyyətlərinin zəif olması ilə seçilirlər. Onların fəaliyyəti özünü nəzərə alaraq səviyyəsinin aşağı olması, hədəf yönəli məhsuldar hərəkətlərin olmaması, planlaşdırma və proqramlaşdırma fəaliyyətinin pozulması, hərəkətlərin şifahi şəkildə ifadə edilməsində çətinliklərlə xarakterizə olunur. Eyni amillər bu kateqoriyalı uşaqlarda xarakterik davranış pozulmalarını izah edir.

PİL olan uşaqlar, bir qayda olaraq, emosional qeyri-sabitliklə fərqlənirlər. Uşaq kollektivinə çətinliklə uyğunlaşırlar, əhval-ruhiyyənin tez-tez dəyişikliyi və yorğunluğun artması ilə xarakterizə olunurlar.

Beləliklə, psixoloji tədqiqatların təhlili göstərir ki, böyük məktəbəqədər yaşda PİL-in quruluşu əqli fəaliyyətin motivasiya tərəfinin qeyri-kafi səviyyədə olması, əqli fəaliyyət əməliyyatlarının kifayət qədər təkmilləşməməsi, yaş dövrünün aparıcı fəaliyyətinin yaranmasında çətinliklərin olması, idraki fəaliyyət proseslərinin qeyri-bərabər inkişaf etməsi, xüsusi ilə də məntiqi hafizə, şifahi - məntiqi təfəkkürün, məkan-zaman anlayışlarının, diqqətin aktiv funksiyaları ilə müəyyən edilir.

Nəticə etibarilə, PİL sensor sisteminə xarakterik olan psixii inkişafın polimorf tipi hesab edilə bilər:

- qavrayışın kifayət səviyyədə olmaması,
- qavrayışın qeyri-differensial və epizodik olması,
- məkanın orientirovkasında çətinliklər;
- idrak sferasında - hafizənin bütün növlərinin geriliyi,
- diqqətin qeyri-sabitliyi, nitq fəaliyyətinin məhdud semantik tərəfi;
- görmə təfəkkürünün formalarından şifahi-məntiqə keçid çətinlikləri.

İdraki proseslərin qeyri-adekvat formalaşması tez-tez PİL olan uşaqlarda rast gəlinən çətinliklərin əsas səbəbidir. Çoxsaylı klinik və psixoloji-pedaqoji tədqiqatlardan görüldüyü kimi, bu inkişaf anomaliyasındakı psixi fəaliyyətdəki qüsurun strukturunda mühüm yer hafizə pozulmalarına aiddir. V.A.Lapşin və B.P.Puzanov qeyd edirlər ki, PİL olan bütün uşaqlarda hafizə çatışmazlığı var və bu, hər cür yadda saxlamağa aiddir: ixtiyari və qeyri-ixtiyari, qısamüddətli və uzunmüddətli. Hafizə çatışmazlığı həm əyani, həm də

(xüsusən) şifahi materialın yadda saxlanmasına aiddir, bu da sözsüz ki, müvəffəqiyyət göstəricilərinə təsir etməyə bilməz.

Qəbul edilən informasiyaların yaradılmasında və saxlanılmasında, bu məlumatları müəyyən vaxtdan sonra və düzgün ardıcılıqla təkrar ifadə etmək bacarıqları bilik sisteminin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi üçün zəruri şərtədir. Uşağın mnemonic fəaliyyətinin quruluşunun təhlili bizə mürəkkəbliyi, məqsədi və inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən bir sıra Hafizə növləri və formalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunların arasında qeyri-ixtiyari hafizə ontoqenik hafizəyə aiddir. Bu məktəbəqədər yaşlı uşaqlar arasında və kiçik məktəb yaşlı dövrünün əvvəlində üstünlük təşkil edir və sonrakı dövrdə mühüm yer tutmağa davam edir.

Xüsusi psixoloji tədqiqatlar inandırıcı şəkildə göstərir ki, psixi inkişafında geriləmə olan uşaqlar normal inkişaf edən həmyaşlılarına nisbətən daha az uğurla qeyri-ixtiyari hafizə əsasında bilik əldə edirlər. PİLli məktəbəqədər uşaqların qeyri-ixtiyari hafizənin məsuldarlığı, eyni yaşda normal inkişaf edən uşaqların qeyri-ixtiyari hafizəsinin məsuldarlığından xeyli aşağıdır. PİL olan uşaqlar, onlardan 2-3 yaş kiçik normal inkişaf edən məktəbəqədər uşaqlardan da hər hansısa bir məlumatı pis yadda saxlayırlar. Psixi inkişafında ləngimə olan uşaqların hafizəsi fərqli bir keyfiyyətə malikdir və qüsurun şiddəti psixi inkişafında geriliyin genezisindən asılıdır. Əvvəla, uşaqlar məhdud hafizəyə malikdirlər və hafizə gücü azdır və məlumatın tez itirilməsi ilə xarakterizə olunur. Şifahi hafizə daha çox zədə alır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın hafizəsi, əsasən, qeyri-ixtiyari xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, uşaq ən çox nəyisə xatırlamaq üçün özünə şüurlu məqsəd qoymur. Yadda saxlamaq və xatırlamaq onun iradəsindən və şüurundan asılı olmayaraq baş verir. Onlar fəaliyyətlər zamanı həyata keçirilir və onun təbiətindən asılıdır. Uşaq onu təəccübləndirən şeyləri xatırlayır. Cisimlərin, şəkillərin, sözlərin məcburi şəkildə yadda qalmasının keyfiyyəti uşağın onlara münasibətdə nə qədər fəal davranmasından, fəaliyyət prosesində onların ətraflı qavranılması, əks olunması, qruplaşdırılması ilə bağlıdır. İxtiyari yadda saxlamaq, uşağın qavrayış və düşüncə hərəkətlərinin dolayı, əlavə nəticəsidir. PİL olan uşaqlarda qeyri-ixtiyari hafizənin kifayət qədər məsuldar olmaması bir neçə səbəbdən qaynaqlanır. Əsas olan idraki fəaliyyətin azalmasıdır. Bu, ifadə mərhələsində, uşağın bu və ya digər materialı geri çağırması istənilməli zaman açıq şəkildə özünü göstərir, baxmayaraq ki, bu materialı xatırlamaq vəzifəsi qoyulmamışdır.

Hafizənin və ifadə etmənin ixtiyari formaları orta məktəbəqədər yaşda formalaşmağa başlayır.

Yaşlıların köməyi ilə uşaq müxtəlif mnemonic üsullar öyrənir: təkrarlamağı, anlamağı, yadda saxlama üçün material bağlamağı və yadda saxlayarkən ünsiyyətdən istifadə etməyi. Tədrisən, uşaqlar yadda saxlamağın xüsusi hərəkətlərə ehtiyacı olduğunu başa düşür, yardımçı vasitələrdən istifadə etmək bacarığını mənimsəyirlər.

V.M. Astapov qeyd edir ki, yaş artdıqca ixtiyari hafizə daha vacib rol oynamağa başlayır və bu, zəruri məlumatların qəbul edilməsi, saxlanması və ifadəsinə yönəlmiş, şüurlu şəkildə tənzimlənən fəaliyyətə çevrilir. Uşaqların qarşısında duran mnemonik vəzifələr çox fərqlidir. Əvvəlcə bu, uşağın bu və ya digər materialı hafizədə saxlamalı olduğu müddətə aiddir. Məsələn, bəzi tapmacaların şərtləri qısa müddətə yadda qalmalı, amma bəzi dəqiq biliklər (qaydalar, təriflər) hafizədə uzun müddət saxlanılmalıdır. Hafizənin düzgünlüyünə müxtəlif tələblər qoyulur. Bəzi hallarda, eşitdiyiniz mətnin əsas düşüncələrini xatırlamaq və sonra təkrarlamaq lazımdır, digərlərində - dəqiq təkrar ifadə etmək gərəkdir. Bu mürəkkəb və müxtəlif mnemonik vəzifələrin adekvat həlli yalnız tam ixtiyari hafizə bazasında həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsilin hazırkı inkişaf mərhələsində, bir tərəfdən, uşağın inkişafının əlverişsiz mikro mühitinə, digər tərəfdən, məktəbəqədər müəssisələrdə mütəxəssis hazırlığının qeyri-kafi səviyyəsinə görə psixi inkişafında ləngimə olan uşaqların sayında mənfi artım tendensiyaları mövcuddur.

Xüsusi psixoloqun, psixi inkişafında ləngimə olan uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərinə və PİL olan uşaqların məktəbə psixoloji hazırlıq problemlərinə diqqət yetirən nəzəri biliklər sisteminə sahib olması lazımdır. Bundan əlavə, PİL olan uşaqlarla işləyən defektoloq, ümumilikdə və xüsusən də idraki proseslərdə psixi inkişafda geriləmənin diaqnozu və korreksiyası üzrə praktik bacarıqlara sahib olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей. Под ред. К.С.Лебединской – М., 1982
2. Дети с задержкой психического развития. Под ред. Т.А.Власовой, В.И.Лубовского, Н.А.Цыпиной. – М., 1984.
3. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей Под ред. С.Г.Шевченко. – М., 2001
4. Лапшин В.А., Пузанов Б.Н. Основы дефектологии: Учеб. Пособие для студентов пед. институтов. – М., 1991.

Characteristics perceptive processes children with deficiency development

Summary

This article discusses the scientific and theoretical foundations of memory development in preschool children with mental retardation. The article also discusses the characteristics of memory in preschool children. It provides information about the characteristics of cognitive activity in preschool children with mental retardation.

The article notes that at the present stage of development of preschool education, on the one hand, there is a negative tendency for an increase in the number of children with mental retardation due to the unfavorable microenvironment of child development, and on the other hand, insufficient training in preschool institutions.

Характеристика перцептивных процессов у детей с развитием дефицита

Резюме

В данной статье рассматриваются научные и теоретические основы развития памяти у дошкольников с умственной отсталостью. В статье также рассматриваются особенности памяти у детей дошкольного возраста, приводятся сведения об особенностях познавательной деятельности у детей дошкольного возраста с умственной отсталостью.

В статье отмечается, что на современном этапе развития дошкольного образования, с одной стороны, наблюдается отрицательная тенденция роста числа детей с умственной отсталостью из-за неблагоприятной микросреды развития ребенка, с другой стороны, недостаточной подготовки в дошкольных учреждениях.

Rəyçi: p.f.d. M.Məlikov

Göndərilib: 31.05.2020

Qəbul edilib: 01.06.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/148-152

Tamilə Əhməd qızı Savdumova
Bakı Slavyan Universiteti
tamella.sevdimova@gmail.com

İBTİDAI SINIFLƏRİN RİYAZİYYAT KURSUNDA EHTİMAL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ STATİSTİKA ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: Riyaziyyat, ehtimal nəzəriyyəsi, statistika, təsadüfi kəmiyyət

Key words: Mathematics, probability theory, statistics, random quantity

Ключевые слова: Математика, теория вероятности, статистика, случайная величина

Ehtimal nəzəriyyəsi riyazi elm kimi təşəkkül tapmazdan əvvəl elmin müxtəlif sahələrində əsasən determinik qanunlarla baş verən hadisələr və proseslər tədqiq olunurdu.

Ehtimal nəzəriyyəsi bizi əhatə edən aləmdə baş verən təsadüfi hadisələr və proseslərin bilavasitə özlərini deyil, onların baş verə biləcəyi stoxastik eksperimentlərin riyazi modellərini tədqiq edən riyazi elmdir.

Ehtimal nəzəriyyəsinin bir elm kimi yaranması XVII əsrin ortalarına təsadüf edib, B.Paskal (1623-1662), P.Ferma (1601-1665), X.Hüyqensin (1629-1695) adlan ilə bağlıdır. Ehtimal nəzəriyyəsinin həqiqi tarixi Y.Bemulli (1654-1705) və A.Muavrın (1667-1754) elmi əsərləri ilə yaranır. P.S.Laplas (1749-1827) "Theorie Analytique des Probabilites" ("Ehtimallann analitik nəzəriyyəsi", 1812-ci il) adlı traktatında ehtimal nəzəriyyəsi sahəsində özünün və özündən əvvəlki alimlərin aldığı nəticələri şərh etmişdir. Ehtimal nəzəriyyəsinin bu dövrdəki inkişafında limit teoremlərinin tədqiqində əsas rol oynamış S.D.Puasson (1781-1840) və K.F.Qaussun (1777-1855) xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ehtimal nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafında əsas mərhələ P.L.Çebışev (1821-1894), A.A.Markov (1856-1922), A.M.Lyapunov (1857-1918) kimi alimlərin adları ilə bağlıdır. Bu alimlər tərəfindən ixtiyari qanunla paylanmış asılı olmayan təsadüfi kəmiyyətlərin cəmi haqqındakı limit teoremlərinin effektiv isbat üsulları işlənilib hazırlanmışdır. Ehtimal nəzəriyyəsinin inkişafının çağdaş dövrü onun uyğun aksiomatikasının təyin olunmasına əsaslanır. Bu sahədə alınmış ilk nəticələr S.N.Bemşteyn (1880-1968), R.Mizes (1883-1953) və E.Borelə (1871-1956) məxsusdur. A.N.Kolmoqorov 1933-cü ildə yazdığı "Ehtimal nəzəriyyəsinin əsas anlayışları" adlı kitabında ehtimal nəzəriyyəsinin mükəmməl aksiomlar sistemini verməklə, onun riyazi fənn kimi əsasını qoyur. Bu aksiomatika ehtimal nəzəriyyəsinin bütün məlum olan klassik bölmələrini əhatə etməklə yanaşı, təbiətşünaslığın qarşıya qoyduğu məsələlər əsasında və sonsuz ölçülü paylanmalarla əlaqədar yaranmış yeni bölmələrin inkişafı üçün təməl olur. Bu gün ehtimal nəzəriyyəsi bütün təbiət elmlərinin təməl daşı, statistika isə insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin ayrılmaz hissəsidir". Məşhur Amerika alimi Kasın bu kəlamı ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın müasir dövrdə oynadığı rolu çox gözəl ifadə edir. Buna görə də bu elmlərin əsasları ilə tanış olmağı riyazi mədəniyyətin zəruri komponenti hesab etmək olar. İndi elm və texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada ehtimal-statistika üsullarından bu və ya başqa dərəcədə istifadə edilməsin. Bu cəhət həm ehtimal nəzəriyyəsinin, həm də onun tətbiq edildiyi müxtəlif elm sahələrinin (məsələn, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, iqtisadiyyat, ekonometrika, tibbi elm, hərbi iş, texnika və s.) inkişafına geniş imkan vermişdir. Ehtimal nəzəriyyəsinin tətbiq sahələri daim genişlənir və bu proses bu gün də davam edir. Konkret həyatı məsələləri həll etməyə imkan verən bu elmi istiqamətlər ehtimal nəzəriyyəsinin inkişafına əsaslanır. İndi ehtimal nəzəriyyəsinə nəinki riyaziyyatçı, habelə mühəndis, iqtisadçı, geoloq, həkim, fizik, kimyaçı, bioloq və s. kimi müxtəlif peşə sahibləri müraciət edir.

Ehtimala birinci dəfə olaraq dəqiq klassik tərif verilir. Bu tərif ciddi ifadə etmək sahəsində ilk təşəbbüsü XVII əsrin məşhur fransız alimləri Ferma, V.Paskal və Holland alimi H.Hüykens göstərmişdir. Sonra isveçrə alimi Yakov Bernulli "Fərzətmələr elmi" əsərində bu məsələni şərh etmişdir. Lakin ilk dəfə klassik tərif fransız alimi Laplas (1749 – 1827) vermişdir.

Tərif. A hadisəsi üçün əlverişli olan halların sayının, bütün halların sayına nisbətini A hadisəsinin ehtimalı adlanır və bu ehtimal $P(A)$ kimi işarə edilir:

$$P(A) = \frac{m}{n}$$

Burada m - əlverişli halların sayı, n – bütün mümkün halların sayıdır.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat fənninin tədrisi məsələləri onun məzmun xətləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

I–IV siniflərin riyaziyyat kursu integrativ kurs olmaqla, aşağıdakı məzmun xətlərindən ibarətdir:

- ədədlər və əməllər;
- cəbr və funksiyalar;

- həndəsə;
- ölçmələr;
- statistika və ehtimal.

Statistika və ehtimal – məzmun xətti riyaziyyatın ibtidai kursuna daxil edilən və şagirdin bir intellekt kimi formalaşmasında və inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də məktəbin birinci sinifindən başlayaraq, riyaziyyat dərslərinə statistika və ehtimal nəzəriyyəsi elementləri əsasən çalışmalar şəklində daxil edilmişdir.

Ehtimal nəzəriyyəsi müasir riyaziyyatın ən mühüm və böyük tətbiqi əhəmiyyəti olan bir sahəsinə əhatə edir. Ehtimal nəzəriyyəsi elementlərinin ibtidai siniflərin riyaziyyat kursuna daxil edilməsi – yuxarı siniflərdə varisliyi təmin etməklə, şagirdlərin bu sahəyə dair biliklərin genişləndirmək və dərinləşdirmək məqsədi daşıyır. Hazırda tətbiq olunan yeni riyaziyyat dərslərində (I – IV siniflər üzrə) ehtimal nəzəriyyəsi elementlərinə müəyyən qədər yer verilmişdir. Tətbiq olunan çalışmalar (məsələn və ya suallar) hər sinfin proqramına, kurikulumun məzmun xətlərinə uyğun olmalıdır. Məsələn, ehtimala aid verilmiş məsələnin həllində (I-II siniflər) “kəsr” anlayışı tətbiq olunmamalıdır. Verilən çalışmaların məzmunu həyatdan götürülməklə, maraqlı və oyun xarakteri daşıya bilər.

İbtidai siniflərdə ehtimala aid məsələlər şagirdlərin:

- məntiqi və ümumiyyətlə riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirir,

- standart olmayan və çoxvariətiyyətli məsələlərin həllinə şagirdlərin marağını artırır və bununla da riyaziyyata marağını artırır.

İbtidai siniflərdə ehtimal nəzəriyyəsi elementlərinin öyrədilməsi məntiqi – metodik modelin “eksperiment” anlayışına əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, ehtimala aid məsələlərin həlli konkret hesab məsələlərinin həllindən çox geniş məzmun kəsb edir və şagird məsələnin tələbinə cavab vermək üçün variətiyyətli həllərdən maksimum və ya minimum şərtini ödəyən həlli seçməlidir. Deməli, ehtimala aid məsələlərin vasitəsilə şagirdlərin mühakimə, isbat etmə və əsaslandırma bacarıqları inkişaf edir.

Ehtimalla bağlı məsələlərə riyaziyyat kursunun hər sinifində rast gəlmək olar. Şagirdlər ehtimalla ibtidai sinifdən tanış olurlar. Onların ehtimalla bağlı fikirləri hər növbəti sinifə keçdikcə daha da dərinləşir. İbtidai sinifdə şagirdlərə keçirilən ehtimal maraqlı məsələlərlə öyrədilir. Nümunə olaraq belə bir məsələyə diqqət yetirək:

Məsələ. Hansı meyvə səbətində baxmadan bir meyvə çıxarsanız, **mütləq** çiyələk olacaq?

a) səbətdə 20 alma, 13 çiyələk var.

b) səbətdə 40 çiyələk var.

c) səbətdə 15 alça, 7 çiyələk, 27 alma var.

Bu məsələni hər variant üzrə izah edərək doğru cavabı tapmaq:

A variantındakı səbətində 33 meyvədən 13-ü çiyələkdir. Deməli, səbətdən çiyələyin çıxarılması ehtimalı $\frac{13}{33}$ – a bərabərdir. 33 bütün mümkün halların sayı, 9 əlverişli halların sayı olur ki, bu da məsələnin şərtində olan “mütləq” sözüə uyğun gəlmir. Ona görə də bu variant doğru cavab deyildir. B variantındakı səbətində 40 meyvə var və hamısı çiyələkdir. Bütün mümkün halların sayı 40 və əlverişli halların sayı da 40-dır. Səbətdən çiyələk çıxarılması ehtimalı mütləq hadisədir. Deməli, düzgün cavab b variantıdır. C variantındakı səbətində 49 meyvədən 27-si çiyələkdir. Deməli, çiyələyin səbətdən çıxarılması ehtimalı $\frac{27}{49}$ -ə bərabərdir. Bu isə təsadüfi hadisədir. Bu variant da doğru deyildir.

Məsələ. 24 rəngli karandaş bir torbaya yığılmışdır. Karandaşlardan 9-u ağ, 7-si mavi, 8-i qarıdır. Torbanın içinə baxmadan bir karandaş çıxarsanız, onun: a) ağ; b) mavi; c) qara rəngli olması ehtimalın sözlə və kəslə ifadə edin.

İndi isə bu məsələni izah edək:

Torbada olan karandaşların sayı, yəni bütün mümkün nəticələrin sayı – 24-dür.

a) Torbadakı ağ karandaşların sayı, yəni əlverişli halların sayı – 9-dir. Bu zaman baxmadan ağ karandaşın çıxarılması ehtimalı $\frac{9}{24}$ -dir. Bunu sözlə ifadə etsək “ola bilər”, “mümkündür” sözləri ilə ifadə edə bilərik.

b) Torbadakı mavi karandaşların, yəni əlverişli halların sayı 7-dir. Bu zaman baxmadan mavi karandaşın çıxarılması ehtimalı $\frac{7}{24}$ -dir. Bunu sözlə ifadə etsək “ola bilər”, “mümkündür” sözləri ilə ifadə edə bilərik.

c) Torbadakı qara karandaşların, yəni əlverişli halların sayı 8-dir. Bu zaman baxmadan qara karandaşın çıxarılması ehtimalı $\frac{8}{24}$ -dir. Bunu sözlə ifadə etsək “ola bilər”, “mümkündür” sözləri ilə ifadə edə bilərik.

Statistika və ehtimal nəzəriyyəsi elementlərinin ibtidai siniflərin riyaziyyat kursuna daxil edilməsi Təhsil Konsepsiyası əsasında riyazi təhsilin müasirləşdirilməsi və şagirdlərin funksional asılılıq ideyası ilə daha

dərindən tanış edilməsi, onlarda formalaşdırılan riyazi anlayışların məzmunca genişləndirilməsi, məntiqi strukturlu təfəkkürün inkişaf etdirilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir.

Riyazi statistikanın ayrıca bir fənn kimi yaranması 1920-30-cu illəri əhatə edir. Riyazi statistika ehtimal nəzəriyyəsi məsələlərinə tərs məsələlərin öyrənilməsi ilə məşğul olur; başqa sözlə, verilmiş ehtimal modelində müşahidə oluna bilən təsadüfi hadisələrin ehtimallarının müəyyən edilməsi məsələlərinin əksinə olaraq, bu və ya digər təsadüfi hadisələr üzərində aparılmış müşahidələrdən alınan nəticələr əsasında ehtimali statistik modelin qurulması kimi araşdırmalar aparır. Bu araşdırmalar ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu sahədə V.Y.Bunyakovski, K.Pirson, R.A.Fişer, N.V.Smimov və bir sıra başqa alimlərin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Son zamanlar isə bu elmin inkişafında Azərbaycan riyaziyyatçıları da böyük işlər görməyə başlayıblar. Bunlara Ə.Məmmədov, Tamella Nəsirova, Ə.Şahbazov və s. alimləri göstərmək olar. Statistika elmi, aparılan müşahidələrin nəticələrini təhlil etməklə məşğul olan bir elmdir.

Qeyd edək ki, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika mühüm tətbiqi əhəmiyyəti olan elm sahələridir.

Statistika latın sözü olub “Status” sözündən götürülərək mənası vəziyyət, hal deməkdir. Riyazi statistika statistik məlumatların toplanması, toplanmış məlumatların statistik təhlil edilməsi, statistik müşahidələrin aparılması və məlumatların təhlili üsullarını öyrənən riyazi elmdir. Eyni zamanda riyazi statistika, müxtəlif məsələləri, statistik məlumatların toplanma və qruplaşdırma, naməlum paylanma funksiyasını və paylama parametrlərinin qiymətləndirilməsini, bir təsadüfi kəmiyyətin başqa təsadüfi kəmiyyətdən asılılığının qiymətləndirilməsini göstərən bir elmdir. Deməli, kütləvi təsadüfi hadisələr, üzərində aparılan müşahidələrin nəticəsini qeyd etmək onları qruplaşdırmaq və analiz etmək üsulları riyazi statistika elmində müəyyən edilir.

Statistik rəqəmlərin ilkin işlənilməsi nəticə çıxarıla bilən vəziyyətə gətirilməsinə statistik məlumat deyilir.

Bir – birindən fərqlənən eyni keyfiyyət göstəricilərinin bir yerə toplanmasına statistik yığım külliyyəti deyilir.

Məsələn, müəyyən bir ölkədə eyni vaxtda doğulmuş uşaqlar statistik yığımdır.

Tərif. Şəxsi müşahidələr əsasında toplanan yığma empirik statistika yığım; nəzəri mübahizələr əsasında yaradılan yığma isə nəzəri statistik yığım deyilir.

Tərif. Statistik yığımların hər bir elementinə (üzvünə) ayrılıqda variant deyilir. Variantların sayına isə statistik yığımın həcmi deyilir.

Ümumiyyətlə eyni növlü obyektlərin yığımını keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə öyrənilir. Qeyd edək ki, detalın keyfiyyət göstəricisi onun standartlığı, kəmiyyət göstəricisi isə detalın ölçüsüdür.

Deməli, analiz aparmaqla hər hansı prosesi öyrənmək olar. Burada obyektlər yığımının hər biri ayrıca analiz olunur. Əgər baxılan obyektlərin sayı çox olsa, onda obyektlərin hər birini ayrıca analiz etmək olmaz. Ona görə də başqa üsullardan istifadə etmək lazımdır. Çünki obyektlərin sayı çox olduğu halda onları bir-bir analiz etmək, məsələni çətinləşdirir. Ona görə də seçmə üsulundan istifadə olunur, yəni xüsusi yığımlara baxılır.

Tərif. Təsadüfi kəmiyyətin müşahidə olunan qiymətlərinin yığımina görə onun paylanma qanununu təyin etmək olarsa, onda müşahidə olunan qiymətlərin yığımina seçmə yığım və ya sadəcə olaraq seçmə deyilir. Deməli, statistika ümumi və seçmə ümumi və seçmə yığım hissələrinə ayrılır. Qeyd edək ki, Gəncə şəhərində yaşayan əhali, fabrikin iki ildə buraxdığı məhsullar və s. ümumi yığma misaldır. Bu cür yığımlarda tədqiqat aparılan zaman onların hamısından analiz üçün istifadə etmək olmaz. Ona görə də ümumi yığımdan məqsədə uyğun olaraq götürülmüş bir qrup eyni keyfiyyət və kəmiyyət göstəricili variantlar yığımina baxmaq lazım gəlir. Məsələn, kartofun məhsuldarlığını bilmək üçün nümunə sahələri seçilir və bu sahələrdən istehsal olunan kartofun keyfiyyəti və kəmiyyətinə görə ümumi halı üçün müəyyən nəticələr çıxarmaq olar. Seçməni elə aparmaq lazımdır ki, ümumi yığım haqqında çıxarılan nəticə səhv olmasın.

Tərif. Seçmə üsulunda buraxılan səhvə “reprezetiv” səhv deyilir.

Qeyd edək ki, müəyyən üsulla buxarılan səhvi aradan qaldırmaq olar. Belə ki, seçmənin sayını çoxaltmaq alınan nəticələrə doğru yanaşmaq və bu işləri doğru analiz etmək yolu ilə bu prosesdə buraxılan səhvi aradan qaldırmaq olar. Ümumiyyətlə seçmə iki cür aparılır. Yəni təkrarlı və təkrarsız seçmə.

Tərif. Ümumi yığımdan seçilən obyektlər geriye qaytarılmaqla aparılan seçməyə təkrarlı seçmə deyilir.

Tərif. Ümumi yığımdan seçilən obyektlər geriye qaytarılmadan aparılan seçmə təkrarsız seçmə deyilir.

Təcrübədə seçmə müxtəlif üsulla aparılır.

1. **Ümumi yığımı hissələrə bölməyi tələb etməyən seçmə.** Burada aşağıdakı hallar mövcuddur.

a) Sadə təsadüfi təkrarsız seçmə.

b) Sadə təsadüfi təkrarlı seçmə.

2. **Ümumi yığımı hissələrə bölməyi tələb edən seçmə.**

Bu tip seçməyə aşağıdakı hallar daxildir:

a) tipik seçmə.

- b) mexaniki seçmə.
- c) seriya ilə seçmə.

Qeyd edək ki, sadə seçmə müxtəlif üsulla aparılır. Tutaq ki, ümumi yığımın həcmi M -dir və buradan m obyekt seçilməlidir. Bu iş aşağıdakı kimi aparılır. Yəni vərəqlərdə birdən M -ə qədər nömrələr yazılır və onlar qarışdırılır, təsadüfi olaraq bir vərəq götürülür. Götürülən vərəqin nömrəsi ilə bu obyektin nömrəsi düz gəlsə, həmin obyekt analiz üçün göndərilir, sonra vərəq geri qaytarılır və əvvəlki kimi hərəkət edilir. m dəfə belə edilir və nəticədə həcmi m olan sadə təkrarlı seçmə aparılmış olur. Əgər nömrələr geri qaytarılmasa seçmə sadə olar.

Tipik seçmədə, variant əlamətlərinə görə eyni növlü qruplara bölünür və hər qrupdan nümunə götürülür.

Mexaniki seçmədə yığımların hər birindən seçmə aparılır. Məsələn, 10-dan biri və ya 20-dən biri seçilir.

Seriya seçmədə yığımdan bütöv bir seriya birdən seçilir.

Riyazi statistikanın əsas məsələsi, ümumi yığımın təsadüfi ayrılan x_1, x_2, \dots, x_n seçmə yığımın xassələrinə əsasən ümumi yığımın uyğun xassələri haqqında düzgün, elmi nəticələr almaqdır.

Obyektlərin bu və ya digər çoxluqları haqqında statistik verilənlərə baxılmasına əsaslanan araşdırma metodu *s t a t i s t i k* metod adlanır. Statistik metod ən müxtəlif bilik oblastlarında tətbiq olunur. Lakin müxtəlif təbiətli obyektlərə tətbiqdə statistik metodun cəhətləri özünəməxsusluğu o qədər ilə seçilir ki, məs., ictimai-iqtisadi statistikanı (sözün əsl mənasında statistika adlandırılan), fiziki statistikanı, ulduz statistikasını və s. bir elm kimi birləşdirmək mənasız olardı.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Konsepsiyası əsasında yeni təhsil sisteminə əsasən ümumitəhsil məktəblərin bütün siniflərinin riyaziyyat proqramına "Statistika və ehtimal" məzmun xətti daxil edilmişdir. Hazırda həmin bölmənin təlimi I-V siniflərdə əsasən çalışmalar vasitəsilə reallaşdırılır. İbtidai siniflərin riyaziyyat kursunda "Statistika və ehtimal" bölməsi yeni olub, şagirdlərin əqli inkişafında, idrak fəallığının gücləndirilməsində, proses və hadisələrin təhlil edilməsi, ən əlverişli imkanların müəyyən edilməsi və bununla da tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Statistika- sosial iqtisadi hadisələrin və proseslərin aşkar edilməsi, ölçülməsi, inkişafı qanunauyğunluqlarının və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin aşkar edilməsinə imkan verir. Qanunauyğunluqların qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi – onların ayrılıqda dərk edilməsini təmin edir. Məsələn, alqı-satqı ilə əlaqədar reklamların təşkil edilməsində həmin proseslə əlaqədar ədədi verilənlərin hamısı nəzərə alınır.

Statistik qanunauyğunluq anlayışı ilə yanaşı, dinamik qanunauyğunluq anlayışı da mövcuddur. Bu anlayış ancaq bir hadisə və ya bir obyektə bağlı olur. Məsələn, düzbucaqlının sahəsi – onun bitişik tərəflərinin qiymətləri ilə müəyyən olunur və $S=a \cdot b$ düsturu ilə ifadə edilir. Bu düstur bütün düzbucaqlılar üçün doğrudur. Deməli, hər hansı qanunauyğunluq – müəyyən ümumiləşdirmənin nəticəsi olub, analitik şəkildə ifadə olunursa, onda "böyük ədədlər qanunu" ifadəsi işlədilir. Məsələn, $S=a \cdot b$ düsturu və a və b -nin istənilən müsbət həqiqi qiymətlərində doğrudur.

"Statistika və ehtimal" bölməsinin öyrədilməsi nəticəsində şagird aşağıdakı bacarıq və vərdislərə yiyələnə bilər:

- məlumat toplayır, emal edir, təhlil üçün müvafiq statistik metodu seçir və tətbiq edir;
- müxtəlif kəmiyyətlərin orta qiymətlərini müəyyən edir və onlar üzərində hesablamalar aparır;
- seçim zamanı təsadüfi olanları müəyyən edir;
- toplanmış məlumatları təsnif edir və qrafiklər üzrə təhlil edir;
- ədədi orta qiyməti, buraxılmış xətanı hesablamayı bacarır;
- ölçmə nəticələrini təqribi ədədlərlə ifadə edir;
- diaqramlara uyğun məsələ tərtib edir və verilmiş məsələdəki verilənlərə görə sxem və ya diaqram qurmağı bacarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, riyazi statistika elementlərinin I-IV siniflərin riyaziyyat kursuna daxil edilməsi müntəzəm tədbir kimi qiymətləndirilməlidir. Bu elementlərin induktiv şəkildə və əsasən məsələ və misallar əsasında öyrədilməsinə geniş yer verilməli və bu, bir prinsip kimi kurikulumda öz əksini tapmalıdır.

Statistikanın ehtimal nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi. Statistikanın ehtimal nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi müxtəlif hallarda müxtəlif xarakter daşıyır. Ehtimal nəzəriyyəsi kütləvi hadisə və ya prosesləri deyil, təsadüfi hadisə və ya prosesləri, məhz «ehtimali-təsadüfi» hadisə və ya prosesləri, yəni elələri öyrənir ki, bunlar üçün onların uyğun ehtimal paylanmaları haqqında danışmaq mənə kəsb edə bilsin. Bununla belə, ehtimal nəzəriyyəsi, ixtiyari təbiətli, ehtimali-təsadüfi kateqoriyaya aid olmayan kütləvi hadisə və ya proseslərin belə statistik öyrənilməsində müəyyən rol oynayır. Bu – ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanan seçim metodu nəzəriyyəsi və ölçmə xətalari nəzəriyyəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu hallarda ehtimal qanunlarına öyrənilən hadisə və ya proseslərin özləri deyil, onları araşdırma üsulları təbə olar.

Ehtimal nəzəriyyəsi ehtimali təzahürlərin statistik araşdırılmalarında daha mühüm rol oynayır. Burada Riyazi statistikanın ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanan: ehtimali hipotezlərin statistik yoxlanılması nəzəriyyəsi, ehtimal paylanmalarının və bunlara daxil olan parametrlərin statistik qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsi və s. kimi bölmələri tam mənası ilə tətbiqini tapa bilirlər. Bu statistik metodların daha dərin tətbiq oblası olduqca dardır, çünki burada tələb olunur ki, öyrənilən hadisə və ya proseslərin özləri kifayət qədər müəyyən ehtimal qanunauyğunluqlarına tabe olsunlar. Məs, radioqəbuledici cihazlarda turbulent su axınlarının və ya fluktuasiyalarının rejiminin statistik öyrənilməsi stasionar ehtimali proseslər (stasionar stoxastik proseslər, H. M.) nəzəriyyəsi əsasında aparılır. Lakin həmin nəzəriyyənin iqtisadi zaman sıralarına tətbiqi kobud səhvlərə gətirə bilər, belə ki, bu halda stasionar prosesin tərifinə daxil edilmiş: uzun müddət ərzində ehtimal paylanmalarının zamandan asılı olmayaraq dəyişməzliyi haqqında fərziyyə, bir qayda olaraq mümkünsüzdür.

Ehtimal qanunauyğunluqları böyük ədədlər qanunu əsasında statistik ifadə oluna bilinir (ehtimallar – təzliklər kimi, riyazi gözləmə – orta qiymətlər kimi götürülür).

Azərbaycanda Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın inkişafı XX əsrin sonuna təsadüf etsə də, hazırda bu sahələrlə sıx əlaqədar olan – informatika, kibernetika, biometrika, stoxastik maliyyə riyaziyyatı, sığorta nəzəriyyəsi, kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və s. kimi sahələr ehtimal nəzəriyyəsinin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı ilə bağlıdır.

Nəticə

Beləliklə, ibtidai siniflərdə ehtimal nəzəriyyəsi və statistika şagirdlərin:

- məntiqi və ümumiyyətlə riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirir,
- standart olmayan və çoxvariasiyalı məsələlərin həllinə şagirdlərin marağını artırır və bununla da riyaziyyata marağını artırır,
- həyati bacarıqlarını və praktikanı inkişaf etdirir,
- onların gələcəkdə peşə seçimində düzgün istiqamətləndirilməsində kömək edir.

Ədəbiyyat

1. H.M.Əhmədova Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika. Dərs vəsaiti. I nəşr. Bakı, Gənclik, 2002, 528 səh.
2. S.S,Əhmədov Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2012
3. T.Q,Kərimov, N,Z,Seyfullazadə Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın əsasları. Gəncə, 2008
4. file:///C:/Users/user/Downloads/d_book_diger_23547.pdf
5. H.M.Əhmədova. «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika müntəxəbatı». Rus dilindən tərcümə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009, 496 səhifə.

Elements of probability theory and statistics in the mathematics course of primary school.

Summary

The article is devoted to the methodology of teaching elements of probability theory and mathematical statistics in primary school. Probability theory and statistics play an important role in modern mathematics education. Probability theory studies unpredictable events, and it is possible to analyze, systematize, and process the results of such events using statistical methods. Basics of probability theory and mathematical statistics, calculation of probability of elementary events and analysis of results using statistical methods are carried out in primary school.

Элементы теории вероятности и статистики в начальном курсе математики

Резюме

Статья посвящена методике преподавания элементов теории вероятностей и математической статистики в начальных классах. Теория вероятностей и статистика имеют важную роль в современном математическом образовании. Теория вероятностей изучает события, исход которых невозможно предсказать, а с помощью статистических методов можно анализировать, систематизировать и обрабатывать результаты таких событий. В начальных классах изучаются основы теории вероятностей и математической статистики, вычисление вероятности элементарных событий и анализ исходов с помощью статистических методов.

Rəyçi: dos. X.T.Novruzova

Göndərib: 27.05.2020

Qəbul edilib: 30.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/153-156

Səfiyyə Aqil qızı Gülmahiyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
safiyaya91-91@mail.ru

NUMİZMATİK ƏŞYALARIN EKSPOZİSİYA HƏLLİ

Açar sözlər: numizmatika, sikkə, nümayiş, ekspozisiya, muzey

Key words: numismatics, coin, exhibition, exposition, museum

Ключевые слова: нумизматика, монета, выставка, экспозиция, музей

Muzey üçün ən vacib amillərdən biri muzey obyektinin və ya kolleksiyasının özünə məxsus orijinallığıdır. Onun ikinci ən önəmli funksiyası isə bu muzey əşyalarının və kolleksiyalarının kütləvi nümayişidir. Yuxarıda sadalananların düzgün həyata keçirilməsi üçün muzey əməkdaşlarının çiyinə böyük elmi yük düşür. İctimaiyyət üçün önəmli olan muzeylər, onların işçilərinin böyük əməyi və səyi nəticəsində toplumun keçmişi ilə çağdaş dönm arasında ekspozisiya və sərgi vasitəsi ilə virtual və sirlə rabitə yaradır. Sikkələrin və medalların muzeylərdə təqdim olunması, onların nümayişini təmin etmək baxımından müəyyən problemlər meydana çıxır və düzgün nümayiş tərtib edilməyən eksponatlar ziyarətçilərin diqqətini bir o qədər də cəlb etmir. Bunun üçündə sikkəşünaslıq materialları stentlərə düzgün və estetik dəyərini əks etdirəcək formada yerləşdirilməsi muzey ziyarətçilərinin diqqətini asanlıqla çəkə bilər.

Çox kiçik sikkələri stentlərə yerləşdirərkən onların uzaqdan əksini nəzərə almaq zəruridir çünki stent şüşəsinə yaxın qoyulan numizmatik əşya izləyicini pəncərəyə çox yaxın olmağa məcbur edir və bu arzu olunmaz hal isə ziyarətçisinin gözlərini yorur. Bunun üçündə əksər hallarda kiçik ölçülü numizmatika nümunələrinin bir tərəfli və ya hər iki tərəfli əksi olan fotosəkillər yerləşdirilir. Ən kiçik ölçülü sikkə nümunələrinin fotosəkillərdəki əksi ziyarətçilərə imkan verir ki, mövcud sikkənin ən xırda detalını, simvolunu, yazısını və ya nişanını görə bilsin. Amma bu o demək deyil ki, muzeyin numizmatika şöbəsi başdan-başa rəngli və ya ağ-qara şəkillərdən ibarət olsun. Müxtəlif formaya, rəngə, tarixə məxsus numizmatik əşyalar birgə nümayiş etdirilə bilər. Məsələn: Heydər Əliyev Mərkəzinin birinci mərtəbəsində kiçik bir miqyasda yer verilən numizmatik əşyalar müxtəlif forma və ölçüyə mənsub olsada birgə nümayiş etdirilir.

Başqa bir problem, iki üzdən ibarət olan sikkələri yalnız bir tərəfdən nümayiş edilməsidir. Yenidən istifadəyə verilmiş Ermitaj Muzeyindəki Numizmatika şöbəsi dünyanın ən qabaqcıl texnikaları ilə təchiz edilmişdir. O cümlədən, adı çəkilən muzeydə numizmatik əşyalar hər iki tərəfi ən son innovativ texnologiyaların köməyi sayəsində 3D formatında nümayiş etdirilir. Numizmatik bir eksponatın hər iki tərəfini göstərmək zəruridirsə, sadə və ən təsirli həll, vitrin qabına fərqli tərəflərdən fırlanan eyni tipli iki nüsxəni yerləşdirməkdir. Sərgi avadanlığı içərisində güzgülərin yerləşdirilməsi üçün müxtəlif və müasir inovativ üsullar mövcuddur. Onların köməyi ilə numizmatik bir obyektin baxış bucağı və görünmə problemini uğurla həll etmək mümkündür və onlar quraşdırmaq çox da ucuz başa gəlir (5. səh 50)

Sikkələri nümayiş etdirərkən ən böyük problem onun kiçik ölçülü olmasıyla yanaşı, işıqlandırılmasıdır. Numizmatik eksponat elə sıxlıqda, nizamlı, mümkün qədər az işıqlandırılmış şəkildə tamaşaçının diqqətini çəkəcək formada yerləşdirilməlidir. Sikkələrin hər hansı formada, düşünülmüş şəkildə ardıcılıqla sərgilənməsi işıqlandırma effekti yaxşılaşdırıla bilər. Onlar düzbucaq altında quraşdırılmalıdır, sonra isə daha yaxşı işıqlandırılması təmin edilməlidir (5.səh 79).

Sərgi planlaşdırarkən muzey əşyalarının uyğunluğu nəzərə alınması əhəmiyyətli faktorlardandır. Numizmatik əşyaların sərgilənməsi üçün vitrin kassasının universal dizaynı da vacib elementdir, bu prosesdə muzey əməkdaşlarının savadlı tövsiyələri vacibdir. Dünya muzey təcrübəsindən bilindi ki kimi sərgi zamanı muzey əşyası və ya numizmatik əşyaların düzgün və maraqlı doğuran formada nümayişə ən yaxşı hazırlayan şəxs işinin peşəkəri olan kuratorlardır. Kuratorlar tərtib etdiyi numizmatik əşyalardan ibarət olan sərgi çox saylı muzey ziyarətçilərinin axışına zəmin yarada bilər. Eksponatları işıq (yanma, günəşin istilənməsi) təsirinə qorumaq üçün sərgi salonlarının pəncərələri nazik materialdan hazırlanmış yüngül neytral tonlu pərdələr ilə bağlanır. Xüsusilə işıq eksponatlarına həssas olanlar (kağız əskinələr) əlavə xüsusi şinlər (vitrinlərdə) və pərdələr ilə örtülmüş və ya süni işıqlandırma ilə salonlara yerləşdirilmişdir. Ekspozisiya mebelləri, eksponatların birbaşa günəş işığına məruz qalmaması üçün pəncərələrdən uzaq məsafədə yerləşdirilməlidir.

Sərgi avadanlıqlarına sikkələrin yerləşdirilməsi və quraşdırılması ilə bağlı bir sıra təzadlı hallar mövcuddur. Dikey və ya meyilli stendlərdə sikkələri gücləndirmək üçün polad sancaqlardan istifadə yolverilməzdir. Polad daha yumşaq bir metalı cırmaqla kifayətlənə bilməz, ancaq müəyyən şərtlərdə, numizmatik abidəni korlayan bir elektroliz reaksiyasının başlaması ehtimalı var. Hər bir pin (sancaq) plastik bir boru ilə (tibbdə istifadə olunanlardan daha yaxşıdır) və ya akril örtüklü olmalıdır. Başqa bir həll xüsusi akril döngələrdən istifadə etməkdir. Müvafiq sancaqlar numizmatik materialın görüntüsünün və ya onun detallarını gizlətmədən sikkəni saxlamalıdır. Sikkələri möhkəmləndirmək üçün heç vaxt çirkli materiallardan və ya çirkli divar kağızlarını, həmçinin model yapışdırıcıları istifadə edilməməlidir, metal sikkəşünaslıq materialı üzərini ləkə edə bilər və ya korlaya bilər. Bəzi hallarda, aydınlıq üçün xüsusi təqdimat növləri tələb olunur (3.səh 101).

Sərgi salonunun altında şimala baxan pəncərələri olan bir otaq seçmək üstünlük verilir. Əks təqdirdə, pəncərələri təbaşirlə doldurmaq və ya onların üstünə ikiqat pərdələr asmaq tövsiyə olunur və ağ işıq maddəsindən hazırlanan pərdələr daim, yəni nümayiş saatları ərzində qapalı qalmalıdır. Ekspozatların təhlükəsizliyi üçün saxlama və ekran avadanlıqları böyük əhəmiyyət daşıyır. Muzeydə ən sadə saxlama avadanlığı dəstək dayaqları, rəflər, sahillər, masalar və şkaflardır. Rəflərdə, açıq rəflərdə, masalarda toz və işığa həssas olmayan əşyalar yerləşdirilir. İşığa həssas olan numizmatik materialların korlanmaması üçün rəflərin pərdələr və ya plastik sarğı ilə örtülməsi tövsiyə olunur. Bir qisim numizmatik əşyalar isə tərkibindən aslı olaraq qapalı şkaflarda saxlanılır. Muzeyə daxil olan sikkəşünaslıq materiallarının qeydiyyatına alınması ilə əlaqədar olaraq inventar kitabında və kataloq kartlarında müvafiq işarələr qoymağı mümkün edən və əşyanın, sənədin tez bir zamanda tapılmasına kömək edəcək olan kabinetlər, rəflər, stendlər, dolablar və onların nömrələnməsi məqsədə uyğundur. Nümayişə hazırlanan sikkələr rəflərə, stendlərə və ya şəfəf şüşə doloablara ya yapışdırıcılarla yada bərkidici lövhələrlə tənzimlənir. O cümlədən, həmin sikkəşünaslıq materialları yerləşdirildikləri dolablarda, rəflərdə və şkaflarda inventar nömrələri qeyd edilir (4.səh 63).

Mövcud numizmatik materialların nümayişi zəruridirsə bu zaman mümkün ekspozatların müxtəlif stendlərdə əşyaları qruplara ayıraraq yerləşdirilməsi daha səmərəlidir. Məsələn, bir şkafta və ya eyni rəfdə gümüş və bürünc metallardan hazırlanmış, kiçik və çox böyük və ya kövrək misdən və çox ağır metal tərkibli sikkələrin yerləşdirilməsi yol verilməzdir, onlar fərqli saxlama rejimi, işıqlandırma ilə təchiz edilməlidir.

Muzey əşyalarının hazırlandığı materialların eroziyasının əsas səbəblərindən biri işığın təsiridir. Təbii işıq daha çox sikkəşünaslıq materiallarına zərərli təsir göstərir. Həmçinin günəş işığı bütün növ materiallara və xüsusilə metall pulların üzərinə düşməsinə yol verilməzdir. Süni işıq mənbələrindən, flüoresan lampalar, zərərli ultrabənövşəyi radiasiya daha təhlükəlidir. Onların muzeylərdə geniş yayılması tövsiyə edilmir. Bu baxımdan ən zərərsiz olanlar közərmə lampalarıdır. Bu lampaların isə ən böyük mənfə cəhəti, daha çox istilik yaymasıdır. Bu cür cihazları şaxtalı şamdanlar və ya qapaqlar ilə təchiz etmək tövsiyə olunur.

İşığın təsiri altında baş verən dəyişikliklər iki qatdır: görünən - solğun; görünməz - materialın quruluşunu məhv etmək, güc itkisi. Təbii işığı olan salonlarda işığın hərəkətinə ən həssas olan fərdi əşyalar (akvarellər, kağız materiallar) işıq keçirməyən bir astarda istənilən dekorativ parça əlavə pərdələrlə bağlanır. İstəmə və alovlanmamaq üçün ekspozatlar ümumiyyətlə istilik texnikası, elektrik lampaları və lampalardan ən azı 1,5-2 m məsafədə yerləşdirilməlidir (4. Səh 88).

Muzeydə saxlanan bütün materiallar, bir sıra homogen qruplara bölmək olar. Bu, uçot və saxlama işlərini asanlaşdıracaq, ekspozatların təhlükəsizliyini daha əl çatan edəcəkdir. İstehsal materialını nəzərə alaraq, aşağıdakı əsas qrupları ayırmaq olar: kağız əsaslı numizmatik materiallar; metal tərkibli sikkələr məmulatları (qızıl, gümüş, bürünc və s.); keramika və şüşə tərkibli qədim pullar.

Kağız tərkibli numizmatik materialları həftədə ən azı bir dəfə saxlanılan şkafları və çəkməçələri havalandırmaq lazımdır. Bu qrup materialı sərgiləmək üçün otaq birbaşa günəş işığından, parlaq gün işığından və qaralamalardan qorunmalıdır. Kağız pul nominalları klapan olan qovluqlarda saxlanılmalıdır. Markalar, kart postallar, etiketlər, xüsusi albomlar və qovluqlar tələb olunur. Işıq kağıza dağıdıcı təsir göstərir və belə ki, onun kövrəkliyinə, rənginin solmasına aparıb çıxarır. Kağız pul nominallarını açıq formada olan rəflərdə, masalarda, stendlərdə, dolablarda saxlamaq yolverilməzdir (5. səh 30).

Diyarşünaslıq muzeylərində muzeyə daxil olan əşyalar, onların tiplərinə, kolleksiya tərkibinə, material əsaslarına, incəsənət təsnifatına, texniki formatına və təyinatı üzrə qruplaşdırılır. Qruplaşdırılma aşağıdakı formada aparılır:

Maddi tərtibatlı məxəzlər:

- təbiyyət tarixi maddi tərtibatlı abidələri;
- arxeoloji qazıntılar nəticəsində kəşf edilən tarixi abidələrin tərkibindən formalaşan kolleksiyalar;
- dəfinələr, Kolleksiyaçıların numizmatika kolleksiyalarından satın alınan və ya bağışlanan numizmatik materiallar (gümüş, bürünc sikkələr, dövlət ordenləri, hərbi medallar, pul jetonları, dövlət nişanları, dəfinələr, kağız pul nominalları və s.);

- etnoqrafik bəzək əşyalarından ibarət kolleksiyalar;
- metal əsaslı, ağac tərkibli, keramik və s. materialdan hazırlanmış məmulatlar, və s.;

Bütün bu numizmatik əşyaları xarakterizə edən məlumatlar dolayısıyla müvafiq sikkəşünaslıq materialın üstündə qeyd alınır. Sikkəşünaslıq əşyaları, gümüş, bürünc medallar, əntiq daşlar həmçinin mikolik tapıntı nümunələri və onların lentə alınmış şəkilləri ilə birgə qovşaqlarda və xüsusi bağlama qablarında (konvertlər, bağlamalar, paketlər) kodlaşdırılır. Yarıqlı numizmatik materiallar və ya bəzi medallar sərt saplara kağız etiketlər sancılır.

Müxtəlif tərkibə məxsus metallar, o qəbildən əlvan yəni qızıl, gümüş, bürünc, mis və dəmir, polad, tunc kimi qara metallardan hazırlanmış numizmatik əşyalar bir-birindən ayrı qorunur. Çünki onlar tərkibi baxmından daha müxtəlif xassəyə sahibdirlər. Mis, qızıl, gümüş, tunc həssas olduğu halda polad daha sərt tərkibə məxsusdur.

Numizmatik materiallar (sikkəşünaslıq materialları, müxtəlif medallar, gerb, dövlət ordenləri, dövlət nişanları) çəkməçəli maili qurluqlu dolab və rəflərdə yerləşdirilir. Çəkməçələrin hündürlük ölçüsü 3 sm və 5 sm aralığında olmalıdır. Çəkməçələrdə sıra ilə 1,5 sm və 2 sm (örtüksüz) yüksəklikdə, sahəsi və dərinliyi ona yerləşdiriləcək eksponatın uzunluğundan 1 sm çox olan tənəkə, taxta qəliblər, plastik tərkibli qutular yerləşdirilir. Numizmatik əşyalar çəkməçələrə yığılmazdan öncə qutuların daxilinə çertyoj və ya rəsm təsviri kağızdan kartoçkalar yerləşdirilməli və eksponatı xarakterizə edən informasiya burda əks etdirilməlidir (1. səh 2).

Hər bir çəkməçələrdə müvafiq sikkələrin say hesabı, həmçinin də ayrıca tərtib edilmiş fərdi konvert və ya bağlamalarda qoruna bilər. Konvertlər, onların sahələrinə uyğun gələn və ağzı örtülə bilən çəkməçələrdə və ya qutularda şaquli formada qoyulur. Eksponatın barəsində məlumatlar konvertlərin üzərində qeyd edilir və digər mettalara uyğun olaraq sayı verilən etiket yerləşdirilir. Yastı və maili numizmatik materiallar sərt kağızdan tərtib edilmiş şəxsi bağlamalarda qoruna bilər. Konvertlər isə onların sahəsinə uyğun gələn və ağzı qapalı çəkməçələrdə və yaxudda qutularda şaquli istiqamətdə yerləşdirilir.

Nəticə

Numizmatik materiallar nümayiş etdirərkən ən böyük problem onun kiçik ölçülü olmasıyla yanaşı, işıqlandırılmasıdır. Onlar elə sıxlıqda, nizamlı, mümkün qədər az işıqlandırılmış şəkildə tamaşıcının diqqətini çəkəcək formada yerləşdirilməlidir. Sikkəşünaslıq materiallarını sərgisini planlaşdırarkən muzey əşyalarının uyğunluğu nəzərə alınması əhəmiyyətli faktorlardandır. Numizmatik əşyaların sərgilənməsi üçün vitrin kassasının universal dizaynı da vacib elementdir, bu prosesdə muzey əməkdaşlarının savadlı tövsiyələri vacibdir. Sərgi avadanlıqlarına sikkələrin yerləşdirilməsi və quraşdırılması ilə bağlı bir sıra təzadlı hallar mövcuddur. Mövcud numizmatik materialların nümayişi zəruridirsə bu zaman mümkün eksponatların müxtəlif stedlərdə əşyaları qruplara ayıraraq yerləşdirilməsi daha səmərəlidir.

Ədəbiyyat

1. İlyasov R., Rəcəbli Ə.M. Qədim pullar silinməz tarixdir: Tariximiz sikkələr güzgüsündə // Kredo, 2010, 13 noyabr.
2. Pirquliyeva Q.Ə. XV-XVI əsr Azərbaycan sikkələrinin metrologiyasının bəzi məsələləri // Xəzər Universitetinin Azərbaycan arxeologiyası. 2006, №1-4,
3. Pirquliyeva Q.Ə. Numizmatikanın əsasları. Bakı: Nafta-Press, 2009, 167 s.
4. Pirquliyeva Q.Ə. "İçərişəhər" Tarix Muzeyinin Numizmatika Fondunun sikkə kataloqu. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 164 s.
5. Acopyan A. An unique coin of the Shaddadid ruler, Ashot ibn Shavur // Journal of Oriental Numismatic Society, 195 (2008), p. 5-6

Solution way of numismatic items

Summary

There are some problems in terms of presenting coins and medals in museums and ensuring their display and improperly displayed exhibits are not attracted the attention of visitors. Therefore, the placement of coinage materials on the stents in a form that reflects the correct and aesthetic value can easily attract the attention of museum visitors. The suitability of museum items is one of the important factors to consider when planning an exhibition.

Экспозиционное решение нумизматических предметов

Резюме

Существуют определенные проблемы с точки зрения представления монет и медалей в музеях, обеспечения их показа, а экспонаты, которые не отображаются должным образом, не привлекают внимание посетителей. Во всех трех случаях размещение монетных материалов на стендах таким образом, чтобы они отражали правильную и эстетическую ценность, могли легко привлечь внимание посетителей музея. Пригодность музейных предметов является одним из важных факторов, которые необходимо учитывать при планировании выставки.

Рәуҗи: dos. Ү.М.Еyvazova

Göndərilib: 04.05.2020

Qəbul edilib: 07.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/157-160

Şəms Abdulla qızı İmanzadə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
shems.imanzade@mail.ru

XINALIQ TARİXİ-ETNOQRAFİYA MUZEYİNİN YARANMASININ TARİXİ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: Xinalıq, muzey, tarix, etnoqrafiya, eksponat

Key words: Khinalig, museum, history, ethnography, exhibit

Ключевые слова: Хиналыг, музей, история, этнография, экспонат

Dünyanın hər bir xalqı müəyyən mədəniyyətə malikdir. Lakin müxtəlif xalqlarda mədəniyyətin inkişaf dinamikası da müxtəlifdir. Hər bir xalqın mədəniyyət və məişətindəki özünəməxsusluq onun etnik dünyasını təşkil edir. Etnoqrafiya muzeylərinin ən geniş yayılmış növlərindən biri açıq səma altında yaranmış muzeylər qrupudur. Bu tip muzeylərin yaranması azsaylı xalqların uzun illər məskunlaşdıqları coğrafi bölgənin nadir tarixi ərazi statusu alması ilə əlaqəlidir.

Etnoqrafik baxımdan Azərbaycan ən zəngin ərazilərdən biridir. Azərbaycanın aborigen azsaylı xalqları içərisində özünəməxsus etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə seçilən xalqlardan biri də xinalıqlılardır. Bu etnos Qafqaz dil ailəsinə daxil olub, Şahdağ ətrafında yerləşmələrinə görə tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda "Şahdağ xalqları" adlandırılır (9). Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən olan xinalıqlılar yeganə dilə və yaşayış məskəninə mənsubdur. Yəni Xinalıq kəndi və xinalıq dili dünyada yalnız Azərbaycanın Quba rayonuna məxsusdur.

Unikal memarlıq görkəminə malik Xinalığın tarixi çox qədimdir. Eramızın birinci əsrində yaşamış yunan alimi və coğrafiyaşünası Strabon "Coğrafiya" adlı 17 cildlik əsərində Qafqazda yaşayan 26 alban tayfalarının arasında xinalıqlıların da adını qeyd edir. Xinalıq kəndinin qədim tarixə malik olduğunu kəndin ərazisində aşkar olunan 8 böyük qəbiristanlıq və bu qəbiristanlıqlardakı 3-4 mərtəbəli qəbirlər də sübut edir.

5000 illik tarixə malik olan Xinalıq dünyanın ən yüksək yaşayış məntəqələrindən biri olmaqla yanaşı özündə ən zəngin etnoqrafik dəyərləri birləşdirir.

Xinalıq kəndi Şimaldan Şahdağ, Şimal-Şərqdən Qızıl Qayada yerləşən Heydər Zirvəsi, Şimal - Qərbdən Tufan Zirvəsi, Cənub - Qərbdən Qıblə dağı ilə əhatə olunmuşdur. Dəniz səviyyəsindən 2300 metr yüksəklikdə yerləşən Xinalıq kəndidə hazırda 1500 nəfərə qədər əhali yaşayır və özünəməxsus coğrafi mövqeyə və unikal memarlıq görkəminə malikdir. Maldarlıqla məşğul olan Xinalıq camaatının bir neçə minillik tarixi ənənəsi var. Maddi mədəniyyətlə yanaşı, mənəvi mədəniyyət nümunələri, qədim adət-ənənələr də qorunub saxlanmışdır (4).

Yaşı yüzilliklərlə ölçülən Xinalıq Azərbaycanın qədim və səfali guşələrindən biri olub, yüksək dağ silsilələri arasında yerləşən tarixin və təbiətin yaratdığı özünəməxsus açıq səma altında muzeyi xatırladır. Uzun illər təcrid olunmuş şəkildə qalan kənd ənənəvi inşaat üsullarını, folklor və etnoqrafik ənənələrini qoruyub saxlayıb. Bir sözlə, özünün ilkin memarlıq simasını, eləcə də köhnə məişət tərzilə səsleşən etnoqrafik əlamətlərini saxlayan bu yaşayış məskəni sivilizasiyasının təsirinə məruz qalmayan canlı tarixdir.

Xinalıq Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının Quba rayonunun Xinalıq kəndinin tarixi ərazisinin Azərbaycan Respublikasının "Xinalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu və Ağstafa rayonunun ərazisində Keşikçidağ silsiləsinin bir hissəsini əhatə edən mağaralar kompleksinin Azərbaycan Respublikasının "Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu elan edilməsi haqqında" 2007-ci il 19 dekabr tarixli 2563 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmışdır (1). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 19 sentyabr tarixli 220 nömrəli qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının "Xinalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunun Əsasnaməsi" təsdiq edilmişdir (2).

Kəndin ərazisi qoruq elan olunduqdan sonra Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən Xinalıq kəndinin dilinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsi, eyni zamanda kəndin unikal görünüşünün qorunub saxlanması haqqında bir sıra mühüm işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən qoruğun özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması üçün qoruq ərazisində yerləşən tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması və istifadəsi ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilmişdir. Mütəmadi olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Xinalıq kəndi ərazisində və ətraf ərazilərdə arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdılar (5). Arxeoloji qazıntılar nəticəsində çoxsaylı kurqanlarla yanaşı müxtəlif dövrlərə aid yeni abidələr aşkar olunmuşdur. Yeni aşkar olunan bu abidələr "Zanqar" (Xinalıq) və "Kıma liqerbiş" (qədim qə-

birstanlıq) adlanırdı və bu abidələrdən erkən tunc dövrünün öyrənilməsində maddi sübut kimi istifadə olundu. Tədqiq olunan maddi mədəniyyət nümunələri içərisində məsələn, bir ədəd dəmir ox ucu, müxtəlif növ muncuqlar, tuncdan hazırlanmış təkrarsız bəzək əşyaları aşkar olunmuşdur.

Xınalıq arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri, İdris Əliyevin bildirdiyinə görə, dəniz səviyyəsindən 2300 metr hündürlükdə yerləşən Xınalıq kəndi, həmçinin, "Xınalıq" tarixi-memarlıq və etnoqrafik qoruğu ərazisində yerüstü, o cümlədən, memarlıq abidələri qeydə alınıb. Amma ərazi arxeoloji cəhətdən faktiki tədqiq olunmayıb (11).

İ.Əliyevin məlumatına görə, onun rəhbərlik etdiyi Xınalıq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən bu ilin tədqiqat mövsümündə Xınalıq kəndinin cənub-şərqindəki ərazidə e.ə. I minilliyin ortalarına və ikinci yarısına aid edilən nekropol aşkar edilib. Coğrafi şəraitdən və relyefdən qaynaqlanan obyektiv çətinliklərə baxmayaraq, ekspedisiya əhəmiyyətli nəticələrə imza atıb.

İlkin aşkar edilmiş və tədqiq olunmuş 12 qəbir əsasən şərq-qərb istiqamətlidir, daş plitə parçaları ilə divarları üzlənmiş və üzərləri daş plitələrlə örtülüb. Aşkar edilmiş skeletlər əsasən sağ, həmçinin sol böyürü, həm də beli üzərində uzadılmış vəziyyətdədirlər. Onların kəllələri şimal-qərbə istiqamətlənmişdir. Skeletlər və onlardan nümunələr antropoloji və d. çeşidli analizlər üçün götürülüb.

Tədqiq edilmiş qəbirlərdə zəngin dəfn inventarı aşkar edilib. Dəfn inventarı içərisində tunc və dəmirdən hazırlanmış silahlar (nizə, ox ucluqları və d., o cümlədən, iskitlərə xas ox ucluğu), tuncdan bəzək əşyaları (qolbaqlar, asmalar, tac formasında dəmir lövhələr - alınıqlar, saç sancaqları və d.), çoxsaylı əqiq, pasta mənşəli muncuqlar və d. maddi mədəniyyət nümunələri qeyd edilib. Maddi mədəniyyət nümunələri ərazinin müasir Azərbaycanın Şimali-Qərb və Şimali-Şərq regionları həmçinin, müasir Dağıstan (Rusiya Federasiyası) ilə öz dövründə intensiv mədəni əlaqələrə malik olmasını bariz nümayiş etdirməkdədir.

"Nekropolda hələki tədqiq edilmiş 12 qədim qəbirin tarixini təqribən e.ə. I minilliyin ortalarına və ikinci yarısına, ehtimalımıza görə, e.ə. V-III əsrlərə aid etmək olar. Bu ehtimalı qəbirlərin quruluşu, dəfn inventarındakı materiallar əsasında irəli sürə bilərik. Amma gələcəkdə ərazidə daha geniş arxeoloji və arxeometrik araşdırmalar nekropolun sərhədlərini və zaman çərçivəsini dəqiqləşdirəcək. Digər tərəfdən, nekropolun mövcudluğu yaxınlıqda həmdövr qədim məskənlərin də olmasına işarə edir" (11).

Xınalıq Tarix - Etnoqrafiya Muzeyini 2001-ci ildə kənd ağsaqqalı Xəlilrəhman Abdürrəhman oğlu təşəbbüs göstərərək kənd əhalisinin köməyi ilə yaratmışdır. Kəndin mərkəzi hissəsində yerləşən bu muzey Xınalıqın tarix və mədəniyyətinin çox cüzi hissəsini özündə cəmləşdirmişdir.

Ümumi sahəsi 160 kvadratmetr olan iki zalda ənənəvi qab-qacaq, geyim, xalçalar, avadanlıq, əslən bu kənddən olanların fotosəkilləri və digər maraqlı eksponatlarla tanış olmaq mümkündür (3). Muzeyin eksponatları ekspozisiyada qarışıq şəkildə yerləşdirilmişdir. Muzeydə Xınalıqın qədim dövrlərindən qalmış arxeoloji və etnoqrafik materialları, o cümlədən kilim və xalçalar, gil və mis qablar, müxtəlif ev və məişət əşyaları, daş kitabələr və daha bir çox əşyalar muzeyə gələnlərə burada vaxtı ilə mövcud olmuş yüksək bir mədəniyyətdən xəbər verir. Qədim qalanı xatırladan muzey binasının girəcəyində əslən Xınalıqdan olan şair, publisist, tərcüməçi və pedaqoq Rəhim Alxaslının əsərləri düzülmüşdür.

Xınalıqın digər yaradıcı adamlarının və şairlərinin əsərləri də muzey ziyarətçilərində maraq doğurur. Birinci zaldakı eksponatlar arasında XIX əsrə aid olan qoyun bağırsağından toxunmuş kilə, eyni zamanda taxıl ölçmək üçün müxtəlif səbətlər kəndin taxılçılıqla məşğul olduğunu sübut edir. Muzeydə diqqəti cəlb edən eksponatlar arasında kətan parçalar və digər geyim əşyalarının işlənilməsində istifadə edilən qədim alətlər kolleksiyası da vardır ki, bu da Xınalıqda parça, xalça istehsalının mövcudluğundan xəbər verir. Biçinçilikdə istifadə olunmuş müxtəlif ölçülü oraq nümunələri, dəri məmulatlarının istehsalını göstərən çarıqlar və digər ayaq geyimləri də diqqəti cəlb edir. Muzeydə nümayiş olunan kotan ucluqlar isə əkinçiliyin inkişafını sübut edir.

Ekspozisiyada XVII - XIX əsrlərə aid dəvə və at üzəngiləri də var. At buxovları, yabalar və digər kənd təsərrüfatı nümunələri XVIII - XIX əsrlərə aiddir.

Maraq doğuran nümunələr içərisində XVIII-XIX əsrlərə aid müxtəlif ölçülü, üzərində təsvirləri olan xurcunlar, həbgələr, namazlıqlar, corablar, uşaq geyimləri, qurşaqlar, pul kisələri təbii rənglərlə boyanmış, yundan toxunmuşdur. XIX əsrə aid daş ütülər də diqqətçəkəndir (4).

Simmetrik quruluşa malik olan kənd təsərrüfatı bitkilərinin çəkisini təyin etmək üçün muzeydə qorunan qədim tərəzilər maraqlı doğuran eksponatlar sırasındadır. Çox nadir əşyalar sırasında XIX əsrə aid saz Xınalıqın orta əsrlərə aid musiqi mədəniyyəti nümunəsi kimi qəbul edilir.

Tarixi, dini, təbiət, etnoqrafiya, dil baxımından əhəmiyyət kəsb edən XII - XIX əsrlərə aid zəngin kitab kolleksiyası zalın baş tərəfində nümayiş etdirilir. Nümayiş olunan əsərlər içərisində bədii ədəbiyyat nümunələri də vardır. Bu mənbələr Xınalıqda məktəb və mədrəsələrin fəaliyyət göstərməsi ilə yanaşı, əhalinin müxtəlif mərkəzlərin elm ocaqları, məktəb və mədrəsələri ilə əlaqələr yaratmış olduğunu sübuta yetirir.

Xınalığın ailə-məişət mərasimlərini əks etdirən XVIII əsrə aid orijinal naxışlarla bəzədilmiş sandıqlar da muzeydə maraqlı doğuran əşyalar sırasındadır.

Astronomik müşahidələr aparmaq üçün XVII-XVIII əsrlərə aid olan təqvimlər nümayiş olunan eksponatlar sırasındadır. Muzeydə XVIII-XIX əsrlərə aid misdən hazırlanmış müxtəlif ölçülü samovarlar, müxtəlif tarixi dövrlərə aid kağız pullar və sikkələr də nümayiş etdirilir. XX əsrə aid ağacdan hazırlanan kilə, XIX əsrə aid saz çox nadir eksponatlar sırasındadır.

XVIII - XIX əsrlərin Xınalıq zərgərləri, dəmirçiləri və duluzçuları tərəfindən zəngin bəzəklər həkk edilmiş mis zəncirlər, sinilər, kəfkişlər, qaşıqlar, camlar, süzgəclər, səpuşlar, məcməyilər, parçalar, həvəngdəstlər, saxsı küplər, dolçalar maraqlı bədii sənətkarlıq nümunələridir. Saxsıdan hazırlanmış çıraqlar, dolçalar, camlar 500 - 600 illik tarixə malikdir (4).

XIX əsrə aid dəstəməz almaq üçün mis ləyən, XVII əsr ustaları tərəfindən hazırlanmış mis qazanlar, səhənglər ekspozisiyanı daha da zənginləşdirir.

Xınalıqda qədim xəttatlıq mədəniyyəti də olmuşdur ki bunu da muzeydə nümayiş olunan XV-XVIII əsrlərə aid daş kitabələr sübut edir.

Tarixin müəyyən dövrlərində xarici hücumlardan qorunması üçün ustalar tərəfindən hazırlanan naqanlar, tufənglər, müxtəlif ölçülü qılınclar, xəncərlər, nizə ucluqları XV - XVII əsrlərə aid digər silahlar bugünə qədər gəlib çatıb və muzeydə xüsusi ilə diqqəti cəlb edən eksponatlar sırasındadır.

Muzeydə Xınalığın İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarının və qəhrəmanlarının təltif edildiyi medallar da toplanıb.

Əlyazma kitabların olduğu hissədə XV əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər tarixləşən sovet dövrünün qorxusundan damlarda, qəbirlərdə saxlanılmış və müstəqillik dövründə ortaya çıxarılmış qiymətli əlyazma əsərləri nümayiş etdirilir. Burada olan kitablardan aydın olur ki, kəndin keçmişi elmlə sıx bağlı olub, vaxtı ilə Xınalığın mühüm bir elmi mərkəz olduğundan xəbər verir. Tarix, dil, məntiq, riyaziyyat, təbabət kimi elmlərə aid olanlar ilə birlikdə fiqh, kəlam, təfsir, hədis kimi dini elmlərlə əlaqəli yüksək səviyyəli kitabların varlığı bunu sübut edir. Bu qiymətli əsərlərin tədqiq edilərək kataloqunun hazırlanması və nadir nüsxələrin surətlərinin çıxarılması təcili görülməli işlərdir (8).

Xınalıq 2001-ci ildə "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri", 2007-ci ildə isə Dünya Abidələr Fondunun siyahısına daxil edilmişdir (7).

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən "Xınalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunun özünəməxsusluğunun qorunub saxlanılması üçün qoruq ərazisində yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və istifadəsi ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilmiş, komissiyalar yaradılmış, müvafiq işlər aparılmışdır. Eyni zamanda qoruğun 2010-2015-ci illər üzrə Dövlət İnkişaf Proqramının layihəsi işlənmişdir (10).

Azərbaycan dövlət turizm sektorunun inkişafı üçün bir sıra layihələr hazırlayaraq bu sahəyə xüsusi diqqət ayırır. Belə ki, son illər ölkəmizə turistlərin diqqətinin artması bu istiqamətdə dövlətin apardığı siyasətin düzgün yolda olduğunu göstərir. Təbii ki, turizm sektorunun inkişafı üçün ölkəmizin zəngin, qədim tarixi məkanları bu sahənin inkişafına təkan verir. Bu gün ölkəmizdə yerləşən Xınalıq kəndi də Azərbaycanın turizm sektoruna bir töhvə verir. Xınalıq kəndi öz tarixliyi, qədimliyi, zəngin adət-ənənəsi ilə ölkəmizə gələn turistlərin diqqətini özünə cəlb edə bilir. Turizmin bu ərazidə inkişafı həm dövlət, həm də yerli əhali üçün yaxşı gələcək və rifah vəd edir. Bu gün Xınalıq bir qoruq olaraq qorunur və bu istiqamətdə dövlətin diqqəti danılmazdır.

Nəticə

"Xınalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu bu gün Azərbaycan Respublikasının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri kimi qorunur. Bu istiqamətlərdə bir sıra tədbir və layihələr həyata keçirilib və keçirilməkdədir. Bu gün muzeydə qorunan nadir eksponatlar öz zənginliyi və qədimliyi ilə hər kəsi heyretləndirir. Hazırda arxeoloqlar hələ də bu ərazidə axtarışlarını davam etdirirlər. Burada Salavat yurdu, Salavat karvansaraları, Xillələrin yurdu, "Bərk-şənə" qədim yaşayış yurdu, "Orta Tənə" qədim yaşayış yurdu, "Yumşaq ruhlar" qədim yaşayış yurdu, alban qəbiristanlıqları kimi qədim yaşayış yerləri var. Bu ərazidə Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən geniş arxeoloji qazıntı-lar başlanıb. Qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl III-II minilliklərə aid olması ehtimal edilən 5 böyük kurqan tapılıb. Bu kurqanların tədqiqindən sonra Xınalıq kəndi ilə bağlı yeni mülahizələrin də ortaya çıxması mümkündür.

Azərbaycanın bir parçası olan Xınalıqda Regionların Sosial İqtisadi İnkişaf Dövlət Proqramı çərçivəsində bir sıra işlər həyata keçirilib. Bunun bariz nümunəsi Xınalıq kəndinin daim turistlərin görmək istədiyi bir məkan olmasını nümunə kimi qeyd edə bilərik. Bu gün Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı və bu istiqamətdə Xınalıq kəndinin də özünəməxsus rolu var. Xınalıqda əhalinin yaşam tərzini özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu, turistlərin diqqətini xüsusilə cəlb edir. Heyvandarlığın inkişaf etdiyi bölgə otları, şəffaf bu-laq suyu ilə də zəngindir. Burada toxuculuq da inkişaf edib. Yerli əhali ip əyirir, zövqlü naxışlarla paltarlar,

corablar toxuyurlar. Turistlər bu toxunma malları həvəslə hədiyyə alıb aparırlar. Bu həm də kənd əhalisinin məşğulluğunu təmin edir.

Xınalığın bu gün dünyaya tanındılması istiqamətində Azərbaycan dövləti xüsusi fəaliyyət planı hazırlayıb. Bu yöndə aparılan işlərin bariz nümunəsi kimi UNESCO - nun xınalıqlıların yerli dilini ciddi təhlükə altında olan dillər siyahısına daxil edilməsini göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Quba rayonunun Xınalıq kəndinin tarixi ərazisinin Azərbaycan Respublikasının "Xınalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu və Ağstafa rayonunun ərazisində Keşikçidağ silsiləsinin bir hissəsini əhatə edən mağaralar kompleksinin Azərbaycan Respublikasının "Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 19 dekabr 2007-ci il tarixli, 2563 nömrəli Sərəncamı.
2. "Azərbaycan Respublikasının "Xınalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunun, "Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun və "Atəşgah məbədi" Dövlət tarix-memarlıq qoruğunun əsasnamələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 19 sentyabr 2008-ci il tarixli, 220 nömrəli Qərarı
3. Azərbaycanın koloritli kəndləri: Xınalıq 2 mart 2018 [<http://seyyah.az/news/5918?country=0&city=0&minprice=50&maxprice=650&t=1>]
4. Əmirxanov S. "Xınalıq – açıq səma altında muzey" Xalq qəzeti.- 2008. 8 yanvar. -S. 5. [http://www.anl.az/down/medeniyyet2008/yanvar/medeniyyet2008_yanvar_55.htm.]
5. "Xınalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunda arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. 18.08.2017 [<http://www.kultura.gov.az/az/umumi-xeberler/xinaliq-dovlet-tarix-memarliq-ve-etnoqrafiya-qorugunda-arxeoloji-qazinti-isleri-aparilmisdir>]
6. Xınalıq Dünya Abidələr Fondunun siyahısına daxil edilib. "525-ci qəzet", 9 iyun 2007, səh. 32.
7. Xınalıq kəndinin yerləşməsi və onun quruluşu [https://web.archive.org/web/20180812170101/http://xinaliq.az/?page_id=144]
8. Xınalıq tarix – etnoqrafiya muzeyi [https://az.wikipedia.org/wiki/X%C4%B1nal%C4%B1q_tarix-etnoqrafiya_muzeyi]
9. Xınalıq və onun turizm potensialı [<https://multikultural.az/az/milli-azliqlar/279/xinaliq-ve-onun-turizm-potensialı/>]
10. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2010-cu il ərzində gördüyü işlər haqqında HESABAT.
11. M.Nerimanoglu Xınalıqda 2500 il yaşı olan nekropol aşkarlandı. Azərbaycan.- 2018.- 3 avqust. - S.5.

Historical causes of khinali historical-ethnographic museum

Summary

The article provides detailed information about the reasons for the establishment of the Khinalig Historical and Ethnographic Museum. At the same time, the importance of this museum is emphasized at a time when the tourism sector of our country is developing. In addition, the research conducted by historians, archeologists and ethnographers in the area is gradually presented, noting that Azerbaijan is a country with an ancient history and highly values multicultural values. In addition, the article provides interesting information about the rare exhibits preserved in the Open Air Museum and their history.

Исторические причины хинальского историко-этнографического музея

Резюме

В статье представлена подробная информация о причинах создания Хиналигского историко-этнографического музея. В то же время важность этого музея подчеркивается в то время, когда развивается туристический сектор нашей страны. Кроме того, постепенно проводятся исследования, проведенные историками, археологами и этнографами в этой области, отмечая, что Азербайджан является страной с древней историей и высоко ценит мультикультурные ценности. Кроме того, в статье представлена интересная информация о редких экспонатах, хранящихся в Музее под Открытым Небом, и их истории.

Rəyçi: dos. X.Dadaşov

Göndərilib: 20.05.2020

Qəbul edilib: 22.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/161-164

Fidan Nazim qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Fine.art21@mail.ru

XX ƏSRİN 60-70-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ RƏNGKARLIQ NÜMUNƏLƏRİNƏ XAS OLAN QADIN OBRAZLARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

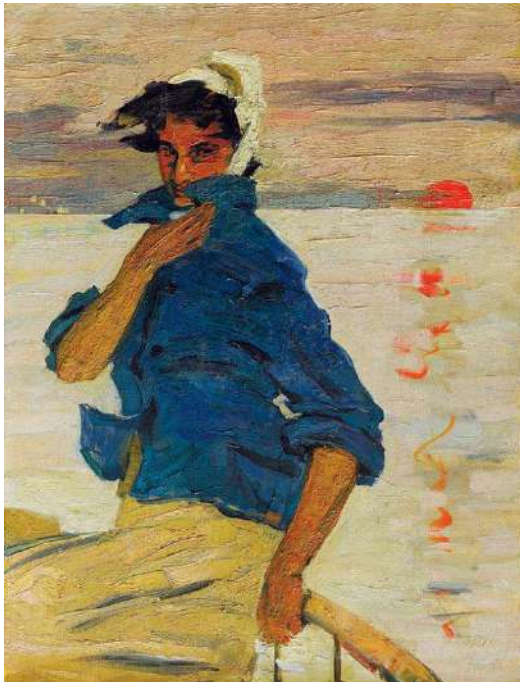
Açar sözlər: qadın obrazı, portret, V.Səmədova, D.Kazimov, T.Salahov

Key words: female image, portreit, V.Samadova, D.Kazimov, T.Salakhov

Ключевые слова: образ женщины, портрет, В.Самедова, Д. Казымов, Т.Салахов

Uşaqlıqda çoxları özlərini sənətkar kimi təqdim edirlər. Dünyanı gördüyümüz kimi təsvir etmək üçün bir dəfə hamımız qələm və ya fırça götürməkdən zövq aldığımız, lakin uşaqlar böyüyür və onlardan yalnız bir neçəsi üçün bu sevimli əyləncə peşəyə çevrilir. Azərbaycanda istər vətənimiz, istərsə də xaricdə tanınan bir çox istedadlı sənətkar var. Qürur hissi budur ki, görkəmli sənətkarlarımız arasında çox sayda qadın var. V.İ.Surikov adına Moskva Rəssamlıq İnstitutunda diplom işi olaraq işlədiyi “Azərbaycan bəstəkarları” (1951) tablosu ilə mürəkkəb kompozisiya qurmaq bacarığını və kolorit ustası olduğunu sərgiləyən Vəciyə Səmədova (1924-1965) bundan sonra çox da uzun çəkməyəcək yaradıcılığında bir-birindən maraqlı əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Fırça ustası tərəfindən gözəl qadın portret obrazları yaradılmışdır. Xarakterin ifadəliyi, cazibəliyin tamlığı, milli xüsusiyyətlər rəssamın bir çox portretlərində var. İnsan hissələrini dərinlən açmaq arzusu onun bütün portretləri üçün səciyyəvidir.

Geoloq Minurə Məmmədbəylinin portreti (1960) olduqca bədii təsir qüvvəsinə malikdir. Belə ki, burada rəssam son dərəcədə uğurlu kompozisiya həllinə nail olub. Geoloq dəniz gəzintisi zamanı sanki üzünü tamaşaçıya qəfil çevirdiyi anda təsvir edilib. Obrazın gözlənilməz gərgin pozası və səmimi hərəkəti əsərin kolorit həlli – qırmızı, çəhrayı, bənövşəyi, qızılı və gümüşü rəng keçidlərinin əlaqələndirilməsindən məharətlə istifadə edib.

Vəciyə Səmədova – tələbə və mühəndis qızların, aktrisaların, mehriban anaların xoş və nikbin obrazlarını fırçaya alar, gözəlliyi, səadəti, məhəbbəti şöhrətləndirirdi. Rəssamın əsərlərinin təhlili göstərir ki, o qadını ancaq ana, bacı və ya qadın kimi təsvir etmir, qadın şəxsiyyətinin xüsusi dəyərdə olduğunu qabardır, isdedadlı və özünə hər baxımdan əmin qadınları təsvir edir.

Vəciyə Səmədovanın fırçaları Azərbaycanın təbiətini əks etdirən bir çox rəsm əsərlərinə aiddir, lakin ona ən yaxın qadın obrazını canlandırmaq idi. 1964-cü ildə rəssam Bakıda sərgidə Xəzər sahillərində balıqçıların geri qayıtmasını gözləyən qadınlar haqqında "Xəbərləri gözləyirəm" rəsmini təqdim etdi. Bu onun son işi idi - gözəl və faciəli: insanlar, talelər, torpaq və dəniz haqqında, həyat haqqında.

1960-1970-ci illərdə respublikanın coşğun və zəngin həyatı ilə incəsənətin əlaqəsi genişlənir, rəssamlar müasirliyin aparıcı magistral mövzularına, əsl novatorluğa, bədii forma və zənginliyinə və təzəliyinə maraq göstərir, milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənən dolğun Azərbaycan rəngkarlıq məktəbinin böyük nailiyyətləri və artan yaradıcılıq imkanları sərgilərdə parlaq şəkildə nümayiş etdirilmişdir.

Azərbaycan təsviri sənətinin yüksəliş dövrü adlandırılan 1960-70-ci illərdə təsviri sənətimizdə uğurlu tabloların yaranması danılmazdır. Bu illər ərzində rəssamlarımızın müraciət etdiyi mövzular nə qədər ənənəvi olsa da, onlara müəllif münasibətləri bir-birindən fərqli olmuşdur. Bunun sayəsində əsasən inqilabi-tarixi mövzuların, fəhlə, kolxozçu, və neftçi obrazlarını gözündə yaşadan müxtəlif əsərlər yaradılmışdır. 1947-ci ildən respublika və ümumittifaq sərgilərinin iştirakçısı olan və sənətin sirlərini ilk olaraq Azərbaycanın xalq rəssamı Kamil Xanlarovun rəssamlıq dərnəyində alan Davud Kazımov yaradıcılığında əsasən bunlara bənzər mövzular yer almasını da təbii saymaq olar. Rəssamın yaradıcılığında əmək mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. Onun Sağıcılar (1961), Çayçı Elmira (1969), Rəfiqələr və s. tabloları bu qəbildəndir. Rəssamın qadın fədakarlığını, çalışqanlığının bədii təcəssümünü Sağıcılar tablosunda müşahidə etmək olar. Müəllif gözəllik və əməksevərliyi, öz işinə qarşı olan məhəbbət hissini bu sağıcı qadınların surətlərində ifadə etməklə, bütünlükdə sosialist əməyinin şəriyyətinin duyğulandırıcı tərənnümünə nail olmuşdur. Bu əsər diqqətçəkən süjet xəttinə, obrazlı təfəkkürə və gözəl əhval-ruhiyyəyə əsaslanır. Davud Kazımovun məhsuldarlığı ilə seçilən yaradıcılığında portretlər geniş yer tutur. Onun bütünlükdə real bədii şərhin milli qaynaqlardan gəlmə bədii prinsiplərlə qovşağından yaranan ifadə vasitələri təsvirə aldığı şəxsiyyətləri obraz səviyyəsinə qaldırmağa imkan vermişdir. Portretləri süjetli tabloları kimi mürəkkəb planda qurmağa meyl göstərən rəssam, təsvir etdiyi şəxslərin mənəvi aləmini peşə əlamətləri ilə vəhdətdə canlandırmağa çalışmışdır. Sənətkarın ana obrazına müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Müəllif, ana obrazını yaratmaqla Azərbaycan qadınının yüksək məziyyətlərini öz tablosunda əlvan boyalarla əks etdirməyə çalışmışdır. Çünki dünyagörmüş ağbırçəkləri bədiiləşdirmək rəssamlığın ənənəvi motivlərindəndir. Bu mənada yağlı boya ilə çəkdiyi birinci “Ana” əsərin (1968) adını çəkmək zəruridir. Bu əsərdə qadın obrazını qəhrəmanı abşeronlu anayadır. Bağ evinin hasarına söykənən ananın tamaşaçıya tuşlanmış açıq baxışlarında həyat sevgisi duyulur. Ananın sadə geyimi onun fədakar, zəhmətkeş olduğundan xəbər verir. Dövrün tələbi ilə ayaqlaşma müasirləri kimi sənətkarında yaradıcılığından yan keçməmişdir. Əmək cəbhəsində fədakarlıq göstərən insanların fəaliyyəti və obrazları, sovet adamlarının mənəvi gözəlliyi və s. mövzuları əks etdirən bu əsərlərin leytmotivini müasirlik təşkil edirdi. Bu mənada sənətkarın yaradıcılığında əmək adamlarına, əməkdə fərqlənən insanlara həsr olunmuş portretlərə də xüsusi yer verilmişdir. Onun bu mövzuda yaratdığı Kolxozçu qadın, Qabaqcıl çayçı Gülnaz Əzimova (1965), Çayçı Elmiranını portreti təkfiqurlu və çoxfiqurlu portretləri əsl zəhmət adamlarının portretləridir. Dövrün tələbi ilə yaradılsa da, tablolarında rəng çalarları, insanların üçündəki fərəh hissi rəssam tərəfindən böyük ustalıqla yaradılmışdır. Kompozisiyanın qəhrəmanları fəal və işgüzar, həyata məhəbbətlə

baxan adamlardır. Rəssam duyğuları ilə səsləşən parlaq və nikbin boyalara əl atır, əsərlərinin koloritini dekorativ və işıqlı rənglərin əlaqəsi ilə əldə edir.

50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində "Sərt üslub" adlandırılan istiqamətin nümayəndələri formaca monumental, lakonik, gündəlik həyat reallığını əks etdirən əsərlər yaratmışlar. Bu üslubun liderlərindən biri SRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü, xalq rəssamı Tahir Salahov idi. Rəssam yaradıcılığı milli ənənələrlə müasir dünya incəsənətinin ən mütərəqqi dəyərlərinin birləşdirilməsinə gözəl nümunədir. Onun yaradıcılığında romantizmlə realizmin sıx vəhdəti duyulur. Göy qurşağı səmada necə əlvan, necə rəngarəngdirsə, rəssamın da sənət yolunda qoyduğu izlər o qədər gözəldir. T.Salahovun yaratdığı istər portretlərdə, tematik tabloularda, istərsə də səhnə dekorasiyalarında sərt dinamika, daxili fərdi özünəməxsusluq var. Sənətkarın tablouları təkcə Azərbaycan incəsənətinin deyil, həm də dünya təsviri sənətinin inciləri sırasında qərarlaşır. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik rəssamın əsərləri heyrətəməz xüsusiyyətlərə malikdir. Tahir Salahov həm də Azərbaycan incəsənətinin çoxəsrlik ənənələrini Avropa boyakarlıq məktəbinin nailiyyətləri ilə birləşdirib. Böyük sənətkar haqlı olaraq təsviri incəsənətin canlı klassiki və bütöv bir üslubun banilərindən biri hesab edilir.

Onun mövzu, forma, janr əlvanlığı və estetik kamilliyi ilə seçilən ecazkar rəsmləri ülvə bəşəri dəyərlər və ali məqsədlər naminə humanist fikirləri təlqin edir. Onun əsərlərinə baxdıqda dərin məna, yüksək sənətkarlıq müşahidə etmək mümkündür. Bu sənət nümunələrində insan taleləri timsalında dünyaya, həyata baxışı və fəlsəfi düşüncələri rənglərin ən incə çalarları ilə dolğun ifadəsini tapıb.

Onun şöhrəti dünyanı dolaşır. Rəssamlıqda sərt üslubun yaradıcısı olan rəssam dünya təsviri sənət tarixinə bənzərsiz yaradıcılığı ilə öz adını əbədi həkk edib, desək həqiqəti söyləmiş olarıq. 1955-ci ildən yerli və xarici sərgilərin aktiv iştirakçısıdır. Tahir Salahovun 1967-ci ildə işlədiyi Abşeron qadınları əsəri tamaşaçıya bir romanın verə biləcəyi bədii düşündürücü qüdrətə malikdir. Kompozisiyada bir qrup qadının müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş ümumiləşdirilmiş sürətləri yaradılıb. Tamaşaçıya yaxın qoca qadının uzaqlara dikilmiş baxışları, onun arxasındakı qadının əlini çənəsinə qoyaraq dənizə sarı yönəlmiş nəzərləri və digər psixoloji xüsusiyyətlər elə ilk andaca tamaşaçıyı özünün sehrli bədii təsiri altına salır. Kimdir bu qadınlar? Onlar niyə bu qədər nigarandırlar? Onlar kimi gözləyirlər? Təbii ki onlar Azərbaycan qadınlardır. Onlar 30-cu illərdə gecənin bir aləmində gəlib sorğu-sualsız aparılan Azərbaycan kişilərinin qadınlardır. Bunlardan başqa, Bu əsərdə diqqəti hər hansı məqama yönəltmək, qadın obrazlarını fərqləndirmək üçün ağ effektə müraciət etmişdir. Tahir Salahovun rəsmlərində tünd, qara rənglər içərisində bir az ağ rəngdə təsvir heç vaxt təsadüfi olmayıb, tamaşaçıya əsas mətləbi "diktə" etməyə xidmət göstərmişdir. Bundan başqa, sərt realizm üçün qara və ağ rənglər təzad yaratmaq üçün də lazım olmuşdur. Yəni Tahir Salahovun rəsmlərində ağ rəng əslində qara rəngi daha qabarıq göstərməyə xidmət etmişdir. Qırmızı rəng isə rəssamın təqdimatında od, mübarizə, inqilab və azadlıq rəmzidir. Xalq

rəssamı Tahir Salahovun sənəti əslində onun yaradıcılığında aparıcı olan üç rəngin harmoniyası üzərində qurulmuşdur: qara, qırmızı və ağ. Doğrudur, Tahir Salahov digər rənglərdən də yerli-yerində istifadə etməkdə məharət göstərir. Lakin əsərlərindəki digər rəng effektləri onun sənəti üçün xarakterik olan qara, qırmızı və ağ rənglərin kölgəsində qalmış və bu əsas rənglərin "əlavəsi", çaları kimi köməkçi rənglər funksiyasını daşımış, ayrı-ayrı əsərlərdə aparıcı rənglərin ifadə etdikləri mənaların daha aydın və cəlbedici şəkildə çatdırılmasına yardımçı olmuşlar.

T.Salahov dünya miqyasında aparıcı portret ustasıdır. Onun yaradıcılığında insanı bəşəriyyətin ən ali varlığı kimi əsas planda görürük. Rəssam ailəsini və dostlarını böyük sevgi təsvir edir. "Aydan", anası Sona xanımın və həyat yoldaşı Varvara Aleksandrovananın silsilə portretləri - sadalanan bu əsərlər mehribanlığı və isti münasibəti təcəssüm etdirir. "Portretlərimin hamısı mənim üçün əzizdir. Çünki onlar mənim doğmalarımın, sevdiyim insanların, əsl sənətkarların portretləridir. Mən o əsərləri sahiblərinə görə çox sevirəm, zəhmətimə görə yox", – deyər etirafı ilə ürəklərə yol tapan T.Salahovun portretləri diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, qadın mövzusu həm ictimai fikirdə, həm də bədii mədəniyyətdə hər zaman populyar, aktual olan mövzulardan biridir. Qadın mövzusu estetik və etik mahiyyəti bədii obrazlar vasitəsilə ifadə edən, insana emosional təsir göstərən təsviri sənətdə geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 16 noyabr 1968.
2. Tahir Salahov Bibliografiya, Bakı – 2013.
3. Yusubov B. Xalq rəssamı Davud Kazimovun yaradıcılığında zəhmətkeş insanların obrazları // “Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri”, Bakı: Təknur-2014
4. Kerimova R. Azərbaycan Sovet portret boyakarlığı. Bakı, 1964
5. “Vəciyə Səmədova”. Sərvət, 2013

Characteristics of Female Images in Azerbaijani Painting in 50-80s of XX Century

Summary

In the late 50s and early 60s, monumental, laconic paintings, reflecting the realities of everyday life, were created in the framework of the so-called “surrogate style”.

In the 1960s and 70s, the connection of art with the lively and rich life of the republic expanded, artists became interested in the leading topics of our time, real innovations, art form, wealth and freshness.

It is impossible to deny the appearance of successful canvases in Azerbaijani painting in the 1960s and 70s, the so-called heyday of Azerbaijani fine art. Over the past years, no matter how traditional the themes of our artists may be, the author’s attitude towards them has been different. In this regard, various works on revolutionary historical themes, images of workers, collective farmers and oil workers were created.

Характеристика женских образов 60-70х годов XX века в азербайджанской живописи

Резюме

В конце 50-х и начале 60-х годов в рамках так называемого «сурогого стиля» были созданы монументальные, лаконичные живописные произведения, отражающие реалии повседневной жизни.

В 1960–70-х годах связь искусства с оживленной и богатой жизнью республики расширилась, художники заинтересовались ведущими темами современности, настоящими инновациями, художественной формой, богатством и свежестью.

Нельзя отрицать появления успешных полотен в Азербайджанской живописи в 1960–70-х годах, так называемый период расцвета азербайджанского изобразительного искусства. За прошедшие годы, какими бы традиционными ни были темы наших художников, авторское отношение к ним было разным. В связи с этим были созданы различные работы на революционно-исторические темы, образы рабочих, колхозниц и нефтяников.

Рәүҗи: dos. S.Sadiqov

Göndərilib: 20.05.2020

Qəbul edilib: 22.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/165-168

Vəfa Nizami qızı Həsənova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
vefa.hesenova.90@bk.ru

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİNDƏ ÇİY KƏRPİCDƏN HÖRÜLMÜŞ DAİRƏVİ VƏ DÜZBUCAQLI TİKİLİLƏRİN YERİ

Açar sözlər: çiy kərpic memarlığı, dairəvi və düzbucaqlı evlər, pasportlaşma, mühafizə, bərpa

Key words: architecture of raw bricks, round and rectangular houses, passportization, security, restoration

Ключевые слова: архитектура из необработанного кирпича, круглые и прямоугольные дома, паспортизация, охрана, реставрация

Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir. Onun mənşəyinə dair olan suallara uzaq keçmişdən olan izlərdə, bu günə qədər yaşayan memarlıq abidələri, qaya şəkilləri və arxeoloji qazıntıların bizə qazandırdığı artefaktlarda cavab tapa bilərik. Son illərdə Azərbaycanda arxeoloqların elmi kəşfləri bu bölgədə yaşayan qədim insanların orjinal tikinti mədəniyyətinin yaranma və inkişaf etmə yoluna yenidən baxmağa izin verir. Azərbaycanın qədim mədəni irsinin mütərəqqi xətt üzrə inkişafında qonşu Şərqi ölkələrinin yüksək mədəniyyətləri və sivilizasiyaları ilə yaradıcı qarşılıqlı təsir amili də xüsusi rol oynamışdı. Yaxın Şərqi və Xəzəriyyə bölgələrə inteqrasiya şəraitində Azərbaycan ərazisi vahid mədəni məkanın tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olan Azərbaycan ərazisinə hətta Ön Asiyanın mədəni mərkəzlərindən, o cümlədən, Mesopotamiyadan əkinçi tayfaların köçü başlanmışdı. Son illərdə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində Übeyd və Uruk mədəniyyətlərinə aid məişət-təsərrüfat və qəbir abidələrinin üzə çıxarılması buna tutarlı sübutdur. Azərbaycan ərazisində maddi mədəniyyət sahəsindəki irs öz yeni təcəssümünü əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatının tam təşəkkülündə, ilk metalın mənimsənilməsində və geniş istehsalında, dulusçuluq və toxuculuq sənət sahələrinin yüksəlişində, çiy kərpic memarlığının meydana çıxmasında və geniş yayılmasında, iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsində, inteqrasiya meyillərinin artmasında və sairədə tapmışdı.

Azərbaycan ərazisində dairəvi tikinti qalıqları ilk dəfə Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpə abidəsində aşkar edilmişdir. Burada onların ən qədim nümunələri e.ə. VI-IV minilliklərə – eneolit (mis) dövrünə aiddir. Sonralar belə tikinti qalıqları Qazax rayonu ərazisindəki Şomutəpə, Töyrətəpə, Quruçay və Köndələnçay vadisindəki Qaraköpəktəpə, Günəştəpə kimi qədim yaşayış yerlərində, Mil-Qarabağ, Muğan düzlərindəki abidələrdə də zahirə çıxarılmışdır. Bu binaların tikintisində vaxtilə müxtəlif inşaat materiallarından istifadə olunmuşdur. Əksər hallarda onların bünövrə hissəsi daşdan, divarları isə çiy kərpicdən və ya möhrədən tikilmişdi. Vaxtı ilə belə tikintilərin kərpiclərdən hörülmüş gümbəzşəkilli örtüyü olmuşdu (2; 8; 9).

Kiçik ölçülü belə binalardan həmin dövrdə bir qayda olaraq yaşayış üçün istifadə edilmişdi. Lakin maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, heç bir yerdə Kəlbəcərdə yeni aşkar edilmiş tikinti qədər möhtəşəm divarlı tikintiyə rast gəlinməmişdir. Güman etmək mümkündür ki, bu tikinti qüdrətli bir tayfa ittifaqına məxsus ictimai bina olmuşdur. Əmin-amanlıq dövründə burada tayfanın dini və ictimai mərasimləri keçirilmiş, təhlükə zamanı isə o alınmaz istehkama çevrilmişdi.

Qədim memarlıq sənətində kərpic hörgüsü üsulu müxtəlifdir. Bəzən kərpic bir cərgə, uzununa düzür, divar boyu hər iki tərəfi üzədən qalın gil təbəqəsi ilə suvatırdılar. Bəzən isə birinci cərgədə kərpiclər cüt-cüt divar boyu uzununa düzülür, ikinci cərgədə isə birinciyə nisbətən bucaq altında qoyulurdu. Bucaq altında qoyulan kərpicin hər biri əvvəlki cərgədən 2-3 sm irəli çıxıb, yolkaşəkilli hörgü əmələ gətirirdi. Divarların qalınlığı 10-20 sm və ya 50-60 sm arasında dəyişirdi. Dairəvi binaların diametri 3,5 sm-ə qədər olurdu (1, s. 23).

Çiy kərpic açıq havada qurudulan, bişməmiş, gil və doğranmış saman, kətan və ya çətənə kolunun lifinin qatışıqından ibarət olan tikinti materialı kimi insanların həyatında geniş yer tutmuşdur. Adi kərpicin hazırlanma qaydası ilə çiy kərpicin hazırlanması eyni olsa da, onların ölçüləri daha böyük olurdu. Uzunluğu 8-9, eni 4-5 və qalınlığı 2,5-3 sm ola bilərdi. Göründüyü kimi, öz ölçülərinə görə adi kərpicdən 3-5 dəfə böyük olan belə ağır material adətən, tikinti yerində hazırlanırdı. Adətən orta keyfiyyətli gildən hazırlanırdı, çünki daha yağlı və qalın kərpicin bayır hissəsi tez, içərisi isə daha gec quruya bilərdi ki, bu da sonradan onun çatlamasına səbəb ola bilərdi. Qalın çiy kərpicin bütün tərkibindəki komponentlərin tam qarımması və bir tamlıq təşkil etməsi vacib idi. Hazır gil azacıq su ilə yüngülcə isladılır, bəldən rahat sürüşüb düşənə qədər qarışdırılırdı. Təxminən 1000 ədəd saman qatışıqlı kərpic hazırlanması üçün 18 kub arşın gil, 2-3 dərz saman, yarım həsir lif lazım olurdu (11, s.127). Kərpic üçün xüsusi lövhənin üstündə forma hazırlanırdı və bu forma nisbətən böyük oludu, çünki o quruduqdan sonra ölçüləri nisbətən kiçilirdi. Belə formadan kərpic

adətən böyrü üstə çıxarıldı. Hazırlanmış gilin içərisinə doğranmış saman qatılırdı və əsasən ayaqla, bəzən isə heyvanların kəməyi ilə yoğrulurdu. Bu zaman yoğurulan kütləyə kiçik ölçülü daşlar və digər tikinti materialı da qatmaq olurdu. Hazır məhsulu formaya əlavə edib, kənarlarının artıq hissəsini təmizləyirdilər. Övvəlcədən 5 dişli dəmir çəngəl hazırlanır və kərpicin üzərində 5 yerdən deşik açırdılar, belə oyuqlar onun qurumasını sürətləndirir və daha möhkəm olmasını təmin edirdi (1; 6). Təxminən 4 gün sonra artıq onları qurumaq üçün kölgəli bir yerə elə toplayırdılar ki, hava hərtərəfdən onu quruda bilsin. Kərpicin içərisi ilə bayır hissəsinin rəngi eyni olduqda, onun tam qurduğuna əmin olmaq mümkün idi. Bəzi bölgələrdə saman əvəzinə qatırquyuğu və ağ və ya torf mamırından da istifadə olunur, bəzən isə onun bir müddət qışda şaxtada donması üçün saxlayırdılar.

Çiy kərpicin əskik cəhətləri tikilinin o qədər də uzunömürlü olamaması ilə bağlıdır. Bəzən belə tikililər üçün 25 ildən artıq müddət yararsız hesab olunurdu. Eyni zamanda onlar rütubət və şaxtaya qarşı davamsız, müxtəlif həşəratların yaşaması, artması üçün əlverişli olduğundan, ondan daha çox mülayim iqlimdə istifadə olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, çiy kərpicin müsbət cəhətləri də olmuşdur. Uzun müddət istifadə olunması daha asan, rahat əldə edilən, ekoloji cəhətdən təmiz, odadavamlı tərkibi, eyni zamanda, yaxşı istilik və səs izləyici xarakteri ilə bağlı olmuşdur (1; 6; 10).

Daha davamlı olması üçün onun tərkibinə peyin, saman, ağac yoqarı əlavə etməm mümkün idi. Saman tərkibli çiy kərpic istilikənzimləyici keyfiyyətə malik olurdu. Onun quruduqdan sonra sıxılmasının qarşısını almaq üçün çınqıl, qum, saxsı parçaları və s. əlavə edirdilər. Quruma prosesinə köməklik və suydavamlılıq üçün əhəng və ya sement (müasir dövrdə), plastiklik məqsədilə peyin şirəsi qarışdırılırdı. Müasir dövrdə tikinti memarlıq işlərində təsərrüfat tikililərinin inşası üçün, kiçik fasadlardan üzlük kimi istifadə olunur. Divarın daxili hissəsində ondan rahat istifadə etmək mümkündür.

Mil, Qarabağ və Muğanın qədim yaşayış yerləri, eləcə də Naxçıvan ərazisindəki Kültəpə abidəsi eneolit mədəniyyətinin nisbətən inkişaf mərhələsini əks etdirirlər. Göstərilən qədim yaşayış yerlərində boyalı qabların meydana çıxması, mislə tanışlıq və ondan geniş istifadə, şübhəsiz, eneolit mədəniyyətinin yeni inkişafının təzahürü olmuşdu. Bu cəhətdən Azərbaycanın cənub qrupuna daxil olan eneolit abidələri Ön Asiya abidələri ilə uzlaşırlar. Bununla belə, Azərbaycanın istər birinci, istərsə də ikinci qrupa daxil olan bütün qədim abidələri ümumi eneolit dövrü və mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan bir çox xüsusiyyətləri aydın şəgildə buruzə verirlər. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisindəki eneolit mədəniyyətinə məxsus yaşayış yerləri, bir qayda olaraq, dağətəyi və düzən yerlərdəki çay sahillərində və ya qədim quru çay vadilərində yerləşmişdir. Belə yaşayış yerlərinə, bir qayda olaraq, möhrədən və çiy kərpicdən tigməli dairəvi, müəyyən hallarda isə dördkünc evlər xasdır. Bütün bu qədim yaşayış yerlərində təsərrüfatın əsasını əkinçilik təşkil etmiş və həmin təsərrüfatda dənli bitkilər istehsalı üstün yer tutmuşdur. Əkinçiliyin əsas forması isə toxa əkinçiliyindən ibarət olmuşdur. Eneolit dövründə yerli qəbilə icmalarının iqtisadi həyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Lakin bu qədim təsərrüfat sahəsi öz inkişaf səviyyəsinə görə hələ məhdud olmuş və oturaq xüsusiyyət daşımışdı. Naxçıvanda I Kültəpənin eneolit təbəqəsində üzə çıxarılan tikinti qalıqlarının əksəriyyəti dairəvi evlərə aiddir. Bunlardan başqa küncəli dairələşdirilmiş dördkünc tikinti qalıqları da qeydə alınmışdır. Ümumilikdə Kültəpənin eneolit təbəqəsində 14 tikinti layı üzə çıxarılmışdır. Bütün tikintilərdə gil möhrədən, çiy kərpiclərdən və çay daşlarından istifadə edilmişdir. Çay daşı tikintilərin ancaq özül hissəsində işlədilmişdir. Tədqiqatçı O.H.Həbibullayevin fikrincə, dairəvi tikintilər yaşayış üçün, dördkünc tikintilər isə təsərrüfat üçün inşa edilmişdir. Dairəvi tikintilərin diametri 6-7 metrdir. Onların divarlarının qalınlığı 35-55 sm.-dir (3, 237). Belə evlər müəyyən hallarda arakəsmə divarlarla hissələrə bölünmüşdür. Onların döşəməsi və divarları gillə suvanmışdır. hər bir evin (içərisində daşlardan və ya gildən düzəldilmiş ocat yerləri tapılmışdır. Təsərrüfat tikintiləri yaşayış evlərinə nisbətən kiçik ölçülüdür. Onların uzunluğu 4 m.-dən artıq deyildir. Qazıntılar zamanı yaşayış evlərinin içərisində və çöl hissəsində çoxlu təsərrüfat quyularına da rast gəlinmişdir. Baba-Dərviş abidəsindən qazıntılar zamanı 80-95 sm. dərinlikdə eneolit dövrünə aid dairəvi qazma şəkilli 4 yaşayış evi aşkar edilmişdir (5, s.21). Evlərin diametri dairəvi evlərin ölçüsünə yaxın olub 3-4 m. arasındadır. Onların içərisini dolduran mədəni təbəqədən eneolit gil qablarının xüsusiyyətlərini daşıyan gil mə'mulatu, eləcə də daş və sümükdən hazırlanmış alətlər tapılmışdır.

Töyrətəpə ilk dəfə 1956-cı ildə qeydə alınmış, M.M.Hüseynov tərəfindən, 1961-ci ildə isə C.N.Rüstəmov tərəfindən tədqiq edilməyə başlanmışdır. Qazıntılar zamanı təpədə eneolit dövrünə aid 4 m.-dən artıq mədəni təbəqənin olması aşkara çıxarılmışdır. həmin təbəqə qeyd olunan dövrün bir neçə tikinti layından ibarətdir. Bütün laylarda Şomutəpə qədim yaşayış yerində olduğu kimi dairəvi tikinti qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Onların divarları çiy kərpicdən inşa edilmişdir. Kərpiclər samanlı gildən düzəldilmişdir. Tikinti zamanı kərpiclər bir-birinə gil palçıqla bərkidilmişdir. Yaşayış evlərinin döşəmələri və divarları da gillə suvanmışdır. Töyrətəpədə aşkar edilən dairəvi evlər öz ölçülərinə görə də Şomutəpə tikintiləri ilə eynidir (4; 8). Buradan da qum və saman qarışıqlı gildən əldə düzəldilmiş bəsit formalı qab nümunələri tapılmışdır. Əldə

edilən əmək alətləri daş və sümükdən hazırlanmış və əsasən, əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlıdır. Onların içərisində dən daşları, oraq dişləri, toxə nümünələri kimi əmək alətləri də vardır.

İlanlıtəpə qədim yaşayış yeri Ağdam rayonunun Baş Qərvənd kəndi yaxınlığında kiçik bir təpədən ibarətdir. Təpənin diametri 40 m., hündürlüyü 1,5 m.-dir. Abidə 1967-ci ildə İ.H.Nərimanov tərəfindən qeydə alınmışdır. Qazıntılar zamanı İlanlıtəpənin mədəni təbəqəsinin bilavasitə eneolit dövrünə aid olması aşkara çıxarılmışdır. Həmin mədəni təbəqədə çiy kərpicdən tığılmış yaşayış evlərinin, eləcə də təsərrüfat tikintilərinin qalıqları tapılmışdır. Bütün tikintilər dördbucaqlı, dairəvi və yarım dairəvidir. Ayrı-ayrı evlərin divarları və döşəmələrində qırmızı boya izlərinə rast kəlinmişdir (8, s.219-223). Yaşayış yerindən tapılan gil qablar əldə hazırlanmışdır. Gilin tərkibinə saman qatılmışdır. Təəsüf ki, abidələrimizin böyük bir hissəsi erməni işğalı altında olduğundan, mədəni irsimizin çiy kərpic memarlığı daşıyıcısı kimi onları mühafizə etmək, öyrənmək kimi imkanımız yoxdur.

Nəticə

Məqələmizin mövzusu məhz çiy kərpic memarlığı nümunələrinin diqqət mərkəzinə gətirilməsi yönümünə xidmət edir. Qədim dövr tariximizin istər sənətsünashlıq, istər arxeoloji, istər arxitektura istiqamətdə öyrənilməsi, gənc nəsə çatdırılması, dünya səviyyəsində təbliği xalqımızın minillik tarixini işıqlandırməğa imkan verə bilər. Bununla bağlı olaraq, bir sıra təkliflər vermək mümkündür: İlk növbədə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Memarlıq və İnşaat Universiteti, Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti və digər aidiyyəti qurumlar tədqiqatlarını uzlaşdırılmış şəkildə aparmaq üçün Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin nəzarəti altında ixtisaslı kadrlardan ibarət “Xüsusi Komissiya” yarada bilər; Bu Komissiya çiy kərpic memarlığı xüsusiyyətləri daşıyan abidələrin sistemli şəkildə qeydə alınması (pasportlaşdırılması), mövcud vəziyyəti ilə bağlı hesabat hazırlayıb, bərpəyə ehtiyacı olan abidələrin siyahısını tərtib edə bilər; Komissiya daxilində “bərpaçı-restavratorlar”ın aktiv iştirakı ilə çiy kərpic tikililərin ilkin forması bərpa olunduqdan sonra “Açıq səma altında Muzey” tipli komplekslər yaratmaq və ya xüsusi laboratoriyalar təşkil etməm mümkündür; Yerlərdə çiy kərpic emalatxanalı yaradaraq, qədim ənənəni gənc nəsə öyrətmək və bu irsi yaşatmaq mümkündür və s.

Bu istiqamətli çoxsaylı təkliflər vermək mümkündür. Sadəcə mədəni irsimizin qədim izlərini özündə daşıyan, çoxları üçün “sadə, ucuz, keyfiyyətsiz” hesab olunan çiy kərpic Azərbaycan tarixinin böyük bir mərhələsində əcdadlarımızın yaşayış evlərinin, müdafiə hasarlarının, qalaların əsasını təşkil etməklə, əslində milli varlığını bu günə ötürülməsində əsas rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədzađə K.M. Azərbaycanı inşaat sənəti. Bakı, Elm, 1978, 210 s.
2. Nərimanov İ.Q. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1958, 142 s.
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
4. Асланов Г.М., Кашкай С.М. Погребения некрополя Мунджуклутепе // Советская археология, 1991, № 3, с. 221-223.
5. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
6. Джавахишвили А.И. - Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тыс. до н.э. Тбилиси, 1973
8. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Nafta-Press, 2008, 304 с.
9. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, Наука, 1982, с.
10. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Араксской культуры Нахичевани. Баку, Билик, 1993, с. 164
11. Пономарев А.Б., Е.А. Шаламова История и методология науки и производства в области строительства Издательство Пермского национального исследовательского политехнического университета 2014, 198 с.

The place of Round and rectangular raw brick houses in the cultural heritage of Azerbaijan Summary

This article is intended to draw attention to examples of raw brick architecture, as well as to explain very clearly the technology of making raw bricks and the importance of this material. Restoration and protection of round and rectangular houses in Azerbaijan that have preserved mysterious traces of the early construction culture and the need for urgent actions to pass it on to future generations. Measures are proposed in this direction-certification of brick architecture, the creation of "open-air museums", as well as the creation of brick workshops, etc.

Место занимающее в Азербайджанском культурном наследии круглых и прямоугольных построек из сырого кирпича

Резюме

Данная статья призвана привлечь внимание к примерам архитектуры сырцового кирпича, а также очень четко объяснить технологию изготовления сырцового кирпича и важность этого материала. Реставрация и охрана круглых и прямоугольных домов в Азербайджане, сохранивших таинственные следы ранней строительной культуры и необходимость срочных действий, чтобы передать его будущим поколениям. Предлагаются меры в этом направлении-паспортизация кирпичной архитектуры, создание "музеев под открытым небом", а также создание кирпичных мастерских и др.

Rəyçi: dos.X.Dadaşov

Göndərilib: 19.05.2020

Qəbul edilib: 22.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/54/169-172

Arzu Fazil qızı Haşımova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: arzuhashimova@mail.ru

MÜASİR RƏSSAMLARIN YARADICILIĞINDA BAKI TƏSVİRLƏRİ

Açar sözlər: Müasir incəsənət, rəngkarlıq, Bakı, kompozisiya, mənzərə

Key words: Contemporary art, painting, Baki, composition, landscape

Ключевые слова: Современное искусство, живопись, Баку, композиция, пейзаж

Giriş

XX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq rəngkarlıq sahəsində yeni meyllərin yaranmasını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Yaradılan təsvirlərdə primitivlik, şərtilik, deformasiya və s. üsullar özünü büruzə verirdi. Artıq 1990-cı illərdə Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət elan olunandan sonra incəsənətdə də yeni tendensiyalar yaranır. Rəssamlar azad yaradıcılığa meyl edərək avanqard cərəyanlardan və konseptual incəsənətdən faydalanaraq öz fərdi dəst-xətlərini formalaşdırırdılar.

Azərbaycan təsviri sənət tarixində avanqard istiqamətinin ikinci dalğasının təməlini qoyan, Abşeron rəssamlıq məktəbinin banisi Mircavad Mircavadov olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələri Bakı ətrafı əraziləri, qəsəbələri gəzərək burada yaşayan insanların gündəlik həyat və məişətini təsvir edirdilər. Novator rəssam milli ənənələr ilə yanaşı dünya incəsənətinin ənənələrindən bəhrələnməyə yaradıcılığını zənginləşdirmişdir.

Abşeron rəssamlıq məktəbinin nümayəndələrindən Tofiq Cavadov, Əşrəf Murad, Qorxmaz Əfəndiyev, Kamal Əhməd, Rasim Babayev, Fərhad Xəlilov, Nazim Rəhmanov, Əlövsət Əliyev və b. qeyd etmək olar.

Bu dövrdə rəssamlar mənzərə janrına müraciət edərək Bakını və ətraf ərazilərin, qəsəbələrin təsvirlərini əks etdirirdilər. Abşeronun özünəməxsus təbiəti, Bakının ecazkar görünüşü daim rəssamların müraciət etdiyi mövzu olmuşdur.

Azərbaycanın təsviri sənətində qeyri adi dəst-xətti ilə fərqlənən rəssamlardan biri Əşrəf Muradoğludur. Nonkonformist rəssam həm milli, həm də avanqard sənətdən bəhrələnməyə bir sıra təsvirlər yaratmışdır. Yaradıcılığının erkən mərhələsində rəssam daha çox açıq çalarlarla, həyatiliyi ilə fərqlənən təsvirlər yaradırsa, bir müddət sonra həyatında baş vermiş hadisə ilə əlaqədar olaraq yaratdığı tablolar dramatikliyi ilə xarakterizə olunurdu. Təsvir etdiyi tablolarda daha çox dövrün ictimai siyasi mövzularını öz fərdi təxəyyülünə əsasən əks etdirmişdir. Əşrəf Muradoğlunun yaratdığı əsərlər monumentallığı, qalın rəng yaxmaları, isti və soyuq çalarların üstünlüyü ilə fərqlənir. Lakin mənzərə janrında yaratdığı əsərlər işıqlı, nikbin görünüşü ilə diqqəti cəlb edir. Rəssamın Bakıya həsr etdiyi “Funikulyor” (1973), adlı əsərini qeyd etmək olar. [7]. Kompozisiyanın ön hissəsində funikulyorun qarşısında Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanı Bəhram Gurun heykəlinin təsviri əsərə monumental görünüş bəxş edir. Əlvan rəng qammları ilə təsvir olunan kompozisiya nikbin, lirik abu havası ilə fərqlənir.

Yaratdığı əsərlər vasitəsilə insanı dərinləndirən düşünməyə vadar edən rəssam MirNadir Zeynalovdur. Rəssam Abşeron rəssamlıq məktəbinin ənənələrindən bəhrələnməyə rəssamlarımızdandır. Yaradıcılığında milli elementlərlə yanaşı, mücərrəd formalardan, kollaj, foto, assamblyaj və instalyasiya elementlərindən istifadə etməklə özünəməxsus tərzdə böyük maraq doğuran əsərlər yaratmışdır. Doğulub boya başa çatdığı Buzovna qəsəbəsinin eləcə də digər Bakı ətrafı ərazilərin təsviri rəssamın yaradıcılığında müxtəlif rakurslarda və üslublarda təqdim olunur. Bakı və doğma Abşeronu müxtəlif fəsilələrdə, günün müəyyən vaxtlarında təsvirlərini yaradır. Bu mənzərələr poetikliyi, emosionallığı, lirikliyi və harmonik rəng qammları ilə diqqəti cəlb edir. Kompozisiyalarda MirNadir Zeynalovun yaratdığı mənzərələr insana müsbət enerji ötürür. Rəssamın “İncəsənət duadır, işlədikcə elə bil dua edirsən” fikri onun sənətə ruhu ilə bağlı olduğunu açıqlayır.[2]

Azərbaycan rəngkarlığında parlaq boyalarla paytaxtımızın gözəl mənzərələrini əks etdirən rəssam İsa Məmmədovdur. Rəssam müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmasına baxmayaraq mənzərə janrında yaratdığı əsərlər üstünlük təşkil edir. Onun yaradıcılığı impressionizm cərəyanının təsvir metodlarını xatırladır. Rəssam təbiətdən duyduğu təəssüratları incə koloritlə kətanə köçürmüşdür. Rəssamın doğma şəhərə olan sevgisi paytaxtın gözəl mənzərələrini yaratmasına səbəb olmuşdur. Bakının əsrarəngiz görüntülərini əks etdirən tablolardan “Bakı mənzərəsi” (2005), “Dənizkənarı milli park” (2007), “Fəvvarələr meydanı” (2006), “Bakı motivi” (2005), “Bakı vağzalı” (2007), “İçərişəhər”, “Bakı” və s qeyd etmək olar [1]. Rəssam bu təsvirlərdə hər mövsümə uyğun olaraq təbiətin dəyişkənliyini əks etdirmişdir. O, işıq kölgəni, isti soyuq çalarların vəhdətini yaratmaqla kompozisiyaya ifadəlilik vermişdir.

Bakı şəhərinin mənzərələrini əsərlərində özünəməxsus şəkildə canlandıran rəssamlarımızdan biri əməkdar rəssam Eldar Qurbanovu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Rəssam primitiv üslubda bir çox janrlarda müxtəlif əsərlər yaratmışdır. Rəngləri həssaslıqla duyan rəssam yaratdığı hər bir mənzərə əsərində saf, sadə, səmimi hissləri tamaşaçıya ötürməyi bacarır. Onun yaratdığı kompozisiyalar ümumiləşdirilmiş formalar ilə diqqəti cəlb edir.

Eldar Qurbanov. "Bakı mənzərəsi"

Eldar Qurbanov Bakı şəhərinin görüntüsünü əks etdirən "Bakı silsiləsi" adlı əsərlər yaratmışdır. "Bakıda küçə"(1999), "Bakı mənzərəsi", "Qız qalası", "Parklar silsiləsi", "Dəniz kənarı park" və s. adlı əsərlər buna misaldır. [6]. Bu təsvirlərdə Bakının simvollarından olan Qız qalası, mavi Xəzər dənizi, bir sıra mühüm əhəmiyyətli binalar təsviri ilə rastlaşırıq. İlk baxışdan bu təsvirlər primitiv görünsədə kompozisiyaların ritmik şəkildə qurulması, obyektlərin asimmetrik yerləşdirilməsi, isti soyuq çalarların verilməsi əsərə dekorativlik və dinamika bəxş edir. "Parklar silsiləsinə" daxil olan hər bir təsvirin arxa fonunda dənizin, gəmilərin, kompozisiyanın ön planında isə ağaclar, çiçəklər, bəzi təsvirlərdə insanların primitiv şəkildə əks olunan obrazları istirahət anında təsvir olunmuşdur. Əsərdə əlvan, şux, dekorativ rənglərin istifadəsi tabloya xoş əhval ruhiyyə aşılammışdır.

Rəssam bir çox beynəlxalq sərgilərin iştirakçısıdır. Onun əsərləri Azərbaycanda eləcə də xaricdə bir sıra qalereyalarda, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Azərbaycan boyakarlığında zəngin, maraqlı yaradıcılığa malik rəssam Qəyyur Yunusdur. Rəssam yaradıcılığında şərq miniatürü və Qacar rəssamlıq məktəbinin ənənələrini tətbiq etməklə özünəməxsus tərzdə mühüm əsərlər yaratmışdır. Rənglərin vurğunu olan rəssam hər bir əsərini rənglər vasitəsilə canlandırır, izləyicisini düşündürür və tabloya fəlsəfi mənə verir. Qəyyur Yunus yaradıcılığında Bakı təsvirlərinə müraciət etmişdir. "Bakı", "Abşeron axşamı", "Bakı küləyi", "Xəzərin sahilində", "Qədim Xilə", "Əmircan", "Mərdəkan mənzərəsi", "Bülbüldə şor qırağı", "Zirə bağlarında" adlı əsərlərini qeyd etmək olar. Rəssamın "Abşeron bağlarında"(2005) adlı əsəri qarışıq kompozisiya quruluşuna, təzadlı rəng qammlarına görə diqqəti cəlb edir. "Əmircan mənzərəsi" (2006) əsərində isə mavi və boz çalarlardan istifadə edərək Əmircanın sakit, həzinli mənzərəsini yaratmışdır. Kompozisiyanın mərkəzində məscid, ön planda isə tənha ağac təsvir olunmuşdur. Rəssamın digər əsərlərində gördüyümüz şərq fəlsəfəsi, Allah sevgisi, İslami dəyərləri bu mənzərəsində də duya bilirik. Rəssam hər bir əsərini fərqli abu havada özünəməxsus şəkildə təsvir etmişdir.

Azərbaycan təsviri sənətində özünəməxsus yaradıcılığa məxsus olan rəssam Zakir Hüseynov olmuşdur. Yaradıcılığında milli ənənələrə üstünlük vermişdir. Rəssam xüsusilə mənzərə janrında yaratdığı əsərlər

üstünlük təşkil edir. Əsərlərində İçərişəhərin və anadan olduğu Abşeron təbiətinin bənzərsiz gözəlliklərini yaratmışdır. Lirik və sərbəst yaxmaları ilə müasir rəngkarlıqda unudulmaz əsərlər yaratmışdır. Onun əsərləri nikbin əhval ruhiyyəyə malikdir. Rəssam öz daxili dünyasının zənginliyini, hiss etdiyi gözəllikləri rənglər vasitəsilə əks etdirməyə nail olmuşdur. Rəssamın Bakı mənzərələrinə “İçərişəhər”(2000), “Xəzər dənizi” (2004), “Abşeron mənzərəsi”, “Əmircan”, “İçərişəhər” (2004), “Buzovna” və s. adlı əsərləri misal göstərmək olar. [6] Bakının müxtəlif görüntülərini əks etdirən bu təsvirlərdə zəngin kolorit diqqəti cəlb edir. Rəssam isti soyuq çalarların vasitəsilə yaratdığı mənzərələrə aydın, parlaq, lirik, emosional görünüş bəxş etmişdir. Mənzərələrin hər biri günəş işığı ilə bol işıqlandırılmış, aydın səma, mavi dəniz kompozisiyada nikbin, romantik abu hava yaratmışdır.

Bakı təsvirlərinə müraciət edən müasir dövrdə fəaliyyət göstərən rəssamlarımızdan biri Tofiq Qəzənfərdi. Rəssam şəhərin müxtəlif görüntülərini əks etdirən tablolar yaratmışdır. Bu əsərlərdən “Şirvanşahlar sarayı” (2009), “Filarmoniya” (2009), “Bakı” (2013), “Liman”, “İçərişəhərdən bir görünüş” (2008), “Şirvanşahlar” (2005), “Köhnə şəhər” (2007), “Bakı şəhərindən bir görünüş” (2008), “Bakı motivi” (2008) adlı təsvirləri qeyd etmək olar. Rəssamın yaradıcılığını fərqləndirən cəhətlərdən harmonik rəng qammaları, bir qədər primitiv təsvirlər, dəqiq xətt, yüksək baxış bucağından təsvirlər və s. qeyd etmək olar. “Filarmoniya” adlı əsərində rəssam yüksək baxış bucağından Bakının simvollarından olan Qız qalası, qala divarları, bir sıra tikililər, arxa planda isə Xəzər dənizinin təsvir yer almışdır. İsti soyuq çalarların vəhdəti əsərə dekorativlik vermişdir. “Şirvanşahlar sarayı” adlı əsərində bir sıra mühüm memarlıq abidələri, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, mavi dəniz təsvir olunmuşdur. Əsərin koloritinə gəldikdə isə ağ və mavi tonların vəhdəti kompozisiyaya nikbin əhval ruhiyyə bəxş etmişdir.

Azərbaycanın müasir təsviri sənətində xüsusi yeri olan Altay Sadıqzadə qeyri adi yaradıcılığı ilə fərqlənən rəssamlardan biridir. Axır zamanlar rəssam əsasən konseptual layihələri ilə məşhurdur. Lakin rəngkarlıq sahəsində də maraqlı özünəməxsus kompozisiyaların müəllifi kimi də çıxış edir. Rəssamın rəngkarlıq əsərləri primitiv görünüşə və zəngin, parlaq koloritə məxsusdur. Altay Sadıqzadə qrafik təsvirlərdən təsirlənərək öz işlərində bu formalara müraciət edərək, sanki boyanmış yazılar təsvir edir. O, yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində emosional, canlı rəng tonlarından tünd rənglərə qədər keçid etmişdir. Rəssamın yaradıcılığında Bakı təsvirlərinə geniş yer verərək doğma şəhərə olan bağlılığını vurğulamışdır. Rəssamın Bakı mənzərələrinə aid təsvirlərdən “Ay işığı. Bakı” (2018), “Neftçilər prospekti (2018), “İçərişəhər silsiləsi”, “Bulvar mənzərəsi”, “Hökumət evi”, “Bakı mənzərəsi” və s. adlı əsərləri qeyd etmək olar. [1] O, yaratdığı təsvirlərdə qroteskdən istifadə edərək tamaşaçını əyləncəli xəyali bir dünyaya aparır. Bakının küləklər şəhəri olmasını rəssam mənzərələrində təsvir etdiyi əyilmiş, maili formalar sanki küləyin hərəkətini hiss etdirir. Bu təsvirlərə ümumiləşdirilmiş formalar, dinamika, rəngarəng kolorit və ritm xasdır. Rəssamın “Ay işığı. Bakı” adlı əsərində axşam vaxtı şəhərin görüntüsü canlandırılmışdır. Kompozisiya quruluşu qarışıq həll olunmuşdur. Əsər sanki iki hissəyə ayrılmışdır, mərkəzdə isə yol boyunca hərəkət edən maşınlar ardıcıl şəkildə sanki üst üstə təsvir olunmuşdur. Kompozisiyanın hər iki tərəfində ictimai binalar, ağac təsvirləri, arxa fonda yuxarı hissədə isə ay işığında dalğalanan üç rəngli bayrağımızın təsviri əks olunmuşdur. Dekorativ çalarlar təsviri əsərə dinamika bəxş etmişdir. Rəssamın “Bulvar mənzərəsi” adlı tablosunda tutqun, küləkli bir gündə bulvarın mənzərəsi təsvir olunmuşdur. İlk baxışdan primitiv təsir bağışlayan kompozisiyanın ön hissəsində ritmik şəkildə hərəkət edən maşınlar, arxa planda isə çoşqun dəniz təsvir olunmuşdur. Küləyin təsirindən çoşan dalğalar sanki sahilə tərəf irəliləyir. Kompozisiyada soyuq çalarlar üstünlük təşkil edir. Mənzərə insanda gərginlik, həyəcan yaradan bir əsərdir.

Nəticə

Azərbaycan rəngkarlığında XX əsrin II yarısından başlayaraq müasir dövrümüzədək yaranan novatorluq meyilləri rəssamların yaradıcılığında yeni mövzulara və ifadə üsullarına yol açdı. Müasir rəssamlar yaradıcılıqlarında Bakı şəhərinin qədim və yenilənən görüntülərini yeni təsvir metodlarından istifadə edərək maraqlı özünəməxsus tablolar yaradırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı. Müasir Azərbaycan Təsviri sənət sərgisi // Kataloq. Bakı, 2006, 176 s.
2. Əsgərova X. XX əsr Azərbaycan Boyakarlığının inkişafı. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015. 187 s.
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı. Şərq-Qərb 2007. 160 s.
4. Müasir Azərbaycan memarlığı və incəsənəti. Bakı: Elm, 1992, 224 s.
5. www.yarat.az
6. www.pinterest.com
7. www.azgallery.az

Baku descriptions in the works of modern artists

Summary

Baku has always been a topical issue in the work of artists. The presented article gives brief information about the works of modern Azerbaijani artists. Important works on Baku descriptions are analyzed.

Изображение Баку в творчестве современных художников

Резюме

Город Баку всегда был одним из актуальных тем в творчестве азербайджанских художников. В предлагаемой статье информативного характера даются краткие сведения о творчестве современных художников Азербайджана, а также исследуются значимые полотна, на которых изображен Баку.

Rəyçi: dos. X.Əsgərova

Göndərib: 31.05.2020

Qəbul edilib: 02.06.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR:

FİLOLOGİYA PHİLOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

Baxrom Abduraximovich Абдухалимов Ўзбек-озарбайжон адабий алоқалари	4
Gulnoz Sattorova Adabiy do‘stlik obıdası	9
Lalə Vidadi qızı Muxtarova Zərf+feil birləşmələrinin cümlə ilə ekvivalentliyi	12
Rauf Rafiq oğlu İbrahimov Mürəkkəb zərflərin struktur-semantik xüsusiyyətləri	16
Çinarə Sərdar qızı Əlibabayeva Molla Pənah Vaqif və Aşiq Ələsgər yaradıcılığında bədii təsvir vasitələri: epitet və təşbeh	21
Bahar Faiq qızı Kərimova Nitq situasiyalarında bağlayıcıların funksionallığı	25
Aysu Mahir qızı Baxşəliyeva “Dil kimliyi” ideyasının aparıcı fəlsəfi konsepsiyalarla korrelyasiyasına dair (klassik alman fəlsəfəsindən strukturalizmə qədər)	33
Günay Qoşqar qızı Xudumova Müasir Azərbaycan poeziyasında ağac obrazı	38
Vüsalə Rafiq qızı Qasımova Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığı	42

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

Ayşe Yaşar Ümütlü Kanunlaşdırma faaliyyətlərinə siyasi və fəlsəfi etkiler: mecelle örnekligi i.....	46
Abbas Mammad Garayev Principles, functions and methods of work of a specialist criminalist	57
Nigar Fazil Mammadova Environmental lawmaking	62
Xalq Yusif oğlu Dadaşzadə Ədalətli məhkəmə araşdırması-hüququ və bu çərçivədə distant dindirmə üsulunun qiymətləndirilməsi	65
Ali Azer Alakbarli Acceptance by silence	69
Эльвира Рауф Гызы Юсифова Полномочия конституционного суда азербайджанской республики	73
Nigar Elvaris Aliyeva Application process for authorized economic operator in the european union	79
Narmin Rustam Gurbanova Prerequisites for the jurisdiction of the international criminal court	83
Mətləb Sahib Məmmədzadə Kredit münasibətləri ilə bağlı iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin cinayət məsuliyyəti	87
Sabuna Firaddin Mammadzada Breach of contract as one of the grounds for termination of the contract of carriage of goods by sea	91
Aytac Cahangirova Challenges in protection of user-generated content	95

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Rauf Qabil oğlu Əlişzadə

Dəmir yolu sərnəşini turistlərin komfortu və onlara göstərilməsi mümkün olan ekstra xidmətlər 99

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

Kamil Səyavuş oğlu Dəmirli

Azərbaycan Respublikasının monetar siyasəti 103

Şahin Azər oğlu Zeynalov

Milli mədəni dəyərlər və kibər təhlükə 107

Mirzəbala Təbrük oğlu Poladov

İnsan resurslarının idarə olunmasında personal tapma, seçmə və yerləşdirilməsi ilə bağlı problemlər ... 111

Rövşan Abid oğlu Seyidov

Turizm sənayesinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri 114

Samirə İlham qızı Ziyadzadə

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin inkişaf istiqamətləri 117

Kamil Səyavuş oğlu Dəmirli

Müasir şəraitdə Azərbaycanın valyuta siyasətinin təkmilləşdirilməsi vəzifələri və istiqamətləri 122

Nərmin Akif qızı Salamlı

Neftlə çirklənmiş ərazilərin bərpa edilməsi üsulları 126

PSIXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

Xədicə Eyvaz qızı Həbibullayeva

Yeniyyətlərdə internet asılılığı ilə aqressiv davranışlar arasında əlaqənin təhlili 130

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

Mətanət Bahadır qızı Mehdiyeva

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı qarşıya çıxan bəzi problemlər 137

Afaq Gülağa qızı Salamzadə

Afoniya, onun etiologiyası və simptomokompleksi 141

Zəhra Etibar qızı Babayeva

Psixi inkişafında ləngimə olan uşaqlarda idraki proseslərin xüsusiyyətləri 144

Tamilə Əhməd qızı Savdumova

İbtidai siniflərin riyaziyyat kursunda ehtimal nəzəriyyəsi və statistika elementləri 148

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Səfiyyə Aqil qızı Gülmalyeva

Numizmatik əşyaların ekspozisiya həlli 153

Şəms Abdulla qızı İmanzadə

Xınalıq tarixi-etnoqrafiya muzeyinin yaranmasının tarixi səbəbləri 157

Fidan Nazim qızı Məmmədova

XX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycan təsviri sənətində rəngkarlıq nümunələrinə xas olan qadın obrazlarının bədii xüsusiyyətləri 161

Vəfa Nizami qızı Həsənova

Azərbaycanın mədəni irsində çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi və düzbucaqlı tikililərin yeri 165

Arzu Fazil qızı Haşımova

Müasir rəssamların yaradıcılığında Bakı təsvirləri 169

“ELMİ İŞ”

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:

- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Sənətsünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur.

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Həcmi

Məqalələr - 8-25 səh.

Mətnlər Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda, hər tərəfdən 2 sm olmaqla Times New Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1,5 sətirarası intervalla, 1 sm abzasla yığılmalıdır.

Müəllif haqqında məlumat **sağdan, qalın şriftlə** aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır:

Müəllif(lər)in adı, atasının adı, soyadı (yalnız ilk hərflər böyük olmaq şərti ilə)

Bu məlumatdan aşağıda müəllif(lər)in iş yeri (qısaltmalardan istifadə etmədən) adı şriftlə (nə qalın, nə kursiv) göstərməlidir, əgər müəllif məqalə nəşrə təqdim olunan zaman heç bir elm və ya təhsil (orta və ya ali) müəssisəsində çalışmırsa, o zaman iş yeri əvəzinə yaşadığı şəhər və ölkə göstərilir. Müəllifin vəzifəsinin, elmi adı və ya elmi dərəcəsinin göstərilməsinə ehtiyac yoxdur!

Müəllif(lər)in şəxsi **elektron poçt ünvanı mütəlxək şəkildə** iş yeri məlumatlarından sonrakı sətirdə e-mail sözü yazılmadan göstərməlidir.

Məqalənin adı - ortadan böyük hərflərlə (Caps lock-dan istifadə edilərək) qalın şriftlə verilməlidir.

Açar sözlərlə məqalənin adı arasında məsafə aşağıdakı qaydada verilməlidir:

Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10

Açar sözlər (Azərbaycan dilində)

Key words (ingilis dilində)

Ключевые слова (rus dilində)

3-6 arası açar söz olmalıdır

İlk olaraq məqalənin yazıldığı dildə olan açar sözlər verilməlidir.

“Açar sözlər”, “Key words”, “Ключевые слова” söz birləşmələri qalın kursivlə, sözlərin özü isə sadəcə kursivlə yazılmalıdır.

Məqalənin mətni aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

Giriş məqalənin aktuallığını və elmi yeniliyini əks etdirməli və 5-10 cümlədən ibarət olmalıdır.

Girişdən sonra başlıqsız olaraq məqalənin əsas mətni başlamalıdır.

Bu iki hissə arasında məsafə “Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10” qaydası ilə təyin edilməlidir.

Məqalənin sonunda mütləq olaraq **Nəticə** hissəsi verilməlidir. Nəticə 5-10 cümlədən ibarət olmalıdır və sıra nömrəsi olmadan məqalənin əsas nəticələrini əks etdirməlidir. (“Nəticə” sözü Caps lock-la qalın hərflərlə ortada verilməlidir). Əsas mətnlə Nəticə arasındakı məsafə “Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10” qaydası ilə təyin edilməlidir.

İstinadlar mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:

Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə

Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. **Nümunə:** Axundov, 2005: 201)

Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: “...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki...”

Ədəbiyyat siyahısı məqalədə **istinad ardıcılığına uyğun** olaraq aşağıdakı qaydalarla sıra nömrəsi ilə qeyd olunmalıdır və **Ədəbiyyat** kimi verilməlidir.

Məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər iki dildə məqalənin adı göstərilməklə **7-8 cümlədən ibarət Xülasə** yazılmalıdır.

Xülasənin mətnində “Bu məqalədə filan məsələ araşdırılır...” kimi cümlələr qəti şəkildə istifadə olunmamalıdır! Mətnə məqalənin elmi yeniliyini, araşdırılan mövzuya dair fikir və bir-iki cümləylə əldə olunan nəticə izah edilməlidir.

“Xülasə” sözü yazılanda qalın hərflərlə yalnız “X” hərfi böyük yazılmalıdır.

Xülasədə mütləq məqalənin adı verilməlidir!

Xülasənin xarici dillərə tərcümə edilərkən qəti olaraq elektron tərcüməçilərdən istifadə olunmamalıdır.

Cədvəl və şəkillər nömrələnir və bilavasitə mətnə yerləşdirilir. Cədvəl sözü və cədvəlin nömrəsi cədvəlin üst tərəfindən qalın hərflərlə yazılmalıdır.

Məqalənin məzmununa görə məhsuliyəti müəllif daşıyır.

Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlara etmək hüququnu özündə saxlayır.

Məqalələrin məzmunu orjinal, yeni elmi fikir və nəticələri əks etməlidir.

Məqalə tələblərə cavab vermədiyi halda çap olunmur və müəllifə qaytarılır.

Məqalə həm kağız, həm də elektron formada redaksiyaya təqdim olunmalıdır.

Elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi mütləq şəkildə yazılı şəkildə (imza müəssisə möhürü ilə təsdiq olunmaq şərti ilə) redaksiyaya təqdim olunmalıdır.

Məqalənin sonunda əlaqə üçün telefon nömrəsi qeyd olunması vacibdir.

Məqalənin faylının adında yalnız müəllifin adı və soyadı göstərilməlidir.

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,

“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.

www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.

E-mail: elmmmerkezi@gmail.com

Tel.: +994 (012) 510 63 99

+994 (050) 209 59 68

+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: .05.2020

Kağız formatı:

H/n həcmi:

Sifariş: 292

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68